

2000
13

186

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
QAFQAZ UNİVERSİTETİ

Əlyazması huququnda

YILMAZ HÜSEYİN OĞLU POLAT

ALİ XAN TÖRƏ SAGUNİ VƏ ONUN ŞƏRQİ
TÜRKÜSTANIN AZADLIĞI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

İxtisas: 07.00.01 İctimai hərəkətlər və siyasi partiyalar tarixi

Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunmuş

2000-663

DISSERTASIYA

Elmi rəhbər : Y. M. MAHMUDOV
Əməkdar elm xadimi,
Tarix elmləri doktoru, professor

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республикасы
КНТ БҶАНАСЫ

BAKI-2000

DOVLƏT MƏHSULATLARI
MƏRKƏZİ
870005 Bakı Məşvərət küçəsi 2/6
№ 67
14.06.2000

AAK
№ 010902/0
30.06.2010 II

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLAR	3
GİRİŞ	4
1. İSLAM CÜMHURİYYƏTİNİN QURULMASI ƏRƏFƏSİNDƏ ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN	21
1.1. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində Şərqi Türküstanın ictimai-siyasi, və sosial-iqtisadi vəziyyəti	21
1.2. Şərqi Türküstan ərazisi, sosial strukturu və demografik vəziyyəti	39
1.3. Şərqi Türküstanın tarixi	42
1.4. Şərqi Türküstanın beynəlxalq aləmdə siyasi mövqeyi.....	57
1.5. Şərqi Türküstanın iqtisadiyyatı	74
2. ŞƏRQİ TÜRKÜSTANDA AZADLIQ HƏRƏKATININ QÜVVƏTLƏNMƏSİ VƏ ALİ XAN TÖRƏ SAGUNİ	76
2.1. Ali Xan Törə Saguninin ailədə və gənclik dövründə şəxsiyyətinin yetişməsi.....	76
2.2. Ali Xan Törə Saguninin şəxsi manəvi dəyərləri və əsərləri	78
2.3. Ali Xan Törə Saguninin sağlamlıq anlayışı və gidalanma mədəniyyəti.....	88
2.4. Ali Xan Törə Saguninin Türküstanın milli azadlığı uğrunda mübarizələri və Nailiyyətləri.....	99
3. ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN İSLAM CÜMHURİYYƏTİNİN QURULMASI VƏ FƏALİYYƏTİ	106
3.1. Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin qurulması.....	106
3.2. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin quruluşu ilə bağlı mühüm şəxslərin təqdimi	110
3.3. Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin xarici siyasəti	114
3.4. Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin daxili siyasəti	117
4. ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN İSLAM CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTU	131
4.1. Ali Xan Törənin ruslar tərəfindən qaçırılaraq Daşkəndə gətirilməsi və vəfatı.....	131
4.2. Müharibə və birləşmiş hökumət.....	133
4.3. Şərqi Türküstanın çinlilər tərəfindən istilası və Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin süqutu.....	137
NƏTİCƏ	145
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	148
ƏLAVƏLƏR - SƏNƏDLƏR	154

İXTİSARLAR

a.k.ə.	: adı keçən əsər
a.k.m.	: adı keçən məqalə
ABŞ	: Amerika Birləşmiş Dövlətləri
B.O.A.	: Başbakanlıq Osmanlı Arxivi
Bkz	: baxınız
c	: cild
ÇXC	: Çin Xalq Cumhuriyyəti
ÇKP	: Çin Komünist Partiyası
DT	: Doğu Türküstan
Ed	: editör (redaktor)
ESS	: Encyclopaedia of Social Sciences
IESS	: International Encyclopaedia of the Social Sciences
IJMES	: Journal of the Middle East Studies
IOR	: India Office Records
JRCAS	: Journal of the Royal Central Asian Society
qrş	: qarşılaşdırınız
METU	: Middle Eastern Technical University (ODTÜ)
MM	: Meclis-i Mahsus
PRO	: Public Record Office
s	: səhifə
ss	: səhifələr
SSRİ	: Sovet Sossialis Respublikalar İttifaqı
ŞTC	: Şərqi Türküstan Cumhuriyyəti
ŞTİC	: Şərqi Türküstan İslam Cumhuriyyəti
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAE	: Türk Dünyası Araştırmaları İnstitutu
TDTD	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TAKE	: Türk Kültürünü Araştırma İnstitutu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: və bənzəri

GİRİŞ

Mövzunun Aktuallığı: Türk xalqlarının tarix boyu qurduğu müxtəlif dövlətlərin ictimai–siyasi və iqtisadi vəziyyətinin, onların yadellilərə qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi tarixinin öyrənilməsi Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi və öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə apardığı hazırkı şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çox təəssüf ki, müxtəlif subyektiv mülahizələr əsasında az öyrənilmiş xalqlardan biri də qədim dövlətçilik və mədəniyyət tarixinə malik olan türk xalqlarının tarixidir. Totalitar ideologiyaya malik olan Sovet imperiyasının daxili siyasətinin başlıca tendensiyalarından biri də türk xalqlarını bir-birindən təcrid etməkdən, onların qədim tarixə və mədəniyyətə malik olduqlarını gizlətməkdən və yeni yaranmış nəslin dünya görüşünü milli zəmindən qoparıb ayırmaqdan ibarət idi. Çünki vaxtilə çox böyük ərazidə yaşayan və əsrlər boyu bu ərazilərdə qüdrətli dövlətlər və zəngin mədəniyyət yaratmış, daim işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparmış böyük bir xalqın şanlı tarixini qəbul etmək imperiyanın milli siyasətinə uyğun gəlmirdi. Bəzi xalqlar öz tarixlərinin qədimliyini sübut etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxdığı halda rus imperiyasının yürütdüyü siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycan xalqının tarixi gah farslarla bağlıdır, gah da milli tariximiz ümum türk dünyası tarixindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənilir və araşdırılırdı. Bu isə, mə'lum olduğu kimi, türk xalqlarının tarixinin təhrif olunmasını, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilmə məcrasından uzaqlaşdırılması məqsədini güdən, 70 il ərzində bu siyasəti yeritməklə türk övladlarının mə'nəviyyatını dəyişdirməyə çalışan qüvvələrin başlıca qayəsi idi.

Qədim dövrlərdə başlayaraq əsrimizin 20-ci illərində Azərbaycan tarixində "ağ səhifələrin" qalmasının əsas səbəblərində biri də onun ümum-türk tarixindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilməsidir.

Şərqi Türküstan tarixi də Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməmişdir. Şərqi Türküstan Respublikasının yaranması və öz istiqlaliyyətini qorumaq uğrunda mübarizəsi və süqutu, bu süqutun səbəbləri, bu respublikanın meydana gəlməsinə imkan verən tarixi şərait və onun lideri Ali Xan Törənin siyasi fəaliyyəti indiyədək tədqiq edilməmişdir. Keçmiş SSRİ-də isə bu respublika ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda təsadüf edilən fikirlər birtərəfli, təhrif olunmuş və kommunist ideologiyası qəlbinə uyğun şəkildə şərh edilmişdir. Bundan əlavə Ali Xan Törənin 36 il Daşkənddə əsarətdə yaşaması və bu dövrdə yazdığı əsərlər hələ elm aləminə mə'lum deyil. Bu kimi faktların üzə çıxarılması və araşdırılıb elmi ictimaiyyətə çatdırılması lazım gəldikdə Çin şovunistləri ilə türk xalqlarını əzmək üçün birləşən və "parçala, hökm sür!" siyasəti yeridən rus imperiyasının mahiyyətini daha qabarıq şəkildə aşkara çıxarmaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Hal-hazırda əsarətdə qalan türk xalqları içərisində şərqi türküstanlılar ən çoxsaylı xalq olduqlarından, milli və dini zülmə qarşı dəfələrlə mübarizəyə qalxdıqlarından bu xalqın son əsrdəki azadlıq mübarizəsinin tədqiqi və öyrənilməsinin aktuallığı inkarolunmaz həqiqətdir. Çünki bu mübarizənin obyektiv şəkildə tədqiqi bir sıra türk xalqlarının əsarət altına düşmələrinin və dövlət müstəqilliyini itirməsinə gətirib çıxaran siyasi-iqtisadi və ideoloji səbəblərini, bu işdə kommunist və şovinst ideologiyalarının rolunu aşkara çıxarar, vahid dilə və mədəniyyətə malik türk xalqlarının istər azadlıq, istərsə də qurduqları dövlətlərin qüdrətlənməsi işində bir-birinə yardımçı olmaq və yaxınlaşma zərurətini təsdiq edir. Məhz buna görə də "Ali Xan Törə Saguni və onun Şərqi Türküstanın azadlığı uğrunda mübarizəsi" mövzusunda dissertasiya işlənilməsi məqsədə uyğundur.

1933-cü ildə qurulmuş respublikanın məğlubiyyəti və tarixi təcrübələri 1944-cü ildə respublikanın yenidən meydana gəlməsi üçün zəmin hazırladı. Xalqın 1944-cü ildəki azadlıq hərəkatı 1933-cü ildəki hərəkatın daha qətiyyətli davamı idi. Çünki Şərqi Türküstan İslam Respublikasının siyasi

proqramı, xarici siyasəti, bayrağı, simvolu və gerbi 1944-cü ildəki qiyamın lideri Ali Xan Törə tərəfindən hazırlanıb tətbiq edilməyə başlamışdı. Ali Xan Törə Şərqi Türküstan xalqının 1940-cı illərdəki qabaqcıl təşkilatçısı, hərbi komandanı, dövlət qurucusu olan tarixi bir şəxsiyyətdir. Öz parlaq həyatı dövründə Şərqi Türküstanı azadlıq mübarizələrinə qaldıran Ali Xan Törə Saguni 1944-cü ildə Şərqi Türküstanda çinlilərə qarşı vuruşaraq azad və müstəqil dövlət qurmağa nail olan mərd bir mübariz, mahir təşkilatçı və idarəçi kimi tanınan vətənpərvər özbək elm və din alimidir. Türküstan Milli Azadlıq hərəkatının liderlərindən biri olan Saguni bütün həyatını rus imperializminə qarşı mübarizədə keçirmiş və öz mübarizəsində az, lakin böyük uğurlar qazanmışdır. Bununla belə o, yaxın tariximizin ən az tanınan şəxsiyyətlərindəndir.

Daşkənddə Ali Xan Törə Saguninin oğlu Qutluq Xan Şakirovla tanışlıq məni onun atası haqqında Türkiyədəki tarixi mənbələrdə mə'lumatlar araşdırmağa sövq etdi. Yılmaz Öztunanın "İslam Dövlətləri" kitabının 1-ci cildinin 685-ci səhifəsində kiçik bir mə'lumat diqqətimi cəlb etdi:

"1944-cü ilin iyununda Ali Xan Törə (Xocalar Xanədanından bir şahzadə) Gulcada çinlilərə qarşı mübarizəyə qalxaraq Qazaxıstanla həmsərhəd olan İli ələ keçirdi. 7 avqust 1944-cü ildə o, paytaxtı Gulca şəhəri olan Şərqi Türküstanın dövlət başçısı seçildi. Osman Batur Ali Xanı dövlət başçısı kimi qəbul etdi. 1945-ci ilin martında Ali bəy Rəhim də Manası ələ keçirdi. 1946-cı ilin yazında Ali Xan yoxa çıxdı və bir daha izinə rast gəlmək mümkün olmadı. Sözsüz ki, o kommunistlər tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Lakin bu sui-qəsdin millətçi Çin valisi U Cung Şin tərəfindən təşkil edildiyini də iddia edirlər". [1, c.1, s.685]

Yılmaz Öztunanın əsərinin 1989-cu ildə Mədəniyyət Nazirliyi nəşriyyatı tərəfindən nəşr edildiyini nəzərə alsaq, bu mə'lumatın qənaətbəxş olmadığını və Türkiyədə bu mövzunun böyük maraqla qarşılanacağını düşündüm. Çünki Ali Xan Törə 1946-cı ildə kommunistlər tərəfindən heç də öldürülməmiş, həmin ilin iyun ayında Sovet İttifaqının Gulca konsulu

Dabaşın tərəfindən (vitse-konsul Aleksandr Vasilyeviç idi). Qorqaz şəhərində (Qazaxıstanın Çin sərhəddinə yaxın bir yer) saziş imzalanacağı və'di ilə tələyə salınmış, hərbi təyyarə ilə Daşkəndə qaçırılmış, iki il şəhərdən kənarında, xalqdan gizlin, uzaq bir yerdə saxlanılmışdır. Daim nəzarət altında olaraq 1976-cı ilə qədər yaşamışdır. [2]

Maraqlıdır ki, həyatını iki kommunist ölkəsinə qarşı mübarizədə keçirən Ali Xan Törə Şərqi Türküstanda dövlət başçısı olmasına baxmayaraq, Osman Batur, Yusif Alptekin qədər tanınmamışdır. Tarix kitablarında da ona çox az yer verilmişdir. Görəsən nə üçün?..

Şərqi Türküstan azadlıq hərəkatının liderlərinin xatirələrində Ali Xan Törədən çox az bəhs edilməsi və ya heç bəhs edilməməsi onun az tanınmasına və ya heç tanınmamasına səbəb olmuşdur. Bəlkə də bunun əsas səbəbi onun islamçılığı ilə daha çox bağlıdır.

Mə'lum olduğu kimi, 1991-ci ilin avqustunda Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Özbəkistan da müstəqillik əldə etmiş bir dövlət kimi öz tarixini yenidən araşdırmağa, azadlıq mübarizələrini, milli qəhrəmanları üzə çıxararaq, onların müstəqillik ideyalarını qətiyyətlə həyata keçirməyə çalışmışdır.

Ali Xan Törə kommunizm dövründə vətən xaini e'lan edilən, bu gün isə müstəqilliyin simvolu olan milli qəhrəmanlardandır. Daşkənddə bir çox məktəb və küçələrə indi onun adı verilmişdir. Ali Xan Törəyə məxsus bütün əşyalar isə muzeylərdə mühafizə olunur...[2]

Şərqi Türküstanın 1944-cü ilə qədər dünya miqyasında yeri və əhəmiyyəti mövzusu isə belədir:

Şərqi Türküstan Asiyanın mərkəzində yerləşən, geosiyasi strateji mövqeyi, fiziki coğrafiyası, tarixi keçmişi, etnik strukturu, mədəniyyəti, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə müstəqil dövlət kimi yaşamaq üçün halda müasir dövrdə əsarət altında qalan yeganə ölkədir. Şərqi Türküstan müsəlman türk mədəniyyətinin beşiyidir. Ərazisində Hun, Göytürk, Qaraxanlı, Uyqur dövlətləri, Seidiyyə Xanlığı kimi bir çox müstəqil Xanlıqlar

qurulan, Qaşqarlı Mahmud, Yusif Xas Hacib kimi türk mədəniyyətinin ölməz şəxsiyyətlərini yetişdirən bu vətənin qəhreman övladları müstəbid Çin hakimiyyətinə qarşı tez-tez üsyanlar qaldırmışlar ki, bu üsyanlar dini bir xarakter daşımaqla birlikdə türklərin öz dövlətlərini qurma arzularından iləri gəlir.[3, 1992, No:33] İlk Çin istilasının başladığı 1757-ci ildən bəri Şərqi Türküstanda 200-ə yaxın silahlı üsyan baş vermişdir. Həmin üsyanlardan dördündə xalq qısa müddət üçün (1825-1861-1939-1944) də olsa azadlığın dadını görmüş, milli dövlət qurmuşdur.

Şərqi Türküstan İslam Respublikası Şərqi Türküstan tarixində çox mühüm və müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu dövlət ölkənin şimalında və cənubunda işğalçı Çin dövlətinə qarşı milli mübarizənin geniş vüsət alması nəticəsində yaranmışdır. Bu dövlətin milli bayrağı, milli məclisi, konstitusiyası, ordusu və milli pulu var idi. Qonşu və uzaq ölkələrlə diplomatik və mədəni əlaqələri olan müasir dövlət strukturuna malik idi. Şərqi Türküstanın irq, din, dil, adət-ən'ənə və sosial struktur baxımından Çin milləti ilə heç bir münasibəti və yaxınlığı yoxdur. Çinin tarixi və milli sərhədlərindən kənar qalan Şərqi Türküstan tarix boyu bir neçə dəfə Çin istilasına məruz qalsa da, həmin istilalar müvəqqəti xarakter daşmışdır. Çinlilər tezliklə darmadağın edilmişlər. Çinlilərin əsas işğalları yalnız 1759-1760-cı illərdən başlayır. Şərqi Türküstan türkləri 1760-cı ildən bəri 58 dəfə silaha sarılaraq, Çin işğalına son qoymağa çalışmışlar. Şərqi Türküstan son 200 il ərzində 5 dəfə çinlilərin işğalına məruz qalmışdır. Bunlar 1759-cu ildən 1863-cü ilə qədər 125 il davam edən birinci işğal (imperiya) dövrü, 1876-cı ildən başlayaraq 35 il davam edən ikinci dövr, 1911-ci ildən 1943-cü ilə qədər davam edən üçüncü dövr (yarımmüstəqil ümumi vilayətlər), 1943-cü ildən 1949-cu ilə qədər davam edən dördüncü işğal dövr (Millətçi Çin) və 1949-cu ildən bəri davam edən beşinci işğal dövrüdür (Qırmızı Çin). Bu son dövr Şərqi Türküstan tarixinin ən zülmətli dövrüdür.

Asiyanın Avropa ölkələrində tərtib edilmiş siyasi xəritələrində, bütün avropalıların yazılı əsərlərində və hətta düşüncələrində 1876-1949-cu illər

arasında Şərqi Türküstanın uzun müddət Rusiyanın tə'siri altında olduğu görünür. 1935-ci ildə Qərbi və Şərqi Türküstanı gəzən və görüb yaşadığı hadisələri "Solo Turkistan" və "Verbotene Reise" adlı kitablarında qələmə alan Elma Maylart rus konsullarının Şərqi Türküstanda çinlilərdən daha böyük nüfuza malik olduqlarını, çinlilərin rusların yanında başı aşağı, əlləri çarpaz vəziyyətdə durduqlarını yazır. [4, 1996, No:118]

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti: Mövzu əsas e'tibarilə XIX əsrin sonu XX əsrin sonuna aid olan arxiv sənədləri, ilk mənbələr, canlı şahidlərinin, xüsusən qohumlarının mə'lumatları və muasır dövrdə Türkiyə Respublikasında çap olunmuş tarixi ədəbiyyatların təhlili əsasında yazılmışdır.

İstifadə olunan arxiv sənətlərini xarakter e'tibarı ilə iki qismə bölmək olar:

a) Rəsmi sənədlər:

1- Ali Xan Törenin şəxsi arxivi və onun Şərqi Türküstan İslam Cumhuriyyətinin prezidenti olduğu dövrdə çap olunmuş sənədlər, fotoşekillər, 1945-ci ildə Şərqi Türküstanın Çöçək şəhərində çap olmuş nitqi,

Türküstanın işğalı və bölüşdürülməsi ilə bağlı İngiltərənin aşağı palatasındaki müzakirələrin arxiv sənədləri.

b) Qeyri-rəsmi sənədlər:

Ali Xan Törenin əsərə həyatında yazmış olduğu əlyazmaları və çap olunmuş əsərləri.

Ali Xan Törenin oğullarının onun haqqında olan xatirələri.

Şərqi Türküstanlıların yaşayıb, görüb və eşitdiklərini milli mübarizələrinə və ya çinlilərin Şərqi Türküstan üzərində haqsız mübarizələrini əks etdirən əsərlərə qarşı olaraq qələmə aldıkları elmi və ya xatirə əsərləri.

4- Avropa, ABŞ və xüsusilə Türkiyə tədqiqatçıların Türkistan və Şərqi Türküstan haqqında yazdıqları əsərlər.

Mövzunun araşdırılması və öyrənilməsində ən çox Doç. Dr. İ. Kurban

[5], Prof. Dr. Z. V. Togan[6], Dr. Alaaddin Yalçınkaya[7], M. Emin Buğra[8], İ. Y. Alptekin[9], L. Ligeti[10], Milton J. Clark[11, No:39 1995], kimi Türküstan haqqında böyük tədqiqatlar aparan dəyərli alimlərin əsərlərindən istifadə mühüm yer tutur.

Ali Xan Törə haqqında bu günə qədər yazılmış bir əsər yoxdur. Şərqi Türküstanın tarixinə aid ümumi ədəbiyyatlar mövcud olsa da, O'nun haqqında mə'lumat yok dərəcəsindədir, və ya çox azdır. Həmçinin bu mə'lumatlarda səhvlər də çoxdur. Çox təəssüf ki, Azərbaycan kitabxanalarında Şərqi Türküstanın tarixi və Ali Xan Törə ilə əlaqədar müstəqil ədəbiyyat yoxdur. Mövzu ilə bağlı bir neçə ədəbiyyat və müəllifləri haqqında mə'lumat vermək istəyirəm.

1. Uyqurlarning, “Kiskiçe tarihi”:

Xüsusi maraq doğuran və zövqlə tərtib olunmuş bu kitab ərəb hərfləri ilə uyğur dilində 82 səhifədə nəşr olunmuşdur. Kitabın nəşr edildiyi yer və tarix haqqında konkret mə'lumat verilməmişdir. Ancaq kitabda qeyd edilmiş “Cunggu Pepler Akademiyisi milletlerni tetkik kiliş inistituti Şincang az sanlik milletlerning cemiyet tarixini tekşürüş qruppisi teripidin tüzüldi”(Çin Elmlər Akademiyası Millətləri Araşdırma İnstitutu, Şincang azlıqlarının sosial tarixini tədqiq edən qrup tərəfindən hazırlanmışdır.) Mə'lumatından aydın olur ki, əsər Pekində nəşr edilmişdir.

Kitabın üz qabığının ortasında bu sözlər yazılmışdır: “İçki materiyal, okup bolgandin keyin kayturuvelinidu. Juturuvetmeng, başkilarga eytmang.”(Gizli sənəd oxunub başa çatdırıldıqdan sonra geri qaytarılmalıdır. İtirməyin, başqalarına danışmayın.)

Kitabın üz qabığındakı bu sözlər qırmızı hərflərlə çap edilmişdir və onun rəsmi sənəd olduğunu göstərir. Kitabdakı mə'lumatların tarixinə görə onun 1958-ci ilin axırlarında və ya 1959-cu ilin əvvəllərində nəşr edildiyi mə'lum olur. Çin kommunistlərinin Şərqi Türküstan millətçilərinə qarşı apardığı “Beyin təmizləmə” hərəkatı bu dövrə təsadüf edir. Deməli, kitab yüksək mənəbli kommunistlərə Şərqi Türküstandakı türk millətçiliyinin əsasları

haqqında mə'lumat vermək üçün hazırlanmışdır.

2. Cihangir Genişin, "Altı Batır" (Altı Qəhrəman), Gulca, 1945-ci il:

Cihangir Genişin Kazan türklərindəndir. 1930-cu illərdə Qərbi Türküstanın Karakul (Bu günkü Qırğızistanın Prjivalski şəhəridir.) şəhərindən qaçaraq Şərqi Türküstanın Nilki vilayətinə gəlmişdir. Oxumuş bir ziyalı idi, rus dilini yaxşı bilirdi. Üsyan dövründə Nilkidə yaşamışdır. Sonralar Gulcaya köçmüşdür. II Dünya Müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının canlı qüvvəyə olan ehtiyacını təmin etmək üçün 1950-ci illərdə Rusiya-Çin əməkdaşlığı əsasında Şərqi Türküstanlıların Qərbi Türküstana köçürülməsi nəticəsində yenidən ailəsi ilə birlikdə köhnə yurdu Karakula köçmüş və orada da vəfat etmişdir.

Kitab "Altı Batır" və "Zagvor"(Rusça olup zagovor şəklindedir.) başlıqlı iki hissədən ibarətdir. "Altı Batır" 208 səhifədən, "Zagvor" hissəsi isə 68 səhifədən ibarətdir, Yazı səhnələşdirilmiş dialoq şəklində olub, məkan, zaman, hadisələrin inkişafı və hadisələrdə iştirak edən obrazların şəxsiyyəti həqiqətə uyğundur. Lakin yazıda qismən yersiz təsvirlər də var.

Yazının "Altı Batır" başlıqlı hissəsi Nilkidəki üsyan, "Zaqvor" başlıqlı hissəsi isə Arsalat və Zikudakı beloruslar arasında baş verən münaqişələr haqqındadır. Yazının "Altı Batır" hissəsinin son səhifəsinin arxasında, yə'ni 209-cu səhifədə Nilki üsyanının lideri Fatih Müslimin "Okup kördüm. Tura dip, Fatih" imzası var. Deməli, Cihangir Genişin bu yazısını Fatihe oxutmuşdur.

3. Polat Kadiri, "Ölke Tarihi", Urumçi - 1948:

Polat Kadiri Şərqi Türküstanın tanınmış tarixçisidir. Şərqi Türküstan Respublikasının qurulduğu vaxt o, Urumçidə olmaqla Çin hökuməti və Şərqi Türküstan Respublikası arasında münasibətləri və mübarizələri yaxından izləmişdir. Həm də Polat Kadirinin Şərqi Türküstanın son dövr siyasi tarixində böyük rol oynamış Məsud Bəy, Buqra Bəy və İsa Bəylə sıx əlaqələri olmuşdur. Kitabda 1944-1949-cu illər arasında vilayətdə baş verən hadisələrə geniş yer verilmişdir.

4. "İli Tarih Materyalleri":

Uyğur dilində ərəb hərflərlə nəşr edilən bu kitabın çap olunduğu yer və tarix göstərilməmişdir. Ancaq bunun əvəzində aşağıdakı sözlər var: "Cunggu Halk Siyasi Meslihat Kentişi İli Qazax Antopol Oblastik Tarih Materyalleri Tetkikat Komiteti."(Çin Həlq Siyasi Məslehat Danışmanlığı İli Qazaq Muhtar Bölgəsi Tarix Sənətlərini Tədqiq Komitəsi.) Bu, kitabın Gulcada nəşr edildiyini köstərir. Kitabda Şərqi Türküstan Respublikasının liderləri Nimetcan Kasimi, İshakbek Munun, Delilhan Sürgürbay, Abdulkerim Abbasi və Nilki üsyanının qəhrəmanı Ekber haqqında mə'lumat verilmişdir.

5. Mehmet Emin Buqra, "Şərqi Türküstan" (Tarixi, coğrafiyası və indiki vəziyyəti), İstanbul, 1952-ci il:

M. Emin Buqra 12 noyabr 1933-cü il tarixdə Qaşqarda qurulan Şərqi Türküstan İslam Respublikasının qurucularından olduğu üçün onun o dövərə aid yazıları e'tibarlı mənbə kimi qəbul edilə bilər.

6. Roostam Sadri, "The Islamic Republic of Eastern Turkistan: A Commemorative Review", Journal Institute of Muslim Minority Affairs, V cild, iyul, London, 1984-cü il, s. 294-319:

O, bu yazını dayısı Qazrail Qabitin xatirələrinə istinad edərək yazmışdır. Q.Qabit 1944-1945-ci illərdə Gulcada baş verən hadisələri yaxından izləmiş, hətta bə'zi hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuşdur.

7. İsa Yusuf Alp Tekin, "Əsir Şərqi Türküstan üçün", İstanbul, 1985-ci il:

İsa Bəy uzun müddət Çində qaldığı üçün onun Mərkəzi Çin hökuməti və Çin-Türküstan münasibətlərinə aid yazıları maraqlı faktlarla zəngindir. Bu kitabda İsa Bəyin tərcümeyi-halı haqqında geniş mə'lumatlar vardır, lakin Ali Han Törə haqqında yox gibidir.

8. Burhan Şehidi, "Şincangnin 50 yılı", Pekin, 1986-cı il:

Uyğur dilində ərəb hərflərlə çap edilmiş 800 səhifəlik bu kitabda Şərqi

Türküstanın yaxın siyasi tarixində mühüm rolu olan Burhan Şehidin xatirələri toplanmışdır. 1894-cü ildə doğulan, əslən Kazan türklərindən olan Burhan Bey 1912-ci ildə Urumçiyə gəlmişdir. Onun xatirələri 1912-ci ildən Şərqi Türküstanın Çin kommunistləri tərəfindən işğalınadək - 1949-cu ilin axırlarına qədər olan bir dövrü əhatə edir.

9. M. Niyazi Mahmudoğlu, “Şərqi Türküstan: Əsarətdəki ölkə”, Gökhan Öndin Təhsil Vəqfi Nəşriyyatı, Ankara, 158 səhifə.

M. Niyazi Mahmudoğlu Şərqi Türküstanlıdır. Çin Xalq Respublikasında İqtisadiyyat və Ticarət Müşaviri olmuşdur. Kitabın ön sözündə 1987-ci il tarixi olduğu halda nəşr tarixi göstərilmişdir. Kitabın giriş hissəsində müəllif öz məqsədini bu şəkildə ifadə etmişdir:

“1949-cu ilin oktyabr ayında doğma yurdum Şərqi Türküstanı işğal edən kommunist diktator Mao və onun kommunist partiyası “xalq sosializmi” hiyləsi ilə və “proletariat diktaturası” maskası altında şovinst Çin diktatura siyasəti yeridərək Şərqi Türküstan xalqına dəhşətli zülmər və cəhənnəm əzabı verdilər. Mən bütün bunları millətimlə birlikdə yaşadım, gözlərimlə şahid oldum, qulaqlarımla eşitdim. Mən bu kitabda o gördüyüm, eşitdiyim və bildiyim həqiqətləri ifadə etməyə çalışdım”.

Kitab 10 hissədən ibarətdir:

1. Şərqi Türküstanın coğrafi mövqeyi və əhalisi;
2. Şərqi Türküstanın inzibati strukturu;
3. Şərqi Türküstanın coğrafi strukturu və iqlimi;
4. Şərqi Türküstanın təbii sərvətləri;
5. Şərqi Türküstanda meşəçilik, mədən istismarı, neft istehsalı və s.

Müəllif xeyli müddət dövlət strukturunda işlədiyi üçün məlumatlar geniş və dəqiq xarakter daşıyır, statistik rəqəmlər Şərqi Türküstanı daha yaxından tanımağımıza imkan verir.

Siyasi tarix və siyasi hadisələrin öz dolğun əksini tapdığı kitabın yazı üslubu axıcı olduğu üçün o, çox gözəl təsir bağışlayır. Sosial obyektlərin - məktəblərin, xəstəxanaların vəziyyəti tarixi inkişaf ardıcılığına görə

nəzərdən keçirilmiş və çinlilərin tətbiq etdikləri ikiüzlü siyasətdən bəhs edilmişdir. Şərqi Türküstan torpaqlarının yeraltı və yerüstü sərvətlərinin talan edilməsi, daşınması və Şərqi Türküstan xalqına Çin hökuməti tərəfindən göstərilən təzyiqlər konkret rəqəmlər və faktlarla sübut edilmişdir. Hətta 1962-1963-cü illər arasında Çinin keçirdiyi qıtlıq dövründə çinlilər Şərqi Türküstanda olan hər şeyi daşayıb aparmış və Şərqi Türküstanın cənubundakı Bay rayonunda 12 min müsəlmanın acından ölməsinə səbəb olmuşlar. Aclıq yayıldıqca Şərqi Türküstanlılar tədricən Qərbi Türküstana qaçmağa başlamışlar. Sərhədlərə nəzarətin azalması nəticəsində 150 mindən çox müsəlman qısa bir vaxtda Qərbi Türküstana qaçmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Dəqiq və konkret mə'lumatlarla, hadisələrin bilavasitə şahidi olmuş müəllifin dili ilə Şərqi Türküstan xalqının faciəsindən bəhs edən bu kitab Şərqi Türküstan mübarizəsinə xidmət edən çox dəyərli bir mənbədir.

10. Alaaddin Yalçınkaya, "Müstəmləkəçilik - Panislamizm işığında: Türküstan, 1856-cı ildən müasir dövrə qədər", Timaş nəşriyyatı, İstanbul, 1997-ci il, 480 səhifə:

Alaaddin Yalçınkaya İstanbul Universiteti Siyasi Elmlər Fakültəsinin mə'zunudur. ABŞ və İngiltərədə tədqiqatlar aparmış və 1995-ci ildə "Panislamizm İşığında Türküstan (1864-1922)" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir.

Alaaddin Yalçınkayanın bu əsərinə ön sözü professor Şükrü Hanioglu yazmışdır. O, əsərdəki fikirlərin yeni olduğunu və Türküstan tarixinə yeni baxımdan nəzər salındığını bildirmişdir.

Əsər Yalçınkayanın dissertasiya işinin genişləndirilmiş variantıdır. Kitabın çox mühüm və maraqlı hissələrindən biri Türküstanla bağlı İngiltərə-Rusiya-Çin münasibətlərinin 1876-cı ilin mayında Nümayəndələr Palatasında gedən müzakirədən bəhs edən bölməsidir. Bu hissədə İngiltərə Nümayəndələr Palatasının və Britaniya hökumətinin Asiyaya münasibəti, İngiltərənin mənafeləri uğrunda hökumət nümayəndələri və

millet vəklləri arasında mübahisələr, Türküstanın Rusiyanın ixtiyarına verilməsi barədə qiymətli mə'lumatlar verilmişdir.

11. Vincent Monteil, "Sovet müsəlmanları", "Pınar" nəşriyyatı, Tərcümə Mete Çamideremlinindir, İstanbul, 1992, 188 səhifə.

Vinsent Monteyi fransız tədqiqatçısıdır.

Əsərin türkcəsi o qədər də gözəl və səlis olmasa da, mə'lumat və statistik rəqəmlər baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kitab SSRİ və Çin hakimiyyətindəki müsəlmanların öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən ilk kitablardan biridir. İlk nəşr 1957-ci ildə olmuş və general Şarl De Qola ithaf edilmişdir. Adından da mə'lum olduğu kimi əsərdə əsasən SSRİ müsəlmanlarından bəhs edilmişdir. Bununla yanaşı Çində yaşayan müsəlmanlara da 8 səhifə ayrılmışdır.

Kitabda SSRİ-yə ictimai-siyasi baxışdan əvvəl türk tarixi də nəzərdən keçirilmiş, həmçinin Avropa Hun Dövlətindən də bəhs edilmişdir. Türkiyənin tarixi inkişafı əhali və mədəniyyət baxımından tədqiq edilmiş və Çar Rusiyasındakı müsəlmanların, xüsusən türklərin ictimai vəziyyəti, rusların regionu ələ keçirməsi, Çar Rusiyasının dağılması, onun əvəzində Sovet Rusiyasının yaranması, bu hadisələrin müsəlman xalqlarına tə'siri, onların e'tiraz hərəkatı və müqaviməti kitabda geniş şəkildə "Basmaçı hərəkatı" adı altında verilmişdir. 1936 və 1977-ci il konstitusiyaları şərh edilmiş, insan hüquqlarının tapdanılması tənqid edilmişdir. Eyni zamanda müsəlmanların ictimai-sosial vəziyyəti ilə müqayisə üçün kitabın 4-cü bölməsində sovet yəhudilərinə də 12 səhifə yer ayrılmışdır. Müəllif yəhudilərdən bəhs edərkən dünya yəhudiləri və İsrail haqqında da geniş mə'lumat verir.

Kitabda Leninin və Stalinin millətçilik və din haqqındakı fikirləri də əksini öz tapmış, müsəlmanların danışdığı dillər təsnif edilmiş, rus dilinin tə'sirindən və ruslaşdırma siyasətindən bəhs olunmuşdur. Müsəlmanların dini həyat tərzindən uzaqlaşdırılması, qadının kişilərlə bərabər ön plana çıxarılması, müsəlman qadınının çarşabı atması üçün məqsədyönlü təbliğat və mübarizə aparılması kitabın müxtəlif fəsillərində öz əksini

tapmışdır. Müsəlman respublikalarının sovet iqtisadiyyatının güclənməsində rolu və məcburi köçürmələr isə ayrı bir fəsilə şərh edilmişdir. İki səhifəlik bir məqalədə isə ümumilikdə müsəlmanların zorla pambıq istehsalına cəlb edilməsindən və Özbəkistanın 1933-cü ildə buna qarşı çıxmasından danışılmışdır.

“Sosializm və ya barbarlıq”, “Bürokratiya”, “Marksizm və Asiya (1853-1964)”, “Müsəlman milli kommunizmi (1917-1928)” məqalələrindən sonra məscidlərdən bəhs edən “Neçə məscid var”, “1977-ci il konstitusiyası və Ruslaşdırma”, “Milli dillər”, “Kommunizm və İslam”, “İftiralar və tərqiqlər” məqalələri verilmişdir.

Müsəlman mənşəli dinsizlərin ortaya çıxmasından və onların dinə hücum etməsindən bəhs edən məqalələr də kitabda geniş yer tutur. Hətta Sultan Qaliev buna misal göstərilir və onun müsəlman olmamasından bəhs edilir.

Orta Asiya türkü və ya müsəlmanı dedikdə ilk növbədə yada at eti və madyan südü düşür. Bu kitabda da eyni mövzuya toxunulmuş və Daşkənd şəhəri haqqında “Daşkənd”: Orta Asiyanın metropoliyası” başlığı altında 10 səhifəlik mə'lumat verilmişdir.

Son 12-ci hissədə isə Türkiyədən danışılmış, 15 səhifədə səlcuqluların müsəlmanlığı qəbul etməsindən Anadolunu fəth etməsinə, xəlifəliyin qurulmasına, Osmanlının dağılmasına və hətta 1974-cü il Kipr Sülh Hərəkatına qədər bir çox məsələlərdən bəhs edilmişdir.

Kitabda İran İslam Respublikası və Əfqanıstan haqqında da geniş mə'lumat verilmişdir. “Əfqanıstan Baltina və Ayı arasında” başlığı altında gedən 9 səhifəlik məqalədə Əfqanıstanın problemlərinə toxunulmuşdur.

Kitabın Çin müsəlmanlarına aid hissəsində isə heç bir əsas olmadan Şərqi Türküstan İslam Respublikasının SSRİ tərəfindən qurulması və bu respublikanı quranların kommunist türk tərəfdarları olması haqqında iddialar irəli sürülmüşdür. Məsələn, Ali Xan Törə həm kommunist, həm də türk tərəfdarı kimi qələmə verilmişdir. Bəli, o bir türk və türk tərəfdarı idi.

Ancaq qətiyyən kommunist deyildi. Ali Xan Törə daha çox gözəl bir din alimi idi.

12. "Türk Dünyası Araşdırmaları" Jurnalı, Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi, nömrə: 22, İstanbul, fevral, 1983-cü il 200 səhifə - nömrə: 53, İstanbul, aprel 1988-ci il, 200 səhifə:

Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi millətçi ziyalılar tərəfindən qurulmuşdur. Məqsəd türklüyə, Türk Dünyasına xidmətdir. Məsələlərə elmi baxımdan yanaşılır. Türk Dünyası ilə əlaqədar siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi, ədəbi araşdırmalar aparan, araşdırmaların nəticələrini kitab şəklində nəşr etməyə və ya jurnalda dərc etməyə çalışan bir təşkilatdır. Türkiyədən kənardakı elm adamlarının, tədqiqatçıların da yazıları dərc edilir. Vəqfə qurulduğu vaxtdan bu günə qədər professor Turan Yazqan rəhbərlik edir. Vətənpərvər bir ziyalıdır. İslamdan əvvəlki və sonrakı türklərlə əlaqədar bütün mövzularla maraqlanır.

Professor Turan Yazqan, professor Mustafa Erkal, dosent Mertol Tulum Jurnalın idarə hey'ətinin daimi üzvləridir.

13. "Yeni Türkiyə" Jurnalı, Yeni Türkiyə Kütləvi İnformasiya Vasitələri Xidmətləri, Türk Dünyasına həsr edilmiş xüsusi buraxılış, 2-ci cild, N 16, Ankara, iyul-avqust, 1997-ci il:

2200 səhifəlik jurnal mərhum Turqut Özal dövründə dövlət naziri işləmiş, bu gün isə partiya lideri olan Hasan Celal Güzelin rəhbərliyi altında 3 ildir ki nəşr edilir. İki aydan bir çap olunur. Jurnalın 16-cı xüsusi nömrəsində siyasət və elm adamlarının, mütəxəssislərin türk dünyası haqqında ümumi şərhləri, coğrafiya, din, dil, tarix, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, kənd təsərrüfatı, sənaye, energetika və s. mövzuları əhatə edən 273 məqalə və tədqiqat əsəri dərc edilmişdir. Xüsusi nömrədə Türkiyə baş nazirlərindən Tansu Çiller, Nəcməddin Erbakan, nazirlərdən professor Mehmet Sağlam, Namiq Kemal Zeybək, Abdullah Gül, Mustafa Kalemli (TBMM sədri), M. Nuri Yılmaz (Din İşləri İdarəsinin rəhbəri), Ahmet Kabaklı, Yavuz Bülənd Bakilər, M. Fəthullah Gülen kimi tanınmış

М. Ф. Ахундов adına
Азәрбајҹан Республика
К И Ј Ё Б Х А Н А С Ы

şəxsiyyətlərin məqalələri dərc edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Bir neçə cəhətdə müəyyən olunur. Türk dövlətlərinin tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq:

- Ali Xan Törenin bir tarixi şəxsiyyət kimi Türküstanın tarixində ilkin mənbələr əsasında tədqiq edilmişdir;

- Mövzunun tədqiqi səviyyəsini müəyyən edilmiş və onların elmi təhlili verilmişdir;

- Ali Xan Törenin ictimai-siyasi həyatını və şəxsiyyətini şərtləndirən cəhətləri üzə çıxarılmasına nail olunmuşdur;

- Ali Xan Törenin bir tarixi şəxsiyyət kimi Türküstanın tarixində vaxtilə yazılması qadağan edilən bütün cəhətləri aydınlaşdırılmışdır, obyektiv və subyektiv amillərdən asılı olaraq müxtəlif tədqiqatlardakı səhvlər, nöqsanlar aradan qaldırılmışdır;

- Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin qısa müddət ərzində süqutunun səbəbləri öyrənilmişdir;

- Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin yaranmasına tə'sir göstərmiş amilləri müəyyən edilmişdir;

- Mövzu ilə bağlı əldə olunan materiallar dərinlən öyrənilmiş, aşkara çıxarılmış, yeni faktlar təhlil edilmişdir, pərakəndə halda olan mülahizələri bir vəhdətdə birləşdirilmişdir;

- Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin yaranması və müstəqil xarici siyasət yeritməsi faktlarla əsaslandırılmışdır;

- Mövcud baxışların elmi xarakteristikası ideoloji əhkam məngənəsi olmadan verilmişdir;

- Mövzunun Türk dövlətlərinin tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi öyrənilmişdir;

- Dövrün mənbələrinin təhlili əsasında XIX əsrin sonundan günümüze qədər Türküstanla bağlı tarixi həqiqətlər bərpa edilmişdir;

- Elmi tədqiqat işində bu vəzifələrin həll olunması Ali Xan Törenin ictimai-siyasi həyatının tam mənzərəsi yaradılmışdır.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr və ümumiləşdirmələr Türkünstanın (Mərkəzi Asiya və Qafqaz) türk xalqlarının maddi və mə'nəvi cəhətlərini (dövrün ailə yapısı, ən'ənələri, inançları, mədəni vəziyyəti,... və s.) ictimai və siyasi tarix baxımından öyrənilməsində istifadə edilə bilər. Eyni zamanda tədqiqatın nəticələri Türkünstanın və türk xalqların ictimai və siyasi tarixinin son dövrünün xüsusən Türkünstan milli azadlıq hərəkatının tədqiq edilməsində bir mənbə rolunu oynaya bilər.

Ali Han Töre Saguninin tarixi şəxsiyyət kimi həyatı və milli mübarizəsi türk xalqları tarixinin araşdırılması və tədrisi kontekstində işıqlandırılır ki, bu cəhət də dissertasiyanın müsbət keyfiyyətlərindən biridir.

-Universitetlərin və institutların tarix fakültələrində *"Ali Xan Töre Saguni Ve Onun Şərqi Türkünstanın Azadlığı Uğrunda Mübarizəsi"* mövzusu, ixtisas kurslarının aparılmasında;

-Asya və Afrika Ölkələri Tarixinə, İctimai Hərəkat və Siyasi Partiyalar Tarixinə aid ümumiləşmiş əsərlərin yazılmasında, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində;

-Tarixi mövzuda elmi seminar və konfransların keçirilməsində geniş istifadə oluna bilər.

Əsas elmi nəticələr : Apardığımız elmi araşdırmaların nəticələrində ilkin mənbələrə əsaslanaraq aydın olur ki, Ali Xan Töre Saguni və onun Türkünstan milli azadlıq hərəkatındakı rolu türk dünyası tarixində araşdırılmamışdır.

- Ali Xan Töre Saguni Türkünstan milli azadlıq hərəkatının böyük liderlərindən biridir. Türk dünyası tərəfindən öyrənilməsi vacib olan bir şəxsiyyətdir.

- Ali Xan Töre Saguni yaşadığı cəmiyyətdə adi bir insan olmamış, hər zaman və şəraitdə dünyəvi və dini elmi ilə xalqın başında və xidmətində olmuşdur.

- Ali Xan Töre Saguni daima fəaliyyət adamı olmuşdur. Çox bacarıqlı

bir lider, dövlət adamı, siyasətçi və hərbi bir komandan olmuşdur.

- Ali Xan Töre Saguninin həyatı millətine və İslam dininə həsr olmuşdur. 36 illik Daşkənd esarətində də dini və milli eserlər qələmə alaraq xalqına xidmət etməyə çalışmışdır.

- 1943-cü ildə Sovyetlər İttifaqı Çin dövlətiylə, Şərqi Türküstanda öz maraqlarını həyata keçirə bilmədiyini üçün, arası pozulmuşdu və Şərqi Türkistandan geri çəkilmişdi. Lakin SSRİ təkrar Şərqi Türkistanda öz mövqeyini gücləndirərək millətçi Çini qərbdən təhdid edərək Çin kommünistlərinin galibəsini asantlaşdırdı.

- Sovyetlər İttifaqı, millətçi Çin məğlup olarsa, Amerika türklərə Sovyetlərə və Qızıl Çinə qarşı Şərqi Türküstanda bir aralıq bölgə hasil etmək üçün dövlət qurdurabilərdi. Ruslar bunun qabağını alaraq özlərini qısa bir müddət türk tərəfdarı kimi göstərdilər.

- 14.8.1945 tarixində Çin-Rus "Dostluk" antlaşmasında Mongolistanın müstəqilliyinə muqabil Şərqi Türkistanı Çinin idarəsinə keçməsi üçün tərk buraxmışdır.

1. İSLAM CÜMHURİYYƏTİNİN QURULMASI ƏRƏFƏSİNDƏ ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN

Birinci fəsildə Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində Şərqi Türküstanın siyasi, iqtisadi və ictimai vəziyyəti şərh edilir.

Burada Şərqi Türküstan ərazisi, sosial strukturu və demoqrafik vəziyyəti, iqtisadiyyatı və tarixi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda mövcud olan fikirlər ümumiləşdirilmişdir.

Fəsildə Şərqi Türküstanın İngiltərənin təhriki ilə Rusiya və Çin dövlətləri tərəfindən işqalına diqqət yetirilir.

1.1. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində Şərqi Türküstanın ictimai-siyasi, və sosial-iqtisadi vəziyyəti

1933-43-cü illəri arasındakı Şin Şi Sey dövrü kimi xatırlanan 10 il, rusların Şərqi Türküstanda hökmranlıq etdiyi dövrdür. Sovet İttifaqının Şərqi Türküstandakı tə'sirini saxlayan amillər yalnız Şinin iqtidara gəlməsi ilə meydana çıxmış amillər deyildi. Sovetlərin Şərqi Türküstanda imtiyazları bu əsaslara dayanırdı:

1. Çin daxilindəki qarışıqlıqlar, 1911-ci ildə qurulmuş Çin hökumətinin Sovetlər tərəfindən dəstəklənən Çin kommunistlərinin Çin hökumətinə qarşı başladığı münaqişələr və 1930-cu illərdə baş verən Çin-Yapon müharibəsi: beləliklə, Çin hökuməti həm kommunistlərə, həm də Yaponlara qarşı vuruşmaq məcburiyyətində qalmışdı.

“Yaponların Çinə təcavüzlərinin başlanğıcı olan 18 sentyabr 1831-ci il Muqden hadisəsi 500 milyonluq Çin xalqının qəlbini nifrətlə doldurmuşdu. Bu hadisə kommunistlərin əlinə göydən düşmüş bir girəvə idi.” [12, s.34].

2. Rusların Şərqi Türküstan üzərindəki ciddi nəzarəti və maraqları bir esrə yaxın tarixə malikdir. Ruslar 1856-57-ci illərdə qazax alimi Şokan

Vəlixanoğlunun (1835-1865) rəhbərliyi ilə bir komanda göndərərək Gulca və Qaşqar ətrafını təsbit etmişlərdi.[13, 1982, No:2] 1870-ci illərdə isə A. N. Korapatkinin komandanlığı ilə bir rus qoşunu Qaşqara gələrək, Yaqub bəyin hüzurunda olmuşdular.[14]

Rusiya 1871-ci ildə İli qurulan Tarançı Sultanlığına qarşı, sərhəd bölgəsinin təhlükəsizliyini qorumaq bəhanəsilə müharibə elan edərək Çinin imdadına yetmiş və İli bölgəsinə işğal etmişdi. Həmin bölgə 1881-ci ildə Peterburq müqaviləsi üzrə 1882-ci ildə Çinə qaytarılmışdı. Yəni Şin dövründən 50 il əvvəl, ruslar İli ərazisində bir dəfə də 10 il müddətində hökmranlıq etmişdilər. Beləcə ruslar Şərqi Türküstan barədə geniş mə'lumata malik olmuşdular.

Rusların 1871-ci ildə İli vilayətini işğal etməsi, onların böyük mənfəətinə səbəb olmuşdu: bütün Şərqi Türküstandakı ticarət və gömrük işlərində özləri üçün çox münasib şərait əldə etmişdilər. 1882-ci ildə Gulca, Urumçi, Qaşqar, Çöçək və Sarısümbədə Rus konsulluğu qurulmuş, nəticədə ruslar 1917-ci il oktyabr inqilabına qədər bu bölgədə kök salmışdılar. [15, 1984, No:2]

1913-cü ildə müəllimlik məqsədilə Şərqi Türküstana gələn türkiyəli Ahməd Kamal İlqul Urumçidaki rus tə'sirini bu cür ifadə edir: "...Urumçidaki əcnəbilərlə məskun Yanq Hanq (əcnəbi küçəsi) dedikləri dərəcəyə gəlmişdim. Burada ruslar və rus türküstanlı rus ağalar və tatar tacirləri olurdular. Küçələri olduqca nizamlı və təmiz idi. Burada mədəni və müasir binalar görünür, vitrinli mağazalar nəzər və diqqəti cəlb edirdi, məskun vətənpərvər və sayıq tatar və Türküstanlılar küçələrdən keçərkən gözləri və könülləri ilə məni salamlayırdılar. Fəqət vəziyyətə tamamilən hakim olan rus təzyiqi qorxusundan heç kim yanıma gəlmir, mənə yaxınlaşmırdı. Mən də bu incə vəziyyəti bildiyim üçün sağa, sola baxmadan irəliləyirdim." [16, s.102]

Oktyabr inqilabının əks-sədası olan daxili müharibələr sırasında rus ağqvardiyaçılarından Dutov, Annenkov və Bakiç Şərqi Türküstana

sığınmışdılar. Onlardan ikisi - Dutov və Annenkov rus agentləri tərəfindən öldürüldü. [15, 1984, No:2]

Bu zamanlar İli düzenliyinə gəlib sığınmış qaçaq rus ağqvardiyaçılarının sayı 60.000-ə çatmışdı. [17, s.38]

Bu qaçaqlar müxtəlif etnik qruplardan təşkil olunmuşdu. Onların içində türk boylarından tatar, özbək, qazax və qırğızlar da var idi.

Şərqi Türküstanın məktəblərində tatar və özbək ziyalıları müəllimlik edirdilər. Gulcada Tatar İlk Orta Məktəbi təsis edərək, bu məktəbin təhsil səviyyəsinin yüksəkliyi ilə, yalnız tatar uşaqlarının deyil, uyqur, özbək, qazax, qırğız və hətta Döngən [6, s.150] uşaqlarının da burada təhsil almasına bir istək oyandırmışdır. Məsələn, 1945-ci ildə Ağsuda Çin həbsxanasında kəsilərək öldürülən 24 yaşındakı atəşli Uyqur şairi Lütfulla Mütəllib: 1944-cü ilin noyabrında Gulcadə də bir rus tərəfindən vurularaq öldürülən, Şərqi Türküstandakı Döngənlərin ən köklü və ən zəngini, İli bölgəsindəki Çin hökumətinin ən yüksək məqamını işğal edən Lui Binq'dir ki, tatar məktəbinin şagirdləridi. Onlarla bərabər Sovetlərin gizli istifadə edə biləcəyi vəzifələri və ya sonradan Sovetlərin istifadəsinə uyğun insanlar gəlmişdir.

Tatar Fatih Müslim rəhbərliyi ilə çincə "Altı Haydut Hərəketi" adlandırılan Nilki hadisəsi baş verərkən Çin hökuməti İli təhlükəsizliyini qorumaq üçün Urumçi təhlükəsizlik idarəsinin xidmətçisi döngən Liu Binq Diyi İliyə göndərmişdi. Tatarlardan təşvişə düşən və eyni zamanda tatar dilini yaxşı bilən Liu, bütün Gulca (İli vilayətinin mərkəzi olan bu şəhər 1871-ci ildəki rus istilasından sonra ruslar tərəfindən Kuldja adlandırılmışdı, əsl adı isə İli'dir.) Tatarlarının toplaşdığı bir iclasda: "Ac və çılpaq qaçıb gələrək bizim torpaqlarımıza sığındınız. Bu gün qarnınız doydu, mal-mülk sahibi oldunuz, indi Xanlığımı axtarırsınız? Harada qaldı o tatarın torpaqları?! Harada qaldı o tatarın Xanlığı?!", - sözləri səslənmişdir. Bələliklə, Lui Binq Diy, Urumçıda və İli bölgəsində bir hökmran kimi siyasət səhnəsində ikən, onun böyük qardaşı İlyas da İli vilayətilə bağlı Baş,

Künes, Tikes nahiyələrindəki heyvandarlıq ilə məşğul olan qazax, qırğız və monğollar arasında zəngin və təsirli bir şəxsiyyət olaraq tanınırdı. O, harada kimin yaxşı atı varsa, satın olaraq, yüzlərcə yaxşı at toplamışdı. Lui Binq Di öldürülərkən İlyas dağ yolu ilə Urumçiya qaçmışdı. Nüfuz uğrunda gizli oyunlar, ruslar irq birliyindən istifadə edərək, Türküstan üçün tatarlardan istifadə etməyə çalışırken, çinlilərdə din birliyindən istifadə edərək, Türküstanda Döngənlərdən[6,150],(1.1) istifadə etməyə çalışırdı.

Qeyd:

1.1. Çin müsəlmanlarına Şərqi Türküstanda Döngən və ya Tunqan deyilir. Çin dilli olub, Türküstanda yaşayanlar isə türkçə də bilirlər. Ümumən Şimali Çində yaşayırlar. Z.V. Toğan bunlara çinliləşmiş türk və ya monqollar deyir. Ümumən, döngənlər özlərini ərəb nəsindən saymırlar.

Şərqi Türküstan cəhətinin acısını ən çox çəkən türk ərazisi idi. Odur ki, Sovet İttifaqı bu əraziyə çox asanlıqla nüfuz edə bildi. Bu mövzuda Ahməd Kemal İlkul belə deyir: "Mən yenə başımın sarığı, arxamın cübbəsi və xeyli uzanmış saqqalımla bunların arasında olmaqda və özlərini yeni vəzifələrində müvəffəq olmaları üçün təsdiq və tərtibdən geri qalmamaqda idim (o zamanlar Qaşqarda sarıqsız, cübbəsiz və saqqalsız bir şəxsin söyləyəcəyi sözlərə qiymət verilməzdi).[16, s.51]

Şərqi Türküstanın yaxın müasir iqtisadi və ictimai həyatında, istər müsbət, istər mənfi rollar oynaması e'tibarı ilə diqqəti çəkən şəxslər bunlardır: Gulca və Qaşqarda Musabəy soyadlı, Hüseynbəy və Bahəddin bəy isimli iki qardaş. Gulcadə Damolla Callap(Deri, ün alım satım məslək adı.) Köçəkde Kazan türkülərindən Hüseyn Canşi. Qaşqarda - Ömərbəy.

Adı çəkilənlərdən Bahəddin bəy, vətəninin sənayeləşməsində ilk addımı atmış, Almaniyadan mühəndislərlə bərabər bir dəri fabrikinə Gulcayə gətirib, Şərqi Türküstanda ilk dəfə çağdaş bir dəri fabriki yaratmışdır.

Bahəddin bəy təhsil işlərinə əhəmiyyət vermişdir. Ahməd Kamal İlkülün Qaşqardakı təhsil fəaliyyətlərinə Bahəddin bəyin yaxından yardımını olmuş, fəqət Bahəddinbəy və İlkülün bu xoşniyyətli fəaliyyətləri qara niyyətli

varlıların, mollaların üzündən uğur qazanmamış, İlkül isə dinsizlikdə, casusluqda günahlandırılıb hökumətə xəbər edilmişdir. Çin hökuməti isə, Rusiya konsulluğu kimi əcnəbilərin haray salmasıyla İlkülü həbs etmişdir. [16, s.60-70] Buna oxşar kədərli Hadisələrdən yenə bir örnek təhsilini xaricdə alan alim və cədidçi (yenilikçi) Abdulqədir Damolla, bir paxıllığının kölesi olan, Qaşqar şəhərinin qazısı Abduqupur Şapduli tərəfindən sui-qəsd ilə öldürülmüşdür. Abduqupur Şapduli bunun xidmətlərinin qarşılığı olaraq 1934-cü ilin aprelində Urumçıda açılan Şin Şi Seyin iqtidara gəlməsinin ildönümü qurultayında qızıl medal ilə qiymətləndirilmişdir. Sonradan Mahmud Muhiti Qaşqarda iqtidarda ikən Abduqupur Şapdulinə öldürərək, onu layiq olduğu cəzasına çatdırmışdır.[18, s.513-520-527]

Sovetlər öz ağ neftini Damolla Callapın monopoliyasına vermişdi, o isə bunun müqabilində bütün İli bölgəsinin dəri və yununu toplayıb Sovet İttifaqına ixrac edirdi. Tarbaqatay vilayətində buna oxşar bir işi Hüseyin Caniş boynuna götürülmüşdü. Bu ticarətdə Callab ilə Canişin xeyli miqdar sərvət qazandığını hamı bilirdi. İş o yere çatmışdı ki, Caniş qızılı iri külçələr şəklində yerə basdırmışdı. Ruslarla ticarətdə açıq olan hər vilayətdə Callab və Caniş kimi tək-tük adamların həddən artıq varlanmasının səbəbi bu idi ki, xalqdan alınan və xalqa satılan malların qiymətini həmin adamlar özləri müəyyən edirdi. Bu imkanı Sovet hökuməti ilə Şərqi Türküstandakı Sovetipərəst hökumət tə'min etmişdir. Bu varlıqlar qazax türkcəsindəki "Cunun Citindirib Sokmak" deyilən kəlmənin məntiqinə görə, çox varlandığı vaxtda, Şin Şi Sey vaxtında həbs edilib öldürüldü və mülkü bütünlüklə müsadirə edildi. Ticarətinin çoxu Hindistanla olan, xəsisliyi ilə tanınan Ömərbəy də bu qismətdən qaçıb qurtara bilmədi. Öldürülənlərə "vətən xaini" damğası vuruldu.[8, s.35]

1930-cu illərdə Gulcada Sovet mühəndisləri tərəfindən qurulan un fabriki, Bahəddin bəyin dəri fabriki kimi tək-tək fabriklərin məhsulları xaricində, Şərqi Türküstandakı bütün ehtiyac idxal malları və əl dəzgahlarının məhsulları ilə tə'min edilirdi. Hotəndə və Qaşqarda çəkmən,

mata deyilən qumaşlar istehsal edilirdi. Hotel kağızı məmləkətin hər yerinə aparılırdı. Dəvə ilə gedişi bir il çəkən ipək yolu üzərində Çin-Türküstan ticarəti yaxın çağlara qədər davam etmişdir. Həsən Tənzin ismiylə tanınan Gulcali tacir bu ticarət yolunu tə'qib etdiyi üçün, Çinin şimal-şərqi dəniz sahil boyundakı Tənzin(Çince telaffuzu Tien Cin.) şəhərinin adını ona ləqəb vermişdilər.

Sovet hökuməti çar Rusiyanın Türküstan siyasətinə "varislik" etməklə bu məsələdə bir az da "irəli" getmiş, daha kəskin mövqə tutmuşdur. Şərqi Türküstanda bir-birini tə'qib edən ümumi valilər (Yang Zıng Şin 1911-1928, Cin Şu Rin 1928-1933, Şin Şi Sey 1933-1944.) getdikcə Sovetlərin tələblərini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Cin Bin Çin mərkəzi hökumətindən gizlin halda 1931-ci ilin oktyabrında Urumçidə Sovet İttifaqı ilə "Şincang-Sovet Müvəqqəti Ticarət Anlaşması"nı imzaladı. Bu müqaviləyə görə, Sovet ticarət müəssisələri və vətəndaşları Urumçi, Gulca, Çöçək, Altay və Qaşqar ərazilərində sərbəst ticarət fəaliyyətləri apara bilərdilər.

Cin Şu Rin xüsusi tə'minatlı hərbi komandalarından Mancuriyalı Albay Şin Şi Seyi tapdılararaq Cin Su Rini devirmək üçün hazırlığa başladılar. Bu işi həyata keçirmək üçün rus səfiri Cin Şu Rinin siyasətindən narazı olan bir çox hökumət adamını ələ alaraq Belorus adı verilən bir batalyon rus əsgərini vali qonağına basqın etməyə hazırladı. Hoca Niyaz, Mahmud Muhiti, Məhməd Əmin Buğra kimi üsyançılara qarşı cəbhədə, vəzifədə olan Şin Şi Sey də alayını bu hücumda qatılmağa hazırlamışdı. Gizlin olan bu hazırlıqlar qurtarıqdan sonra 1933-cü il 12 apreldə vali qonağı hücum edildi. 18 saat davam edən döyüşdən sonra rus konsulu araya girərək, Cin Şu Rini Rusiya ərazisi ilə Çinə getməyə razı saldı.

Cin Şu Rin qaçdıqdan sonra, Şin Şi Sey əsgəri vali olaraq iş başına keçdi. Onun ilk işi sabiq valini devirməyə rəhbərlik etmiş siyasi məfkurə sahibi olan hökumət adamlarından Tao Minq Yö başda olmaqla 4 adamı ilk hökumət iclasında salondaca öldürərək, qəlblərə dəhşət salmaq oldu. Şin

Nankinlə bütün əlaqəsini kəsərək Moskvaya bağlandı. [8, s.35] Şin iqtidara keçdikdən sonra, 1933-cü ilin dekabr ayının bir səhərində tank, top və təyyarələrlə təchiz edilmiş 7000-dən çox sovet əsgəri Tarbaqatay bölgəsinə "İli bölüyü" - İli batalyon Tarbaqatay batalyonu adı ilə girərək Şərqi Türküstanın şimal tərəfində yerləşdilər.[15, 1984, No:2] Ruslar tərəfindən qətiyyətlə müdafiə olunan Şin iqtidarının "Altı böyük siyasət" deyə xatırlanan prinsipləri bunlardır: "İmperializmə qarşı durmaq, Sovetlər İttifaqına yaxınlaşmaq, Millətlərin bərabərliyini tə'min etmək, sülhü qorumaq, inşaat işləri ilə məşğul olmaq, nikbin olmaq. Şin bu prinsiplərin həqiqi icrası üçün 1938-ci ildə Moskvaya əmr almağa getmiş və qayıdarkən "Sovetlər İttifaqının partiyasına girdim", - söyləmişdi.[18, s.429-414-415]

Cin Şu Rin dövründə Çin hökumətinə qarşı baş verən üsyanlar Şinin iqtidara gəlməsiylə bir az da alovlandı. Xoca Niyaz Hacının liderliyi zamanı Kumul üsyanı, 1931-ci ilin aprelindən 1933-cü ilin aprelinə qədər olan məhəlli vəziyyətindən çıxmış, ilə 1933-cü ilin yanvarın 6-da Mahmud Mühitinin liderliyi ilə baş verən Turfan üsyanı Kuçar və Ağsu ilə bağlanmışdı. Məhməd Emin Buğranın rəhbərliyi 1933-cü il fevralın 24-də başlayan Hoten üsyanı [19, 1992, No:34-35] iyun ayında qərbdə Yarkənd, şərqdə Çarçen, Çakılıq vilayətlərinə yayılmışdı. Üsyanlar Altay, Tarbaqatay, İli vilayətlərində də baş vermişdi. Son olaraq 1933-cü il noyabrın 12-də Qaşqarda azadlıq e'lan edilmişdi.[8, s.29-33]

Şin iqtidarına qarşı Gulcada hasil olan qiyam haqqında İklil Qurbanın atası söyləyirdi[5, s.24-25]: "1933-cü ilin dekabrında qalın qar yağmışdı. Gulca şəhərinin küçələrində xizəklər(Heyvanla sürülən arabalar.) gəzirdilər. Yeni evlənmişdim. Sonradan xalq dilindən "Döngən inqilabı" deyə adlandırılan qiyam, Gulca şəhərində Döngənlərin iqtidarı ələ keçirməsiylə tamamlandı. Döngənlər Gulcanı 3 gün idarə etdilər. Bu 3 günlük Döngən iqtidarının sonunda, rusların xaincəsinə hücumu başlandı. Döngən iqtidarının 4-cü günü Gulcanın hər tərəfi zirehli Sovet əsgərləri ilə dolmuşdu. Tanklar, toplar, qısaquyruqlu atlar və tamamilə yad insanlar...

Onlara "Tarbaqatay bölüğü" deyirdilər. Döyüşlər səhərdən axşama qədər davam etdi. Döngənlər inamlarına sadıq çox cəsur bir olduqları üçün bu zirehli Sovet ordusu qarşısında əzmlə dayandılar. Hətta tankların üstünə çıxıb rus əsgərlərini baltalamaq kimi cəsarət göstərirdilər. Lakin axırda çarəsiz qalaraq Gulcanı tərk edib qaçdılar. Onların çoxu ailəsi və uşaqları ilə bərabər Qaşqara doğru qaçarkən, yollarda soyuqdan və yolun əziyyətindən qırılaraq, yalnız bir bölümlə çətinliklə Qaşqara çatdılar. Mahmud Muhiti onları çox yaxşı qarşılamiş və yardım etmişdir. Rusların Gulçaya girməsiylə Məsut Səbri də qaçdı. Məsut bəydən başqa ruslar Səbri soyuna düşmən olmuşdular. Ruslar Məsut bəyi tapmayınca Məsut bəyin qohumlarının tanınanlarından bir neçə adamı gecə ikən gizlicə öldürüb, "Döngənlər öldürdü" cəfəngiyyatını bütün Gulcaya yaydılar. Məqsəd bəlli idi. Döngən ilə uyqurun arasını vurmaq və bu iki milləti birbirinə qarşı qoymaq. Ruslar belə bir oyunu Şərqi Türkünstanın güney tərəfində də uğurla oynadılar və bu oyunun köməkliliylə Qaşqarda qurulan cümhuriyyətin tez yıxılmasının qarşısını aldılar.

Rus qərargahı tərəfindən e'lan edilən "Döngənlər və döngənlərlə əməkdaşlıq edən hər kəsin özünü qərargaha təqdim etməsi" əmrinə görə təlaşlı idim. Atam Günəşdəki kazarmamıza qaçdı, Tapançanı tualetə atdım. Həyat yoldaşımın dayısı Mətin Osman rus qərargahından mənə "hadisəyə qarışmamış" fikrini ifadə edən dalğalı bir ağ bez gətirib verdi. Bu bezi bir müddət qoluma bağlayıb gezdirdim. O zaman Gulca tatarları rusların tərkibində güclü bir cəmiyyət olduğu üçün, həyat yoldaşımın tatar olması mənə rus təhdidindən qorudu".

İklil Qurbanın atasının, ifadəsinə görə o zaman Gulcada elə bir tə'sir şəraiti yaradılmışdı ki, sanki hər kəs döngənlərin məğlub olmasını istəyirmiş, hamı rusların haqlı olduğunu müdafiə edirmiş. O zamankı ingilis təhlükəsizlik təşkilatına görə bu rayon əhalisinin 50%-i bundan öncədə də Sovet tə'siri ilə kommünizmə meyilli olmuşlar.[5, s.24-25]

Rus işğalı ilə ilk qarşılaşan türk boyu tatarlar olduğu üçün rusların ən

yaxşı tanıdığı türk boyu da şübhəsiz ki, onlardı. İli tatarları arasında rusca bilənlər də az deyildi. Buna örgə də İli'də ruslarla en çox temasda olan, onların tə'sir və basqılarına mə'ruz qalan tatarlardı. Tatarlar da, o zaman həmin ətrafda ruslarla savaşımanın uğursuz olacağını görüb, müvəffəq olsa belə, ruslarla yaxşı davranmanın yolunu tə'qib etmiş ola bilərlər.

Ruslar Şin iqtidarını qorumaq üçün Şərqi Türküstanın güney tərəfində də Gulcadakı kimi, açıq hərbi fəaliyyətə başlamışdılar. Rus diviziyası və təyyarələrinin fəaliyyəti sayəsində Dongen kapitanı Ma Cunq Yin, ruslara təslim olmuşsa da, onun əsgərləri Ma Hu Sen adında birisinin komandanlığı altında Hotenə çəkilməmiş və Çinə qaçmağa hazırlaşmışdı. Rusların bu fəaliyyətlərindən sonra, Şərqi Türküstan ilə Çinin arasını kəsmək məqsədilə, Çin hüdudu üzərindəki Kumul şəhərində "bir hərbi batalyon" adı ilə əslində kifayət qədər hava qüvvələriylə təchiz edilmiş motorlu hərbi diviziya yerləşdirdi.

Ruslar müşavir adı verdikləri generalları vasitəsilə Şərqi Türküstanın bütün hərbi işlərinə nəzarət edirdilər. Genarallardan Malinkov, Fidin və Zinin hərbi müşavirlər idilər. General Rbalkin və general Kutsov Qaşqardakı Türk və Çinli əsgərlərə, general Dyokof isə Ağsuda yerləşən çinli əsgərlərə nəzarət edirdilər. General Safranov başda olmaqla iyirmi zabit Urumçidəki hərbi məktəbi idarə edirdi. Doktor Juravlyov və doktor Lepinin komandanlığı altında yüzlərlə rus mütəxəssisi hökumət dairələrini, xəstəxanaları, rabitə dairələrini, tə'mir işlərini, neft yataqlarını və başqa işləri idarə edirdi. Rusiyada olduğu kimi Şərqi Türküstanda da gizli polis təşkilatını idarə etmək üçün Rusiyadan adlarını bilmədiyimiz ruslar və Haşim,[8, s.48] Abdülqadir, Said, Qasımcan və başqa Qərbi Türküstanlı adamlar bura gələrək, gizli polis idarəsinin başına keçdilər Şərqi Türküstanın Maliyyə Nazirliyinə Maonun qardaşı Mao Zi Min tə'yin edilərək bir rus müşavirinin ixtiyarına verildi. Siyasi ittiham ilə həbsə atılanları sorğuya çəkmək üçün Rusiyadan hakimlər gətirilmişdi. Bunlar sorğu-sualı gizlicə gecə yarısından sonra icra edirdilər. Mehmet Emin Buğranın

gördüyü və eşitdiyinə görə, o zaman həbsxanalardakı işgəncə alətlərinin növü 128-ə çıxmışdı. Mətbuat və təhsil işləri Mansur, Nizaməddin və digər Sovet adamlarının ixtiyarına verilmişdi. Bu müddətdə 400-dən çox Şərqi Türküstanlı gənc Daşkənd, Səmərkənd və Alma-Ataya göndərilərək qısa müddətli kurslarda təhsil almışdılar.[8, s.48] Mansur ilə Nizaməddin 1944-1949-cu illər arasında yaşanan Ş.T.C. dövründə təkrarən Şərqi Türküstana gəlmişdilər. Mansur Tarbaqatayda qısa bir müddət valilik etdi. Nizaməddin isə Sovetlərlə Çinin münasibətləri pozulana qədər (1960) Urumçidə və Qaşqarda yenə təhsil işləri ilə məşğul olmuşdu. Şərqi Türküstanın bütün xammallarını satın almaq və əvəzində Rus mallarını gətirib satmaq, rus nəzarəti altındakı Tu Sen Qunq Si (Yerli Mal Şirkəti) adlı, bir cəmiyyətə ə'tibar olunmuşdur.[5, s.27-28] Sonradan bəhs edəcəyimiz 1944-cü ilin payızındakı Nılkı üsyanının lideri Fatih Müslümün, Nılkıdəki bu Yerli Mal Şirkətinin sədri olduğu və 1943-cü ilin yazında bu vəzifədən uzaqlaşdığı mə'lumdur.[5, s.27]

Ruslar İmperializmə Qarşı Cəmiyyət adını verdikləri bir qırmızı dəmək yaradaraq, onun vasitəsilə xalq arasında kommünizm təbliğatı aparırdılar. 1937-ci ildə yurdun bütün siyasi liderlərini Urumçiyə, qurultay keçirilməsi adı altında çağıraraq hamısını oradaca ələ keçirdilər. Qazax liderlərindən Seripkan, Bayram kimi yüzlərlə adam bu hiyləyə qurban getdilər. Eyni ildə pambıq istehsalına aid konfrans bəhanəsilə yüzlərcə ərazi sahiblərini çağıraraq, onları da həbs etdilər.[8, s.49-50] Gulcadan Turdahunbay, Zakircan Allayari, Damolla Callap, Çöçəkten Hüseyn Çaniş, Qaşqardan Ömerbay kimi xalqın hörmət və nüfuzunu qazanmış şəxslər də yaxalandı.

Şinin ittihamları haqqında İklil Kurban belə deyir: "1964-1965-ci illərdə Gulcadakı Siyasi Məsləhət İdarəsində Millətçi və Saqçı deyə damğalanmış adamlar üçün tərtib edilən Beyin təmizləmə iclasında bir yerdə olduğum dostum, xüsusi bir danışığımız əsnasında bunları söylədi:

"Qaşqar maarif idarəsində işləyirdim, gənc idim, həyata yeni başlamışdım. 1937-ci ildə Urumçiyə iclasa çağırıldım. Məni ingilis cəsusları

adıyla həbs etdilər. Dəhşətli işgəncələrdən qorxub bu "cinayəti" e'tiraf etdim. Həbsxanada Gulcalı qazax şairi Tanqarıq ilə bərabər oldum. İlk dəfə, Marksizmin nə olduğunu, Sovetlərin kimliyini ondan öyrəndim. O, "Marksizm - hiylədən başqa bir şey deyildir,"[21, c.1, s.1-60] - deyirdi. Həbsxanada yeddi il qaldım. Hər sorğuda bu "cinayəti" təkrar-təkrar e'tiraf etdirirdilər. Axırncı sorğuda yenə bu e'tirafı təkrarladım. Hakim güldü, "yalan deyirsən", - dedi. Təəccübləndim... Bu Sovetlərin oyunu idi, artıq Sovetlər İttifaqı yoxdur, sən də bu oyunu oynamaqdan vaz keç", - deyərək məni həbsxanadan azad etdilər. [5, s.28]

Şin Şi Sey İqtidarı Haqqında Qırmızı Çin; 1937-ci ildən başlayaraq Şin Şi Sey qana susamış halda Şincandakı ön mövqe tutan qüvvələrə qarşı hücum keçdi. Özü üçün uzun zamandan bəri planlaşdırmış olduğu "gizli üsyan məsələsi" deyilən bəhanə ilə perspektivi gören insanları və ziyalıları tutub həbs etdi. Məsələn, 1937-ci ildə ilk dəfə "gizli üsyan məsələsi" ilə 1000-dən çox adam yaxalandı. 1942-ci ildə yenə "12 aprel gizli qiyamı" deyilən şeyi uydurub, Şincangda işləməyən kommunist və demokratik görüşlü adamlardan 400-dən çox günahsız adamı tutdular. Bunların içində Çin kommunist partiyasının mərkəzi komitəsinin üzvlüyündən Çinq Tiyənçu, Mao Zi Min, Lin Ci Lu və Çi Cu cinqlər var idi.[20, s.76]

Çin kommunist hərəkatı 1920-ci ilin əvvəllərində yaranmışdı. Bu hərəkat əslində Moskvadakı kominternlə əlaqələrdən ruhlanırdı. 1927-ci ildə Çin kommunistləri ilə Kuomintanqın (Milletçi Çin Partiyasının əsl adı, Go Min Dang olub, o dövlət xalq partiyası idi) arası pozulanda, kommunistlər 1930-cu illərdə Çinin böyük bölgəsindən atılaraq (Uzun Yürüyüzlə) şimaldakı Sovet sərhəddinə yaxın Yanen şəhərinə gəlib hərbi baza qurmuşdular.[22, c.3, s.523]

Bele bir çətin vəziyyətdə qalan Çin kommunistləri üçün Şərqi Türküstan, orada Şin vasitəsi ilə ortaya atılan bir növ "qırmızılaşma" (kommunistləşmə) vəziyyəti ilə yeni bir yayılma bölgəsi yaranmışdı: 1938-ci ildə Yanen şəhərindəki Çin kommunist partiyasının mərkəzi komitəsi, bir

qisim kommunistləri Urumçiyə Şına köməkçi olaraq göndərüb, Şərqi Türküstanı Kuomintanqa qarşı savaşa bir növ hərbi baza halına gətirmişdi.[20, s.76]

Şın Si Sey iqtidarı haqqında Sovetlər; “Şın məhv etmə siyasəti yeridərək, 1934-cü ildən 1944-cü ilə qədər “üsyana təşəbbüs” bəhanəsilə 120.000-dən çox adamı həbs etmişdi. Bunların 80.000-i öldürülmüşdü. Onların içində Çin kommunist partiyası mərkəzi komitəsinin üzvü Çinq Tiyen Şu, Maonun qardaşı Mao Zi Min də vardı” deyərək[23, s.6], Sovetlərin Şının əliylə edilmiş bütün bu cinayətlər Çinq Tiyen Çu və Çao Zi Minin adları ilə ört-basdır edilməkdədir.

Burxan Şehidi Şın həbsxanasındakı həyatını bu cür xatırlayır:

“Mən Sovetlər İttifaqındakı Zaysonda olduğum zaman dostlarımdan aldığım məktublar sayəsində Şının adam tutmaqda olduğundan xəbərdar idim. Mən Şının həqiqi üzünü daha yaxşı tanıdıqdan sonra öz taleyimin də başqalarından yaxşı olacağını sanmırdım, fəqət, o tələsiz talenin bu qədər tez gələ biləcəyini heç düşünməmişdim.

1938-ci ilin fevralında Şın hökumətinin mənim yurda dönərək fəaliyyətim haqqında raport verməyimi bildirən teleqramını aldım. O dəqiqə hazırlaşıb konsulluq işlərini tamamladım. Martın sonlarında Zaysondan yola düşərək Semey və Alma-Ata içindən keçərək yurduma döndüm. Sərhəddi keçincə Cinqdə bir gecə qaldım və orada Yav Şi Yunq ilə görüşdüm. Ertəsi gün Sovetlər İttifaqına aid bir yük maşını ilə Urumçiyə doğru yola çıxdım. Cinqdən ayrılıb on kilometrə qədər yol getmişdik ki, ardımızca bir kiçik maşın gəldi və yük maşınından yanından keçərkən əl işarəsi ilə yük maşını saxlatdılar. Onlardan biri mənim adımlı və fəmiliamı soruşdu və o dəqiqə də: “maşından düşün, sizin Urumçidən İliyə gətmənlə bağlı bir teleqram var”, - dedi. O, maşındakı əşyalarımı endirərək, yük maşını buraxdı. Sonra qollarımı qaldıraraq ciblərimi yoxladı. Bax, mən beləcə tutuldum. Məni tutanların biri İli polis idarəsindəki Sovet Maslahatgüzarı (Elçidən bir rütbə aşağı - diplomatik nümayəndə.) idi.

İli polis idarəsi məni bir həftə həbsdə saxladıqdan sonra, aprelin 12-də Urumçidəki ikinci həbsxanaya təslim etdi.

Polis idarəsinin rəisi Li Yinq Ci və Sovetlərdən iki hakim Maslahatgüzarı məni sorğu-suala çəkməyə başladılar. Onlar məni "İmperialistlərlə dostluq edən", "xarici məmləkətlərlə əlaqəsi olan" və "Almaniya ilə Yaponiyanın qüvvəsinə arxayın olaraq Şincangda müstəqil İslam dövləti qurmağa çalışan" bir adam kimi ittiham edirdilər. Mən, əlbəttə belə bir iftiranı qəbul etmədim. Fəqət, onlar iki əlimi qaldırıb, parçalanmış kərpiclər üstünə diz çökdürərək cəza verirdilər. İki dəfə huşumu itirdim, ayıldıqdan sonra onlara qəti surətdə faşistlərə qarşı olduğumu anlatmağa çalışdım. Çöçəkdə Alman casusu Şmidtə xəbərdar edərək Sovetlərə təslim etdiyimi, eyni zamanda Yapon imperializminə düşmən olduğumu və 1933-cü ildə Altayda Yapon köləsi Ma Hinqə qarşı vuruşduğumu... söylədim. Fəqət yenə də cəzadan özümü qurtara bilmədim. İki əlim yuxarı tutulmaqla fasiləsiz olaraq 21 gün cəzalandırıldım... Sorğu beləcə iki il davam etdi." [18, s.581-583]

Şin dövründəki Şərqi Türküstan səyahətini xarici səyyah Sevn Hedin bu cür təsvir edir:

"21 oktyabr 1934-cü il... Pekindən ayrılmağımızdan düz bir il sonra qurtuluş günümüz gəlib çatmışdı!.. Təkərlərin hər dönüşü bizi Urumçidən bir az da uzaqlaşdırır, azadlığa, Nankinə, Pekinə, ana vətənə doğru aparır".[24, s.211]

Stalinin göstərişi ilə Şinin yürütdüyü qorxunc tədbirlərinə qarşı, Qaşqarda olan general Mahmud Muhitinin komandanlığı altında Türk hərbi diviziyası və Urumçidə vali müavini sifətiylə az sayda yerli qüvvəyə sahib olan Xoca Niyaz Hacı müqavimət göstərirdi. Kommunistlər bu müqaviməti daxildən qırmaq üçün bir neçə zabiti satın alaraq, sui-qəsd hazırladılar. Bunu duyan Mahmud Muhiti 1937-ci ilin aprelinde Hindistana qaçdı. Onun başsız qalan əsgərləri qəhrəman zabit Abdini lider seçərək xain zabitlərə lənətlər yağdıraraq, kommunistlərə qarşı müharibə elan etdi. 1937-ci il

mayın 17-də Abdiniyaz Hotendəki Döngən Ma Hu Sen ilə birləşərək Qaşqara hücum etdi. Qaşqardakı kommunistlər siyasi dustaqların olduğu həbsxananı yandıraraq qaçdılar. Abdiniyaz Qaşqarı aldıqdan sonra şimali şərqə irəliləyərək Qaraşəhərə qədər olan yerləri işğal etdi. Bu vəziyyəti gören ruslar Qaşqar və Urumçi yolundan əsgər göndərərək, Abdiniyaz və Ma Hu Sen qüvvələrini mühasirəyə alıb, onları qaçmağa məcbur etdilər. Abdiniyaz son nəfəsinə qədər vuruşaraq Yarkəndin yaxınlığında 1937-ci il avqustun 15-də şəhid oldu. Ma Hu Sen isə, əsgərlərinin bir hissəsilə Hindistana qaçarkən, geri qalan əsgərlər də Hoten yolu ilə Çinə qaçdı.

Yuxarıda söyləndiyi kimi, milli qüvvələrin üsyanları yatırıldıqdan sonra ruslar və Şin açıqça intiqam almağa can atdılar.[8, s.50] Hoten vilayəti polis müdiri Mevlanov bir günün içində 600 adamı yük maşını ilə əzərək öldürmüşdü. Bu cür vəhşiliklər, azğınlıqlar, həbslər və qətlər 1941-ci ilin sonlarına qədər davam etdi. Şin dövründə tutulanların sayı 300.000-i, öldürülənlərin sayı isə 100.000-i keçmişdi. On minlərlə ailənin bir milyard Amerika dolları dəyərindəki malı, mülkü talanmışdı.[8, s.51]

15 avqust 1936-cı ildə Bağdaş dağından 5000 nəfərlik bir dəstə sonunun hara gedib çıxacağı və necə olacağı namə'lum bir səfərə çıxırdı. Güvəndikləri yalnız imanları və cəsərləri idi... Asrlərlə yaşadıkları ana yurda bir daha dönməmək və bir daha onu görə bilməmək ağrı-acısı ilə vidalaşırdı". [25, s.33] Onların bir qismi yolda edilən basqınlar nəticəsində həlak olmuş, sağ qalanları isə Tibetdən və Hindistandan keçərək Türkiyəyə getmişdilər.

Altaylarda quldurluq edən Osman Batır kommunistlərə qarşı müdhiş bir düşmən olmuşdu. "Uluttu Örkendetu Uyumu" (milləti yüksəltmə cəmiyyəti) adını verdiyi köçkünlər cəmiyyətinin bayrağı altında Qazax əsgərləri toplanmışdı.[8, s.53]

1941-1942-ci illərdə Alman ordusunun Sovet torpaqlarına hücumu tamahkar və rütbə düşkünü olan Şini tərəddüdə gətirmişdi. Şin sonradan Çin mərkəzi hökumətilə yaxınlaşmağa qərar verir və Nangin hökumətinə bir

teleqram göndərərək özüylə əlaqə saxlamaq üçün bir təmsilçi göndərməsini rica edirdi.

Nankin hökuməti 1942-ci ilin mayında şimal-qərbi Çin əsgəri və mülki işlər direktoru general Cu Şao Lianqı Urumçiyə göndərdi. Şin Cunu yaxşı qarşılamiş və Çin mərkəzi hökumətinə uyacağını, Sovetləri qovacağını ifadə etmişdi. Bundan sonra Cu, 1943-cü ilin yanvarına qədər Şin ilə müzakirələr aparmaq üçün Urumçiyə 5 dəfə gedib-gəlmiş və axırda bir razılıq əldə etmişdilər.[9, s.402]

1943-cü ildə Şin ayrıca təyyarə ilə Çinqçinqə gedərək, Canq Ci Şiyə Çanq Kay şəxse etdiyi xidmətindən raport vermişdi.[8, s.588]

Bu sözləşmənin sonunda Şin bir çox bəhanələr irəli sürərək, rusların Şərqi Türküstandan çəkilməsini istəmişdi. Şərqi Türküstandakı Sovet konsulluğunu, Kumul və Qaşqardakı rus əsgəri kazarmalarını, Urumçi ətrafındakı rusların təyyarə fabrikini mühasirəyə almışdı. Bütün xalqı ruslara mal satmaqdan və ərzaq verməkdən çəkindirərək qadağa qoymuşdu. Bütün Sovet təşkilatları bağlanmışdı. Ruslar Şərqi Türküstandan ayrılarkən istismar etdikləri neft yataqlarını, uran və volfram mədənlərini bağlamışdılar. Bu hadisədən dərhal sonra Çin hökuməti Qansu əyalətində gözləmə mövqeyində olan əsgərlərini Şərqi Türküstana çəkdi.[9,402] Şinə hirsələnən ruslar "təkrar gəlib dəhşətli intiqam alacağıq", - deyərək Şərqi Türküstandan ayrılarkən, Çin hökuməti də Şərqi Türküstana görə ruslarla başlanıla biləcək hər-hansı bir vuruşmaya qarşı hazırlaşırıdı. 1943-cü ilin əvvəllərində Çinin Şərqi Türküstandakı əsgərlərinin sayı 20.000 ikən, sonradan sür'ətlə 100.000-ə çatmışdı.[20, s.94]

1943-cü il yanvar ayında böyük bir təntənə ilə Urumçidə Kuomintanqın əyalət şö'bəsi quruldu və çox keçmədən Uyqurca, çince "Sen Min Cu Yi" [22, s.519] kitabı çap edilib paylandı. Ahalidə və təhsil müəssisələrində kommunizmə aid olan kitablar toplanıb partiya idarəsinə təhvil verildi. Eyni zamanda, Şin dövründə kommunizm təbliğatında böyük rol oynayan "İmperializmə qarşı cəmiyyət" də bağlandı.[26, s.130]

Şin Şərqi Türküstandakı vəzifəsindən ayrılmadan əvvəl, 1943-cü il sentyabrın 4-də II Dünya müharibəsi dövründəki Çin hökumətinin mərkəzi Çunqçinqə getmiş və buradakı “Şərqi Türküstan Vətəndaşları Cümhuriyyətinə” gedərək, Məsut Səbri ilə görüşmüşdü. [9, s.429] Şinin Şərqi Türküstan liderləri ilə görüşüb, onlar ilə bir sülh yolunu araması, şübhəsiz, Çin mərkəzi hökumətinin hiyləqər bir təşəbbüsü idi. Mərkəzi hökumətin Şərqi Türküstanlıların istəyinə görə Şini cəzalandırması, mərkəzi hökumətin Şərqi Türküstanı Çinə bağlı sayması siyasətinə zidd olacaqdı. Şin isə mərkəzi hökumətin bu siyasətini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdi. O, düz on il Sovetlərə arxalanaraq, Şərqi Türküstanda azad bir Türk dövlətinin qurulmasının qarşısını almışdı. Çin hökuməti tərkibində Şinin uğuru böyük idi. 1944-cü ilin avqustunda Şin, mərkəzi hökumətin emr ilə meşə və kənd təsərrüfatı naziri tə’yin edildi.[9, s.430]

Şini təqsirləndirən Şərqi Türküstan liderlərinə qarşı millətçi Çin lideri Canq Ci si “...Nə edirsə etsin, rusları oyalamaq sürətiylə Sinqcanqı Çin torpağı olaraq qoruya bilməsi onun xidmətidir. Heç bir ümumi vali mərkəzə bu qədər pul vermədi. Bütün qüsurlarına baxmayaraq, bu adam, Şincangı bir Çin torpağı olaraq qorudu”, - deyərək, onu bağına basmışdı.[9, s.36]

Canq Ci Si Şərqi Türküstanı əldə saxlamaq üçün, Şərqi Türküstan liderləri ilə də hiyləqər bir təşəbbüsü davam etdirirdi. İsa Yusif Alptekin 1939-cu ildəki Orta Şərqi səyahəti ilə bu təşəbbüsün bir məhsulu idi. İsa Beyin vasitəsilə Mehmet Emin Buğra 1943-cü ilin aprelin 6-da Çunqçinqə gətirilmişdi.[9, s.423]

Çinə qarşı böyük mücahit və fikir adamı olan Məmməd Emin Buğranın “Çin ilə yaxşı keçinmə siyasəti”, onun daha əvvəlki mübarizə tarixini bilənləri olduqca kədərləndirmişdi. O, bu sırada “Türküstanlılar Çindən ayrılmaq fikrində deyildir,”[27, s.34] deyərək yazmışdır. Buğra Beyin bu sözü söyləməsində, əlbəttə, ətrafının xeyli tə’siri olmuş, dəyişən şərtlər böyük rol oynamışdır. Fəqət, şərtlərin necəliyindən asılı olmayaraq, Mahmud Muhiti belə bir yolu doğru saymamışdır. Muhuti Ona Çinə getmək təklifini verən

İsa Bəylə məhz buna görə soyuq davranmışdır.

Dünyamızın yeni əsərində milli dövlətlərin artacağı ehtimalı böyükdür, Türküstan türklüyünün hərəkəti də heç şübhəsiz ki, azadlıq, müstəqillik qovğasından kənarda qalmayacaq. Atatürkün "Ya azadlıq, ya ölüm!" kitabı heç də təsadüfi deyildir. O halda Məmməd Emin Buğranın "Türküstanlılar Çindən ayrılmaq fikrində deyildir", - iddiası tarixi inkişaf və milli iradəyə ziddir.

Millətin milli varlığı ancaq milli dövlət ilə təmin edilə bilər. Dövləti olmayan millət gec-tez məhv olmağa məhkum millətdir. Bu gün sadəcə sosializm üçün xarakterik olan, hakim millət tərəfindən az saylı xalqlar üçün "milli muxtariyyət" və'd və hay-küyünün onları öz içərilərində əritmə cəhdindən başqa bir şey olmadığı çoxdan aydın olmuşdur. Sosializmə son qərar verən əsas amillərdən biri də elə bu əridilməyə məhkum (assimilyasiya) edilən azsaylı xalqların müstəqillik mübarizəsidir.

Canq Ci Şı "Şərqi Türküstana muxtariyyət verəcəyik", - deyə bir tərəfdən aldadıcı siyasət, o biri tərəfdən Şərqi Türküstanlıların milli varlığını inkar edən irqçi siyasət yeridirdi. Mərkəzdə "Türk sözcüyü" yalnız dil elminə aiddir və bunun heç bir mə'nası yoxdur" [8, s.37] fikri irəli sürülürkən, icraatda tam bir Çin irqçisi olan U Cunq Şinq 1944-cü ilin sentyabrında Şının yerinə Urumçiye əyalət rəisi olaraq gəlmişdi.

U Cunq Şinq gəlməmişdən bir az əvvəl 1944-cü ilin avqustunda Şın Urumçidən çıxmışdır. Fəqət Şın təkbaşına getməmişdi. O, on ildən bəri toplamış olduğu əşyaları, Yerli Mal Şirkətində saxlamış olduğu bütün dəyərli malları on yük maşını ilə bir neçə dəfə Lançu şəhərinə daşımışdır. Daha sonra eşidilən xəbərlərə görə, bu mallar arasında 12 ton qızıl da varmış.

U Cunq Şinq Şərqi Türküstana gəldikdən sonra, kommunistlərin (Şının) Türk millətini parçalamaq məqsədilə, millət deyə e'tiraf etdiyi uyqur, qazax, qırğız, tatar və özbəkləri soydaş adlandıraraq, onların Çin soyundan olduğunu iddia etmişdir.[26, s.131-132-133]

1943-cü ilin əvvəlindən 1944-cü ilin sonuna qədər olan təxminən iki ilə yaxın bir zamanda Şərqi Türküstanda qırmızı terror ilə qara terror bir-birini əvəz edirdi. Gedənlər özləri ilə bərabər götürə bildikləri bütün şeyləri aparırdılar. Gələnlər isə xalqa heç nə vermir, əksinə - xalqdan qoparmağa çalışırdılar. Belə bir vəziyyətdə, nə olursa-olsun, bir çıxış yolu tapmaq xalqın ən böyük istəyi idi.

Elə qəribə hadisələr cərəyan edirdi ki, təəccüblənməmək mümkün deyildi. Sovetlərin Şin vasitəsi ilə Şərqi Türküstanda yaratdığı bütün narahatlıqlar, hələlik geri dönüb, Sovetlərin özləri üçün böyük bir üstünlük olmuşdu. Təbliğat üçün bitib-tükənmez materiallar vardı. U Cənq Şin isə bu materialı bir az da çoxaltmışdı. Sovetlər 1944 və 1945-ci illərdə bütün dünyada olduğu kimi, Şərqi Türküstanda da irqçiliyin ortaya çıxardığı ayrı-seçkilikdən öz məqsədləri üçün istifadə edərək, yenə öz üstünlüyünü saxlayırdı. O zaman Sovetlər, Şərqi Türküstanlılara müxtəlif yollarla, Şərqi Türküstanlılar adından belə söyləyirdi: "Baxınız. Böyük dövlətlilərimiz və tacirlərimiz yox oldu. Orta və kiçik dövlətlilərimiz və tacirlərimiz isə sərmayəsini itirdi. Onların indi işsizlik və yoxsulluq üzündən divar dibində oturub fikirləşməkdən başqa çarəsi qalmayıb.

Məktəblərdə milli və dini təhsilin yerini çincə təhsil tutub. Millətimiz çinliləşmə və dinsizləşmə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Vətənimizin adı Şərqi Türküstandır. Yeni torpaq mənasında olan "Şinqcanq" adını çinlilər vətənimizi istila etdikdən sonra qoymuşlar. Adı tariximizdən heç zaman silinməyəcək Yaqub Bəy böyük qəhrəmandır. Vətənimiz və millətimiz uğrunda döyüşək. "Ölsəniz - şəhid, qalarsınız - qazi". Bu vuruşda Türkiyə bizə 500.000 əsgərlə köməyə hazırdır!

Beləliklə ruslar, türklüyü və müsəlmanlığı qalxan edərək Şərqi Türküstana təkrar gəlməkdə iken, Çin mərkəzi hökuməti də çoxdan bəri Çində olan və Şərqi Türküstanda Üç efəndi (Mesut Sabri, M. Emin Buğra, İsa Yusuf Alpkeın.) bəy olaraq tanınan adamları Türküstana göndərib, sovetlərə qarşı mübarizədə onların xalq arasındakı nüfuzundan,

e'tibarından istifadə etməyi fikirləşirdi.

Nəticə olaraq bu üç adam Çinin quyruq bulayarı kimi tanınan general Canq Ci Cunqun vasitəsi ilə 17.10.1945-ci ildə Urumçiyə göndərildilər. Canq Cu cinq Çin hökuməti ilə Şərqi Türküstanlılar arasındakı gərginliyi aradan götürmək ümidi ilə Şərqi Türküstanlıların təmsilçisi olaraq tanınan bu üç adama öz istəklərini bəyan edə bilərsiniz", - deyə təqdim etmişdir. Fürsəti qənimət bilən bu üç lider "Şincang" adının atılaraq yerinə Türküstan, Türküstanlılar üçün də Türk adının işlədilməsi, Türküstan üçün muxtariyyət verilməsi kimi əsaslara söykənən müddəalı bir arzu kimi bəyan etmişlər.[26, s.102-103]

1.2. Şərqi Türküstan ərazisi, sosial strukturu və demoqrafik vəziyyəti

Türküstan: "Türküstan" sözü "türk" sözüə farsca "istan" sözünün əlavəsi ilə əmələ gəlmişdir ki, bu da türklərin yurdu, vətəni, eli deməkdir.

15 il çar Rusiyası dövründə Türküstanda qalan Frans von Şvarts "Türküstan: Hind Germanları beşiyi" adlı bir kitab yazmışdır. Lakin kitabda həqiqətə uyğun olmayan fikirlər çoxdur. Türküstan skiflər dövründə yazılmış daş kitabələrdə (e.ə. VII əsr və b. e. II əsr) "Türküstanak" adlandırılır.[28]

Erməni tarixçisi Musa Xaranaki VIII əsrdə, ərəb səyyahı Yaqubi isə IX əsrdə (891-ci il) "Kitabul Bundan" adlı əsərində "Türküstan" sözünü işlətmişlər. "Avesta"da da Türküstan və Turan sözləri işlədilir. "Avesta"da yazıldığına görə Tanrı Dağlarının şərqindəki İtil (Volqa) çayı, Seyhun (Sır-Dərya) və Ceyhun (Amu-Dərya) çayları və Xorasan arasında qalan torpaqlar Turan (Türk Yurdu) və ya Türküstandır.

Türküstan Asiya qit'əsində olmaqla Orta Asiyanın böyük bir hissəsini əhatə edir və qərbdə Avropa qit'əsinə qədər uzanır. Açıq dənizə çıxışı

yoxdur. Qeyri-bərabər şəkildə üç dövlət -SSRİ, Çin və Əfqanıstan arasında bölüşdürülmüşdür. Keçmiş SSRİ ərazisinə düşən hissə Qərbi Türküstan, Çin ərazisinə düşən hissə Şərqi Türküstan, Əfqanıstan ərazisinə düşən hissə isə Cənubi Türküstan adlandırılır. SSRİ artıq dağılmış olsa da, ondan ayrılan 5 türk respublikasını hələ də tam müstəqil saymaq olmaz. Çünki onlar bu gün də Rusiyanın təzyiqi və tə'siri altındadırlar.

Şərqi Türküstan dedikdə çox zaman Sır-Dəryanın cənubunda qalan hissə istisna olmaqla Qazaxıstan nəzərdə tutulur. Qərbi Türküstana aid geniş bir ərazi də Türküstana daxildir və bu ərazi Asiya qit'əsində yox, Avropa qit'əsində yerləşir (çünki bu ərazidə iki qit'əni Ural çayı və şimalda Ural dağları ayırır). Türküstanın şimalında qalan Qərbi və Mərkəzi Sibirin cənubunda yerləşən dağınıq türk xalqlarının yaşadığı ərazi isə Türküstana yox, Sibire aid edilir.

Digər tərəfdən Şərqi Türküstanın coğrafi strukturu keçmiş şairlərimizin ifadəsi ilə "3 dağı, 2 meşəni" əhatə edir.[29, s.26] Şərqi Türküstan Çin tərəfindən işğal edilən və "Şincang", yə'ni "yeni zəbt edilmiş torpaq" adı ilə zorla Çinin siyasi sərhədlərinə daxil edilmiş bir ölkədir. Bu gün Şərqi Türküstan ÇXR tərəfindən "Şincang Uyğur Muxtar Regionu" adı altında idarə edilir və Asiyanın mərkəz hissəsində yerləşir.[30, 1992, No:33]

ÇXR-in siyasi xəritəsinə əsasən Şərqi Türküstan Çinin şimal-qərb hissəsində yerləşir. Onun cənub-şərq hissəsi Gensu və Çinxay (Çinin əyaletləridir), cənub hissəsi Tibet, cənub-qərb hissəsi Əfqanıstan, Pakistan və Hindistan, şimal və şimal-qərb hissəsi Orta Asiya türk respublikaları - Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan, qərb hissəsi isə Monqolustanla həmsərhəddir.

Şərqi Türküstanın sahəsi 1.646.800 kv. km.-dir, paytaxtı Urumçidir, Şərqi Türküstanın sahəsi Çinin ümumi sahəsinin 1/6-ni təşkil edir.[28, s.9]

Sosial strukturu və əhalisi, Şərqi Türküstanda əhalinin böyük əksəriyyətini türk dilinin müxtəlif ləhcələrində danışan və fonetikleşmiş ərəb əlifbasından istifadə edən uyğurlar, qazaxlar, qırğızlar, taciklər, özbəklər və

tatarlar təşkil edir. Digər tərəfdən Şərqi Türküstan ərazisində Huyzular (çinli müsəlmanlar) da yaşayır.

Türk olmayan müsəlmanlar, çinli monqollar, şivələr, doqurlar və ruslar isə azlıq təşkil edir.

Kommunist Çin ordusu 1949-cu ildə Şərqi Türküstanı işğal edərkən milli azlıqların sayı (manqurlar, şivələr, monqollar) 600 minə yaxın idi və bu Şərqi Türküstan əhalisinin təqribən 6%-ni təşkil edirdi. Bu gün isə çinlilər "istehsal və inşaat ordusu", "Təhlükəsizlik qoşunları" adı altında kütləvi surətdə Şərqi Türküstanda, onun ən münbit torpaqlarında yerləşdirilir. Bu isə Şərqi Türküstan xalqını öz vətənidə açıq-aşkar milli azlığa çevirmək cəhdlərinin nəticəsidir. Urumçi, Ağsu və Kuça kimi şəhərlərdə çinlilərin sayı artıq 80%-i keçmişdir. Ahalisinin sayı 1 milyondan çox olan "yeni Çin şəhərləri" qurulmuşdur. Digər tərəfdən 5 minə yaxın "kiçik yaşayış zonaları" təsis edilmiş, bu zonalarda yaşayan çinlilərə öz yaşayış yerlərindən sıxışdırılan yerli əhalidən fərqli olaraq xüsusi siyasi və iqtisadi imtiyazlar verilmişdir. Dövlət idarələrində və sənayee müəssisələrində çalışanların 95%-i çinlidir. Çinli rəhbərlər 2000-ci ildə regiondakı Çin əhalisini 3 dəfə artırmaq məcburiyyətində olduqlarını bildirirlər.[30, 1992, No:33] Çin dövləti mütəmadi olaraq ölkədəki əhalinin sayını gizlədir və əhali haqqında səhv mə'lumatlar verir. Məsələn, 1984-cü ildə ÇXR Kommunist Partiyasının baş katibi Xxoya Banq öz çıxışında Şərqi Türküstanda 40-dan çox millətin yaşadığını iddia etmişdi.[29, s.9-46]

Təhsil sahəsində də qeyri-bərabərlik hökm sürür. Urumçi Universitetində təhsil alanların 20%-i müsəlman və türk, 80%-i çinlidir. Türklər dövlətin səhiyyə xidmətlərindən də məhrumdurlar. Çinlilərin 95%-i, türklərin isə yalnız 12%-i dövlətin səhiyyə xidmətlərindən pulsuz istifadə hüququna malikdir.

1983-cü ildə Şərqi Türküstanda yalnız bir gecədə 60.000 nəfər gənc həbs edilmişdi. Onların çox az bir hissəsi azad olundu, böyük əksəriyyəti isə Tanrı hövzəsindəki əmək düşərgələrinə göndərildilər.

Müxtəlif ittihamlarla həbs edilən, əmək düşərgələrinə göndərilən, hətta güllələnən Türküstan ziyalılarının sayı on minlərlədir.[30, s.9-46]

1.3. Şərqi Türküstanın tarixi

Türküstan sözü Sakalar (skiflər) dövründəki daş kitabelərdə (e.ə. VIII - b.e. II əsrlər) "Türküstanak" kimi ifadə edilmişdir. Türküstan islam dinini qəbul etdikdən sonra ərəblər Türküstan əvəzinə "Bilad əl Türk" sözünü işlətməmişlər. Bu da türk yurdu, yə'ni Türküstan demək idi. Qaşqarlı Mahmud "Divanül-lüğəti türk" adlı əsərində Bilad əl Türkün sərhədlərinin Çindən Xəzər dənizinə və Bizans, Qıpçağa, Rusiyaya qədər uzanan geniş torpaqları əhatə etdiyini göstərmişdir. Aslən çuvaş olan türk mənşəli, lakin xristian dinini qəbul etmiş, uzun illər Çində rus kilsəsinin missioneri kimi fəaliyyət göstərmiş və Çin dilini, tarixini yaxşı bilən Biçurin Çin mənbələri haqqında yazdığı əsərdə çinlilərin Türküstan haqqındakı fikirlərini belə ifadə etmişdir: "Xəzər dənizindən Kukunara (Kuhi Nur) qədər olan torpaqlarda köçəri bir tayfa yaşayırdı. Bu tayfa türkcə danışır və Məhəmməd qanunlarına ("İslam" demək istəyir - Y.P.) inanırdı. Onlar özlərini türk adlandırırdı və yaşadıkları ölkəyə Türküstan deyirdilər".

Türklərin qədim tarixlərinə aid mə'lumatların əksəriyyətini Çin tarixlərindən öyrənirik. Çin tarixçiləri e.ə. 1000-2000-ci illər arasında ilk türk hökmdarlarından bəhs edirlər. Yə'ni türklərin mə'lum tarixi 4 min ilə gedib çıxır. Türk dilinin tarixi, yaşı isə 3 min ildən artıq göstərilir.

Hun İmperatorluğu: Türklərin qurduğu ilk imperatorluq olan Hun İmperatorluğu (e.ə. 220 - b.e. 220) çox geniş bir sahəni əhatə etmiş, başqa millətləri də öz hakimiyyəti altında saxlamışdır. Məşhur Çin Sədidi (e.ə. 214) çinlilər tərəfindən Hunlardan müdafiə olunmaq üçün məhz bu dövrdə tikilmişdir.

İlk böyük türk hökmdarı olan Teoman Yanqudur (e.ə. 220). Bir-birindən

ayrı yaşayan türk boylarını birləşdirərək ilk dəfə türklər arasında birliyə nail olmuşdu.

Teoman Yanqudan sonra onun yerinə oğlu Mete keçdi. Mete Xan dövründə Hun dövlətinin torpaqları Yapon dənizindən Xəzər dənizinə qədər uzanıb gedirdi. Bu dövr dövlətin ən parlaq dövrü hesab edilir. (e.ə. 209-174).

Hunlar dövründə çinlilər mədəniyyət baxımından çox irəlidi idilər. Çin əhalisinin və əsgərlərinin sayı çox idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hunlarla bacara bilmədilər. Hunların müvəffəqiyyətinin səbəbi yalnız hərbi üstünlükləri deyil, həm də yüksək təşkilatçılıq və idarəetmə qabiliyyətləri idi.

Eramızın ilk yüz ilində Hun dövləti Şərq və Qərb hunları olmaqla iki hissəyə bölündü. Eramızın üçüncü yüz ilinin əvvəllərində (220) başqa bir türk tayfası - Siyennilər digər türk tayfalarının və monqolların köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirdi.[32, s.11-20]

Hunlardan bizə gəlib çatan "Mete Kaqan" və "Oğuz Kaqan" dastanlarıdır. Hətta bu gün bəzi alimlər Mete Kaqan və Oğuz Kaqanın peyğəmbər olduqları ehtimalını irəli sürürlər.

Tabqaçlar (Siyenpilər); Hunlarda olduğu qədər geniş bir əraziyə sahib olmasalar da, Çinə qarşı təzyiqləri çox güclü idi. Onların əsl hakimiyyət dairəsi Şimali Çin idi. Hunlular Çinin içərilərinə doğru irəliləyərək və çinlilərlə yaxın əlaqələr quraraq Çin mədəniyyəti içərisində tədricən əriyib yox oldular. Tabqaç dövləti eramızın IV əsrinin axırlarına qədər davam etmişdir.

Avarlar (Aparlar) Dövləti: Bu dövlət IV əsrin axırlarından VI əsrin ortalarına qədər davam edib. Avarlar Hun və Tabqaç dövlətinin hakimiyyəti altında yaşamışlar. Onların dövründə yabqu əvəzinə Kaqan (Xaqan) işlənməyə başlamışdır. Avar dövləti Göytürklərin üsyanından sonra süqut etdi (552). Avarların xeyli hissəsi Avropaya köçmüşdü. Orada Avar dövləti uzun müddət davam etmişdir.

Göytürklər: Göytürklərin bəyi Çluğ Yabqunun iki oğlu - Bumin və İstemi Kaqan Apar Kaqanı Onabaya qarşı üsyan qaldırdılar və hakimiyyəti ələ keçirdilər. Bumin Kaqan dövlətin şərq, İstemi Kaqan isə qərb hissəsində xaqan oldular. Lakin Şərq Qərb üzərində hakim idi. Bu dövlət türk adının istifadə olunduğu ilk türk dövlətidir. An qədim türklərin Orxun kitabələri Göytürklərə aiddir.[32, s.20-30]

Kül Tigin, Bilgə Kaqan və vəzir Bilgə Tonyukunun xatirəsinə ucaldılan abidələr İslamdan əvvəl türklərin həyat tərzini, dini e'tiqadlarını, mədəniyyətlərini, xalqımızın bu gün belə dəyişməyən xarakterini çox gözəl ifadə edir. Məsələn, Bilgə Kaqanın türklüyün doğulması haqqında fikirləri: "Yuxarıda mavi göy, aşağıda qara yer yaradılında ikisi arasında insan oğlu yaradılmış, insan oğlunun üstündə böyük babalarım Bumin Kaqan və İstemi Kaqan hökmdar olmuşlar. Onlar Türk millətinin elinə, obasına, adətine, ən'ənəsinə nizam gətirmişlər. Dörd tərəfləri düşmən imiş. Ordular göndərib dörd tərəfindəki millətləri hakimiyyətləri altına almışlar. Başlıni baş əydirmiş, dizlini diz çökdürmüşlər..."[32, s.20]

Böyük Göytürk dövlətinin Şərq və Qərb olmaqla iki qolu var idi. Şərq Kaqanlığı Qərbə nisbətən üstün idi. Lakin Şərq Kaqanı Kimin Türe Kaqanın ölümündən sonra (609) Qərb Kaqanları Şərqi tanımadılar və müstəqil oldular. Qərb Göytürkləri bir tərəfdən Çin, digər tərəfdən İran, Bizans və İslam dünyası ilə həmsərhəd idilər. Qərb Kaqanlığı 732-ci ildə Türkiş Xanədanının əlinə keçdi.

Kaqan Bilgə Kaqandan (734) sonra Göytürk taxtına oğulları İcen Türk Bilgə Kaqan və Bilgə Kutluğ Kaqan oturdular. Onlardan sonra kaqan olanların yaşları kiçik olduğu üçün dövlət idarəsi onların analarının, yaxud da başqalarının əlinə keçdi. Nəticədə dövlət zəiflədi və 745-ci ildə Doqquz Oğuzlar (Uyqurlar) Göytürk hakimiyyətinə son qoyaraq onların yerinə keçdilər.

Türgiş və ya Türkeşlər: Türkeş Xanədanı əvvəllər göytürklərə tabe olduqları halda 630-cu ildən sonra Talası paytaxt e'lan edərək, ayrı bir

dövlətə çevrildilər. Abbasilərin və çinlilərin təzyiqi ilə daxili çaxnaşmaya məruz qalan Türgişlər Sulu Kağanın öldürülməsi nəticəsində Sarı və Qara Türgişlərə ayrıldılar. 766-cı ildə Karluk türkləri Türgiş Xanədanına son qoydular.

Göytürk dövləti süqut etdikdən sonra Çin dövləti, digər türk ölkələrində olduğu kimi Karlukda da öz hakimiyyətini qurmaq istədi. Lakin Karluklar buna imkan verməyərək, müstəqil dövlət qurdular və uyğurlarla əlaqəyə girərək, Uyqur dövləti qurulana qədər onların sol qolu oldular, Türkiş dövlətinin zəifləməsindən sonra onların hakim olduğu ərazilərə yayıldılar. Bu yayılma onları qərbdə İslam orduları ilə üz-üzə gətirdi. Bu zaman Çin artıq irəliləməkdə olan İslam ordularını dayandırmaq üçün Qərb sərhəddinə böyük bir ordu çıxartdı. Çinin bütün fitnə-fəsadlarına baxmayaraq, Karluklar müsəlman olmadıqları halda İslam ordusu ilə birləşdilər və 751-ci ildə Talas meydan müharibəsində çinliləri böyük məğlubiyyətə uğratdılar. Bu müharibədən sonra Uyqurlar Tarım ovasını əldə etdilər.[33, s.726] Digər tərəfdən Karluklar Abbasilərlə daha yaxın əlaqəyə girərək ilk müsəlman türklər oldular [32, s.42] və Çin'də İslamın yayılmasında ən böyük rolü oynadılar.[34, 1985, No:5]

Uyqurlar; Göytürk Dövləti 630-cu ildə Çin hakimiyyəti altına girdikdən sonra uyqurlar müstəqil dövlət olaraq 646-cı ildə Uyqur Kağanlığını qurdular. Lakin İkinci Göytürk Dövlətinin məşhur Kağanı Kanqan onları yenidən dövlətə tabe etdi. 745-ci ildə Göytürk dövlətinin daxilindəki çaxnaşmalardan istifadə edən uyqurlar bu dövləti ləğv etdilər.

Uyqurlar bir tərəfdən dağınıq türk qəbilələrini öz idarələri altında toplayır, digər tərəfdən də Talas müharibəsində böyük itkilər vermiş Çinə qarşı təzyiqi artırırdılar. Uyqur dövlətinin ən parlaq dövrü Bökü Kağanın iyirmi illik hökmdarlığı dövrünə təsadüf edir. Son böyük Kağan Küçlük Bilge 833-cü ildə qətlə yetirildikdən sonra dövlətdə daxili iğtişaşlar baş qaldırdı. Mani dininin uyqurlar arasında yayılması xalqın müharibəyə hazırlığını, döyüş qabiliyyətini zəiflətdi və qırğızlar 840-cı ildə Uyqur paytaxtına

girərək Kaqan başda olmaqla əhalinin əksər hissəsini qılıncdan keçirdilər. Uyqurların bir hissəsi Turfan və Qaşqara köçərək orada kaqanlıq qursalar da, o qədər də siyasi və hərbi uğur əldə edə bilmədilər. Ancaq Şərqi-Qərb ticarət yolları üzərində yerləşdikləri üçün iqtisadi baxımdan inkişaf etməyə başladılar. X əsrin əvvəllərindən XIII əsrin əvvəllərindəki Çingiz istilasına qədər Uyqur dövlətində sənət və ədəbiyyat sür'ətlə inkişaf etdi.[32, s.44]

Qaraxanlılar, Türklərin İslamiyyəti qəbul etməsindən sonra qurulan ilk dövlətdir. Qərbi Türküstanın Yedisu, Seyhun Fərqanə Şərqi Türküstanın isə Hunqarya, Yarkənd, Təkləməkən, Haqü, Talas, Hu, Qaşqar regionlarına hakim idilər. Qaraxanlılar dövləti XIII əsrin ilk rübünə qədər yaşadı. Qaraxanlılar bir tərəfdən Qəznəli və Səlcuqluların, digər tərəfdən isə Qaraxitaylılar və Xarəzmşahların təzyiqləri ilə qüvvələrini itirmiş və başqalarına tabe olan bəyliyə çevrilmişdilər. Nəhayət, monqol istilasını bütün başqa türk dövlətləri kimi onların da varlığına son qoydu, Qaşqarlı Mahmud, Yusif Xas Hacib və Xoca Ahmed Yəsəvi bu dövlətin ən görkəmli şəxsiyyətləridir.

Doğlatlar və Səidiyyə Dövləti, Monqol istilasından sonra Şərqi Türküstan Çingizin dörd oğlundan Çağatayın payına düşdü. Çağatay oğulları 1227-ci ildən 1882-ci ilə qədər davam edən bir hakimiyyət qurdular. Şərqi Türküstana hakim olan Çağatay Xanları 1251-ci ildə müsəlmanlığı qəbul etdilər və 1355-ci ildə Şərqi Türküstanda müsəlman olmayan və türkləşməyən heç bir monqol qalmadı, Paytaxt ümumiyyətlə Qaşqar idi. Çağatay Xanları tədricən Daşkənd və Fərqanəyə də hakim oldular. Çingizoğullarının nüfuzu xoca adlandırılan türk din adamları və türk özlərinin nüfuzu ilə müqayisədə tədricən azalmağa başladı.

Sözdə Çingiz Xana tabe olan, lakin həqiqətdə müstəqil olan Şərqi Türküstanın şimal hissəsində uyqurlar, cənub hissəsində isə dağlatlar İyğur və Dağlat dövlətlərini qurdular. 1514-cü ildə Şərqi Türküstanda hakimiyyət Dağlatlara mənsub olan Səidiyələrin əlinə keçdi. Mərkəzi Yarkənd olan Səidiyyə dövlətini 1679-cu ildən sonra mərkəzi Qaşqar olan

Xocalar dövləti əvəz etdi. Şərqi Türküstanda baş verən daxili qarışıqlıqlardan istifadə edən çinlilər 1757-1759-cu illər arasında Şərqi Türküstanın şimal hissəsini, 1760-cı ildə isə cənub hissəsini işğal etdilər.

Çinlilərlə mübarizələr, Çinlilər dinə siyasi bir məsələ kimi baxdıqları üçün hamının rəsmi olaraq Çinin rəsmi dinini qəbul etməsini istəyirdilər. Öz bəylərinin ətrafında toplaşan Şərqi Türküstanlılar Çin idarəsinə qarşı mütəmadi olaraq üsyan qaldırdılar. 1822-ci ildə başlayan hərəkatın lideri Cahangir Xan Qaşqarı ələ keçirərək bir hökumət qurdu. Daha sonra o, Yarkənd, Yaxınhisar və Xoteni də ələ keçirərək hakimiyyət dairəsini genişləndirdi. 1824-1825-ci illər arasında müstəqil olan bu hökumətə 1827-ci ildə çinlilər yenidən son qoydular. İkinci böyük üsyan 1845-ci ildə Məhməd Emin Xanın başçılığı altında baş verdi. Məhməd Emin Xan Qaşqarda hökumət təşkil etsə də, bu hökumət uzun sürmədi.

Böyük Talas müharibəsindən sonra çinlilər ağır məğlubiyyətə uğramış və islamlaşan Orta Asiyaya, yəni Türküstana, düz 1000 il "əl uzada" bilməmişdilər. Lakin XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Şərqi Türküstan Çin işğalına məruz qaldı və bu günə qədər davam edən, iki əsrlik məhkumiyyət dövrü ərzində Şərqi Türküstanda üç dəfə milli dövlət quruldu.[35, s.4378] Bu iki əsr ərzində Şərqi Türküstanda Çin hakimiyyətindən qətiyyən bəhs edilə bilməzdi.

Birinci Milli dövlət: Çinlilərin işğalı 1863-cü ilə qədər davam etdi. 1862-1863-cü illər arasında Şərqi Türküstanda baş verən milli inqilablar zamanı bütün yerli çinlilər məhv edilərək Küçar, Yarkənd, Qaşqar və Çin şəhərlərində kiçik və müstəqil şəhər dövlətcikləri quruldu.

Yaqub bəy 1865-ci ildə Daşkəndi ruslardan qəhrəmancasına müdafiə etdikdən sonra kiçik bir qüvvə ilə Şərqi Türküstana doğru gedərək, Qaşqar və Yarkəndi ələ keçirib, bu ərazilərin mütləq hakimi oldu. Yaqub bəy Çin şəhər dövləti istisna olmaqla bütün bu kiçik dövlətləri birləşdirdi və Mərkəzi Qaşqar olmaqla Ba dövlətini qurdu. 1865-1877-ci illər arasında 12 il hökm sürən Ba dövlətini İngiltərə, Rusiya və Osmanlı dövləti rəsmi olaraq

tanıldılar.[30, s.5] Yaqub bəy, hər şeydən əvvəl daxili sabitliyi bərpa etdi.[36, s.25] Sonra o, dövləti gücləndirmək üçün uzaqgörən beynəlxalq siyasət yeritməyə başladı. "Rusların Orta Asiyadakı türk dövlətlərini bir-birinin ardınca zəbt edərək Hindistan sərhədlərinə qədər gəlmələri ingilisləri narahat etməyə başlamışdı. Orta Asiyadakı siyasi və iqtisadi mənafeələrini əldən verən ingilislər, onların nüfuzu altında olan Əfqanıstanın qonşuluğundakı Qaşqar hadisələri ilə yaxından maraqlanmağa başladılar.[37, 1988, No:19] Baş verən hadisələrə ingilislərin münasibəti Yaqub bəyi də qane edirdi. Odur ki, Yaqub bəy 1868-ci ildə ticarət məqsədilə də olsa Qaşqara gələn P. Şaunu qəbul edərək, böyük hörmət göstərmiş və ingilislərə qarşı rəğbətini və dostluq duyğularını gizlətməmişdi. Sonrakı il 1969-cu ildə o, Mirzə Məhəmməd Şadinin rəhbərliyi ilə nümayəndə hey'ətini ingilislərin Hindistandakı nümayəndəliyinə göndərərək, onlara dostluq əlaqələri qurmağı təklif etmişdi. Yaqub bəy ingilislərin o vaxtlar Osmanlı dövlətilə dostluq münasibətləri qurduqlarından xəbərdar idi. O, ingilislərdən yeni təşkil etdiyi ordu üçün silah və sursat istəyirdi. İngilislər isə Şərqi Türküstanın təbii sərvətlərini istismar etmək, siyasi və iqtisadi nüfuzlarını artıraraq, Rusiya və Çinə qarşı Əfqanıstan kimi bu dövlətdən də istifadə etmək arzusunda idilər. Digər tərəfdən Böyük Britaniya Yaqub bəyin Osmanlılarla əlaqələrinin inkişafına kömək edəcəyini və'd edirdi ki, bu da Yaqub bəyi ingilislərlə dost olmağa sövq edən ikinci mühüm səbəb idi. Yaqub bəyin elçisi Mirzə Məhəmməd Şadi altı ay Hindistanda qaldıqdan sonra D. Forsizin başçılığı altında, P. Şaunun və Hendersonun daxil olduğu ilk ingilis hey'ətilə birlikdə 1870-ci ilin yazında Qaşqara qayıtdı. Yaqub bəy tərəfindən mehribanlıqla qarşılanan ingilis hey'əti üç aya yaxın Qaşqarda qaldı. Lakin o vaxtlar ruslarla münasibətləri pis olan Yaqub bəy, onları şübhələndirməmək üçün ingilislərə müraciət edərək tərəflər arasında imzalanacaq ticarət müqaviləsinin bir qədər gecikdirilməsini təklif etdi. Odur ki, ilk Qaşqar-İngilis Ticarət Müqaviləsi yalnız 8 İyun 1872-ci ildə ruslarla

müqavilə [38, c.2, s.314] bağlandıqdan sonra Forsizin başçılığı altında daha böyük bir nümayəndə hey'ətinin Qaşqara ikinci gəlişi zamanı tənənəli surətdə imzalandı (2.02.1874). [36, s.324-328]

Digər Orta Asiya müsəlman dövlətlərinin bir-birinin ardınca işğal edildiyi bir dövrdə Yaqub bəy və onun qurduğu dövlətin yüksəlişi nə qədər əhəmiyyətli hadisə idisə, Osmanlı dövlətinin Türküstan məsələləri ilə birbaşa maraqlanmasını tə'min etməsi baxımından da o qədər əhəmiyyətli bir hadisə idi. Xokand, Buxara və Xivə Xanlarının kömək fəryadlarını mövcud problemlər ucbatından lazımi şəkildə qiymətləndirməməsinin ağır nəticələr verdiyini görəndə Osmanlı dövləti bu dəfə Yaqub bəyin kömək üçün gələn elçisini əliboş qayıtmadı.

Yaqub Xan bu dövlətlərlə siyasi əlaqələr qurdu, ticarət müqavilələri imzaladı. Orta Asiyada böyük nüfuz rəqabətinə girişən İngiltərə və Rusiya Yaqub Xanı ayrı-ayrılıqda öz tərəflərinə çəkmək üçün böyük sə'y göstərirdilər. Buna baxmayaraq Yaqub Xan heç bir fəal təşəbbüs göstərməyən Osmanlı dövlətinə tabe olmağı üstün tutdu. Bu məqsədlə vaktında [39, s.372-375] əmisi oğlunu səlahiyyətli müvəkkil kimi İstanbula göndərdi və Sultan Abdüləzizə bi'ət etdi.

Yaqub Xan Sultan Abdüləziz Xanın adına Türküstanın bütün məscidlərində xütbələr oxutdu və sikkələr basdırdı. Lakin Şərqi Türküstan dövləti ancaq 1876-cı ilə qədər, yə'ni 13 il davam etdi. İngiltərə və Rusiya arasındakı nüfuz rəqabəti nəticəsində həm Rusiya, həm də Çin Yaqub Xanın dövlətini aradan götürmək üçün razılığa gəldilər.

Yaqub bəy Qaşqara hakim olduqdan sonra bir tərəfdən Orta Asiyanı öz aralarında bölüşərək işğal etmiş Rusiya və İngiltərə ilə münasibətlərini nizama salmağa çalışdığı halda, digər tərəfdən də öz nüfuzunu qaldırmağa və dövlətini dəstəkləməyə qadir olan İslam aləminin lideri, Osmanlı dövlətinin başçısı Sultan Abdüləziz Xanın (1861-1876) yanına fəvqə'l-ade və səlahiyyətli səfiri Seyid Yaqub Xan Törəni göndərərək kömək istəyirdi.

Sultan Abdüləziz Xan bu bi'əti qəbul edərək Kazım və İsmayıl

əfəndilərin başçılığı altındakı hərbi təlim hey'ətini qiymətli hədiyyələrlə Qaşqara göndərdi. Orta Asiya müsəlmanlarının yetişdirdiyi böyük diplomatlardan biri olan Seyid Yaqub, başqa ifadə ilə Xoca Törə Türküstandakı prosesləri və eyni zamanda Qaşqar dövlətinin vəziyyətini çox aydın bir şəkildə Osmanlı hökumətinin nümayəndələrinə və padşaha çatdıraraq, öz ölkəsi üçün kömək kimi silah və canlı qüvvə almağa nail oldu.

Osmanlı dövlətinin Qaşqara verdiyi yardımı aparan hey'ət, Süveyin üzərindən keçərək Hindistanın Bombey şəhərinə yetişdi. Lakin hey'ət Bombeydən Qaşqara qədər keçdiyi yolda ingilislərin maneələri ucbatından çox əziyyətlərlə üzləşdi. Nəhayət, hey'ət Qaşqara çatdı və Yaqub bəy öz hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərdə Sultan Abdüləzizin adına xütbə oxutdurmağa və sikkələr basdırmağa başladı. Əvvəllər "Atalıq Qazi" və "Ba-Dövlət" rütbəsini almış Yaqub Xana Osmanlı dövləti tərəfindən əmirlik verilməsi ilə əlaqədar mərasimdə o vaxt Qaşqara gələn ingilis hey'əti də iştirak etdi.

Özünü xəlifəyə tabe olan əmir e'lan edən Yaqub Xan İstanbuldan gələn zabitlərin köməyi ilə öz ordusuna böyük bir həvəslə təlim verməyə başladı. Onun gərgin sə'yələri qısa bir vaxtda öz bəhrəsini verdi. Belə ki, Qaşqar Ordusunun təlimini görmüş şahidlər öz mə'lumatlarında mövcud vəziyyətdən fərəhlə danışdılar.[40, s.100-105]

Ancaq, çox təəssüf ki, bu dövlətin ömrü Yaqubun öz ömründən uzun olmadı. Düşmən ordularının hücum üçün fürsət gözlədiyi bir vaxtda - 1877-ci ilin mayında Yaqub Xanın zəhərlənərək qəflətən vəfat etməsi Xanın oğulları və sərkərdələri arasında ixtilafın meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu vəziyyətdən məhəretlə istifadə edən çinlilər heç bir müharibə aparmadan, çox asanlıqla Şərqi Türküstanı işğal etdilər. Yaqub Xanın 60.000 əsgərindən cəmi 10 nəfəri Fərqanəyə qaça bildi. Qalanları isə Çin qırğınında şəhid oldular. Beləliklə, Zo Zung Tanqın komandanlığı altındakı Çin qoşunları bir il sonra - 16 may 1878-ci ildə Şərqi Türküstanı tamamilə

işğal etdilər. Bununla da Yaqub Xanın 1865-1877-ci illər arasında çox çətinliklərlə, eyni zamanda böyük bir məharət və bacarıqla [41, s.134-164] qurduğu müstəqil Şərqi Türküstan dövləti süqut etdi. Ölkə 1882-ci ilin sonuna qədər Çin ordusu tərəfindən idarə edildi. 18 noyabr 1884-cü il tarixdə Çin imperatorunun əmri ilə bu torpaqlar Çinin 19-cu vilayəti kimi, "Şin Çanqa" (Yeni torpaq) adlandırılmağa başladı.[42, s.147] Nəticə, hər cəhətdən rusların ingilislərin Asiyada xususiyyətlə Hindistanda mühafizə etdiyi "Böyük qüvvət" statusuna qarşı mütlək bir qələbədir.[43, s.206]

Türk bəylərindən Məhəmməd Yaqub Xan Atalıq Qazi (1780-1877, özbək boyundandır) 1866-cı ildə Şərqi Türkistanın əsas hissəsinə hakim oldu. Hətta 1868-ci ildə İngiltərə, Rusiya və Türkiyə kimi əsas dövlətlər tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanındı. Ərazi e'tibarı ilə Türkiyə böyüklüyündə olan bu dövlətə Osmanlı dövləti xeyli zabıt göndərdi. Yaqub Xanın ölümündən sonra 1882-ci ilə qədər Osmanlı dövlətinin padşahı II Abdülhəmidin hökmdarı kimi qəbul edilən bu ölkədə yenə də Osmanlı Xanədanından II Abdülhəmidin nəvəsi (böyük oğlunun böyük oğlu) şahzadə Abdülkərim əfəndi (1906-1935) padşah seçildi. Bununla Yaponiya da razılaşmışdı. Ancaq Şahzadənin Türküstandan keçməklə Avropadan Amerikaya səfəri hər şeyə son qoyur. O, Nyu-Yorkdakı otel otağında, çox ehtimal ki, Şərqi Türküstanın azadlıq mübarizəsinin Qərbi Türküstana yayılmasından çəkinən Rusiyanın agentləri tərəfindən guya özünə qəsd adı ilə tapança ilə qətlə yetirilir.[1, s.684]

İkinci milli dövlət: Bu dövlət 1833-1934-cü illər arasında cəmi bir il yaşadı. 12 noyabr 1933-cü il tarixdə rəsmi olaraq Müstəqil Şərqi Türküstan Respublikası quruldu. Şərqi Türküstana aid olan bu respublikanın mərkəzi Qaşqarda yerləşirdi. Yeni dövlətin qurucuları və hökumət üzvləri [44, s.7] aşağıdakı şəxslərdən ibarət idi:

1. Dövlət başçısı - Xoca Niyaz Hacı,
2. Baş nazir - Sabit Damulla,
3. Baş nazir muavini- Canabey

4. Müdafiə naziri - Oraz bəy,
5. Baş Qərargah rəisi - general Mahmud Muhiti,
6. Daxili işlər naziri - Yunis bəy Saidzadə,
7. Xarici işlər naziri - Qasım Can Hacı,
8. Maarif naziri - Abdulkərim Xan Mahdum,
9. Vəqflər naziri - Şəmsəddin Turdi Hacı,
10. Adliyyə naziri - Zərif Kari Hacı,
11. Kənd Təsərrüfatı və Ticarət naziri - Abdulhəsən Hacı,
12. Maliyyə naziri - Ali Akhun,
13. Səhiyyə naziri – Ubeydullah Bey.

Xoca Niyaz Hacı'nın başçılığı altında 1931-ci ilin aprelində başlayan Kumul üsyanı, Məhməd Emin Buqranın başçılığı altında 1933-cü ilin fevralında başlayan Xoten üsyanı və Mahmud Muhitinin başçılığı altında 1933-cü ilin yanvarında başlayan Tufan üsyanı kimi ciddi silahlı döyüşlər nəticəsində Qaşqarda 1933-cü il noyabrın 12-də Sabit Damunlanın başçılığı altında Şərqi Türküstan İslam Respublikası quruldu. Lakin ruslar öz sərhədləri yaxınlığında belə bir türk respublikasının olmasını istəmirdilər. Və məhz rusların köməyi ilə 12 aprel 1933-cü il tarixdə Urumçidə hökumət başına keçən Şin Şi Sey ikiüzlülükə həm sülh, həm də terror siyasəti yeridərək Qaşqardakı türk dövlətini dağıtmağa nail oldu. Xoca Niyaz Hacı Urumidəki hökumət başçısının müavini təyin olundu və bir müddədən sonra... həbs edildi. Onu 1942-ci ildə boğaraq öldürdülər.[45, s.416]

Qaşqarda qurulan bu respublika haqqında fikrini ifadə edərkən Bərhan bəy sovet mövqeyindən çıxış edirdi: "Qarışıqlıqdan istifadə edərək qısa bir vaxtda üzə çıxan və dərhal sonra dağılan Şərqi Türküstan İslam Respublikası Sabit Damulla vasitəsilə ingilis imperializmi tərəfindən tələmtələsik təsis edilmişdi..."

Şərqi Türküstan İslam Respublikasının ömrü çox qısa olsa da, Çin üçün onun vahiməsi uzun müddət davam etdi. Xaricə qaçan pantürkistlərin

məzilləri Hindistan sərhəddində Qaşqar Yurddaşlar Cəmiyyəti quraraq, Şincang haqqında məlumat yaydılar və Şin Şi Seyin Vətəni Nankin hökumətinə satmasından şikayət etdilər.

12 noyabr 1933-cü ildə Qaşqarda qurulan Şərqi Türküstan Respublikasının 12 noyabr 1944-cü ildə Gulcada qurulan Şərqi Türküstan Respublikasına mə'nəvi tə'siri inkaredilməzdir. Bu iki respublikanın eyni tarixdə qurulması və Gulcadakı respublikanın ilk dövrdə Şərqi Türküstan İslam Respublikası adlandırılması təsadüfi deyil. Ruslar Çin vilayətindəki üsyanı məqsədə çatdırmaq üçün əvvəlcə bu hərəkata göz yumdular və Ali Xan Torəni də bu işə razı saldılar.

Şərqi Türküstan İslam Respublikasının qurucularından Məhməd Emin Buqra və Mahmud Muhiti Hindistana qaçdı. Bu mübarizə əvvəllər təhsil sahəsində də başlamışdı. "İttihad və Tərəqqinin" 1913-cü ildə Şərqi Türküstana göndərdiyi Ahməd Kemal İlgizadan sonra təhsilini İstanbulda almış Məhməd Səbri də 1914-cü ildə bir maarif xadimi kimi vətəninə qayıdırdı. O, "fikirdə, dində, işdə birlik" prinsipinin banisi məşhur pedaqoq, kırımlı İsmayıl Qaspiralının 1914-cü ildə vəfatı ərəfəsində onun təhsil metodunu Şərqi Türküstanda təcübədən keçirdi.

Ömrü boyu rusların və çinlilərin hiyləsinə uymayan görkəmli lider, Türküstanın fəxri Mahmud Muttinin fikrincə, Türküstan türklərinə qarşı Rusiya-Çin əməkdaşlığı keçmişdə də olmuşdur və bundan sonra da olacaq. Belə olan halda onların hər hansı birinə ümid bağlamaq, onlarla barışmaq, onların istəklərini qəbul etməkdən başqa bir şey deyildir. Turfanın tanınmış şəxsiyyəti olan Mahmud Muhiti ümidini hər şeydən əvvəl millətinə və haqlı olaraq düşmənin düşməni yaponlara bağlamışdı. O, bu məqsədlə dünyanı gəzərək yapon səfirləri və diplomatları ilə görüşürdü. Məşhur türkçü, pantürkizmin atası kimi tanınan Kazanlı Yusif Akçura da 1904-1905-ci illərdəki rus-yapon müharibəsinin əvvəllərində qələmə aldığı "Türk Millətçiliyinin Manifesti" kimi qəbul edilmiş "Üç təzi - siyasət" əsərində yaponlara böyük maraq göstərmişdi. Bəli, Mahmud Muhiti bir

Türküstan türkü kimi Kazan türkünün yolu ilə gedirdi. Akçuranın 1935-ci ildə İstanbulda vəfat etdiyi vaxtlarda artıq Muhiti bu böyük şəxsiyyətin mübarizə apardığı müqəddəs amal uğrunda mübarizəsini davam etdirirdi. Təəssüf ki, II Dünya Müharibəsinin nəticələrindən mə'yus olan bu böyük insan Pekində (Pekin o vaxt yaponların əlində idi) vəfat etdi. Bu vaxt II Dünya Müharibəsindəki qələbədən ruhlanan kommunistlər təkcə azadlıq mübarizələrini deyil, eyni zamanda onun xeyallarını və düşüncələrini də tapdalayıb-boğaraq keçirdi. Türküstanlılar üçün nə qədər pis olsa da, Stalin və Maoya nisbətən Hitlerin daha çox xeyirli olacağı şübhəsiz idi. İsa bəy 1939-cu ildə Çin hökumətinin vasitəçiliyi ilə həyata keçirdiyi Yaxın Şərqi səfərində xaricdə olan Mahmud Muhiti ilə görüşdü: "Muhiti rusların zülmündən, başına gələn hadisələrdən danışdı. Ancaq yapon məsələsinə toxunmadı, mənimlə bu barədə danışmaq istəmədi. Sonradan öyrəndiyimə görə, Muhitin yaponlarla münasibətləri var imiş. Böyük qardaşı Müsül Muhiti Qaşqardan Rusiya yolu ilə həccə gedir. Türkiyəyə gələrkən Yapon konsulluğu ilə əlaqələri olan bə'zi türküstanlı qardaşlar onu yapon konsulu ilə tanış edir. O vaxtlar SSRİ-yə qarşı yaponların mövqeyində bütün Türküstanın rolu çox böyük idi. Yə'ni, Asiyaya sahib olmaq üçün Türküstana sahib olmaq lazım idi. Odur ki, yaponlar azadlıq uğrunda mübarizə aparan türküstanlıları toplayaraq, bir təşkilat qurmuş və Osmanlı şahzadələrindən Abdumuhat Abidi (Bu Şəhzadə II. Abdülhamidin oğlu Mehmed Abid olublar.)[46] Böyük Türküstanın gələcək padşahı kimi qorumuşlar".

Bəli, yaponların bu mövqeyindən Mahmud Muhiti də istifadə etmək istəmişdir. Odur ki, Muhiti İsa Yusif Alptekin bəylə danışmaq istəməmiş və onun Çinə yaxınlaşmaq təklifini rədd edərək, özünü Çin hiyləsinə uymaq bəlasından xilas etmişdir. O vaxtlar Türküstan inqilabçılarının çoxunun nəzərində İsa bəy əslində Çin tərəfdarı və xain kimi tanınırdı.[47, 1938, No:106] İsa bəy əslində Çinə yaxınlaşmaq təklifi ilə yalnız Mehmed Emin Buğraya tə'sir göstərə bilmişdi. General Canq Cı Cunq Çin dairələrinə

1947-ci ildə təqdim etdiyi gizli raportda "Şinçanq Çinin Şinçanqıdır, Şinçanq əsla Şinçanqın deyildir,"[48, s.26] - demişdi. Çinlilərin Şərqi Türküstan məsələsində həmfikir olduqları ruslarla əməkdaşlıq edərək Şərqi Türküstanda birgə ikiüzlü siyasət aparması Muhitinin öz fikirlərində nə qədər haqlı olduğunu Çanqın bu ifadəsi açıq-aydın sübut edir.

Üçüncü milli dövlət, II Dünya Müharibəsində Hitler ordularının sür'ətlə irəliləyərək Moskvanın yaxınlığına qədər çatdığı bir vaxtda o dövrə kimi rusların ideyalarına sədaqətlə xidmət etmiş və rusların verdiyi hər bir əmri qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirmiş Şin Şi Say bu fürsətdən istifadə edərək, gizli surətdə Merman Çanq Kay Şi hökuməti ilə razılığa gəldi və 1943-cü ildə Çin qoşunları Şərqi Türküstana daxil oldu. Millətçi Çin hökuməti general Şin Şi Sayı geri çağırırdı, onun yerinə mərkəzdən Çinq Şini Urumçiye göndərirdi.

Şərqi Türküstanın daxili işlərinə müdaxilə etmək imkanı əldə edən ruslar ilk növbədə İlidəki millətçilərə kömək göstərdilər.[4, s.52] Şərqi Türküstanın Qərbi Türküstana nümunə olacağından qorxan ruslar sonra Rusiya tipli ixtilafçılarla milli hökuməti Çanq Kay Şi hökuməti ilə sülh bağlamağa məcbur etdilər. Beləliklə, 1946-cı ildə iki hökumət nümayəndələri arasında əldə edilən razılaşma nəticəsində Müstəqil Şərqi Türküstan hökuməti ləğv edildi, Çinlə müştərək koalisiya hökuməti qurmaq barədə qərar qəbul edildi. Sovet Rusiyası belə bir müqavilə ilə razılaşmayan Ali Xan Törəni tora salaraq Rusiyaya qaçırdı və onun yerinə öz tərəfdarlarını tə'yin etdi. Koalisiya hökumətinin üzvləri aşağıdakılar idi:

1. General-qubernator - general Çanq Çi Çunq (Şərqi Türküstanda millətçi Çin ordularının komandanı, 1947-ci ildən sonra Məsud Səbri Bayquzu),
2. Baş katib - Lu Minq Çunq (1947-ci ildən e'tibərən İsa Yusif Alptəkin),
3. General-qubernatorun birinci müavini - Ahməd Can Rasimi,
4. General-qubernatorun ikinci müavini - Burhan Şəhidi (1947-ci ildən e'tibərən Məhməd Emin Buğra),

5. Daxili işlər naziri - Cəlaləddin Vanq,
6. Daxili işlər nazirinin müavini - Rəhim Can Sabir,
7. Səhiyyə naziri - Dəlil Xan,
8. İctimai işlər naziri - Məhməd Emin Buğra,
9. Maarif naziri - Say Zunq Çin,
10. Maarif nazirinin müavini - Seyfəddin Azizi,
11. Maliyyə naziri - Canın Xan Hacım.

Bu hökumət kommunist Çin qoşunlarının 13 noyabr 1949-cu il tarixdə Şərqi Türküstanın sərhəd şəhəri Kumula daxil olmasına qədər davam etdi.[4, s.52]

Bu elmi işin mövzusu məhz Şərqi Türküstan Respublikasının bu dövrü və onun başçısı Ali Xan Törədir.

Bu dövlət 1944-1949-cu illər arasında 5 il yaşadı. Bu respublika da Rusiya və Çinin birgə tədbirləri nəticəsində dağıldı. Ali Xan Törə müqavilə bağlamaq adı ilə Rusiyaya aparıldı. Ondan sonrakı dövlət başçısı Ahmədcan Qasimi başda olmaqla respublikanın digər liderləri də təyyarə qəzası adı ilə öldürüldülər. Bundan sonra Şərqi Türküstan öz tarixinin ən qaranlıq dövrlərini yaşamağa başladı. İdarəçilərə öz istək və arzularında həddi-hüdudsuz olmaq hüququ verən bir rejimdə, onların mənsub olduğu millətin ehtirası milləti idarə edən həmin adamlar tərəfindən daha da güclənir. Klassik müstəmləkəçiliyin kiçik xalqlar və zəiflər üçün "yadigar" qoyduğu cəhaləti, yoxsulluğu heç hesab edərək, kommunizm ideyalarının onları daha çox ağlasığmaz fəlakətlərə sürüklənməsinin səbəbi də elə bu dünya hökmranlığı ehtirası idi.

Bütün mə'nəvi qüvvələrin ən güclüsü və ən həqiqisi millətçilikdir. Çünki bu qüvvənin kökündə bir millət o və millətin yurdu, vətəni durur. Vətən sevgisi ilə yoğrulmuş mədəniyyət və tarix şüuru o millətin millətçiliyi deməkdir. Digər mə'nəvi qüvvələrin hamısı - din, marksizm, demokratiya, insan hüquqları və başqaları ondan istifadə edən millətin mə'nəvi qüvvəsinə - millətçiliyə bağlı şəkildə ona xidmət edir.

1.4. Şərqi Türküstanın beynəlxalq aləmdə siyasi mövqeyi

Türküstanın işğalı ilə bağlı yerli və xarici mənbələrin böyük əksəriyyəti, Türküstanın işğalının İngiltərə-Rusiya-Çin rəqabəti nəticəsində baş verən, yə'ni müəyyən mə'nada işğaldan uzaq bir hadisə kimi qiymətləndirirlər. Rəqabətdən söhbət gedərkən bərabər və ya oxşar potensiallara malik olanların bundan istifadə etməsindən də söhbət getməlidir. Əgər həqiqətən İngiltərə-Rusiya-Çin rəqabətindən söhbət getsəydi, müxtəlif səbəblərlə bu ölkələr Türküstan əmirliklərinə kömək göstərməli idilər. Halbuki, İngiltərə yardımı ilə əlaqədar bütün xahiş və tələblərə baxmayaraq, heç bir yardım göstərməmiş, əksinə, hətta Osmanlı dövlətinin göstərmək istədiyi yardımlara bacardığı qədər mane olmağa çalışmışdır.[49, No:13 1987]

Rusiyanın Çinlə rəqabəti və ya münaqişələri nəticəsində Türküstanın, xüsusilə də Şərqi Türküstanın işğal edilməsi fikrində heç bir reallıq yoxdur. İqnatyev missiyası ilə hüquqi və iqtisadi əsaslara istinad edən dostluğun başlıca məsqədi Türküstandakı türk həmrə'liyinin və birliyinin qarşısını almaq olmuşdur(1.2)[50, s.164].

Qeyd:

1.2. Yaxın müddətdə də bir Rus-Çin düşmənçiliyi və ya müharibəsi, hər iki ölkənin beynəlxalq siyasət manevri olaraq anlaşılmışdı. Bu hadisələr inkişaf edərkən və hər iki ölkə müharibə vəziyyətinə gələrkən, hər ikisində də önəmli sosial və iqtisadi hadisələr cərəyan edir. Müharibə bəhanəsi ilə türklərin sıx olduğu ərazilər işğalçı ölkələr tərəfindən müvafiq məntiqi səbəblər ilə boşaldılır, buralarda hər cür, mütəmadi ehtimal edilən təhlükə və önleyəcək uzun və'dəli tədbirlər görülürdü. Həmçinin 1968-ci ildə bütün dünya həyəcanla bir Rus-Çin müharibəsi gözləyərkən və bu fikirdə dünya ictimai rə'yi inandırılmış iken, belə manevrləri çox izləmiş olan Toqan bunun imkansızlığını söyləmiş və zaman onun haqlı olduğunu göstərmişdir.

İngiltərənin siyasətlərini iki sinifdə qruplaşdırmaq mümkündür: Birincisi, bu siyasətlər ümumi, uzunmüddətli, əhatəli, müəyyən nəticələr doğuran siyasətlərdir; ikincisi isə - xüsusi, məhəlli, müəyyən nəticələrə tə'siri olmayan siyasətlərdir. İngiltərənin Türküstan siyasəti İran, Əfqanıstan,

Hindistan, Çin və digər ətraf ölkələrlə mənafelər və əlaqələr baxımından bütövlük təşkil edir.

XIX əsrdə İran zahirən müstəqil göründüyü halda, əslində Rusiya və İngiltərə imperiyalarının tə'siri altında, yarımmüstəmləkə dövrü yaşamışdır. Osmanlı dövləti ilə mütəmadi olaraq soyuq münasibət saxlayan, əvvəlki dövrlərdə də firsət düşən kimi Osmanlıyı arxadan vuran İran müstəmləkəçilik dövründə də bu xarakterindən əl çəkmediyini, İran və Rusiyanın bütün təklif və istəklərinə razılıq verdiyi halda Osmanlı ilə heç bir müqavilə bağlamamışdır (1.3) [51, s.83] .

Qeyd:

1.3. II Abdulhəmid İranla əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün daha əvvəlcədən bir müqavilə imzalanmadığını təəssüflə qarşılamaqla bərabər bunda daha çox iranlıları günərkə tutaraq və bu girdaba düşməmək üçün İranın Osmanlı ilə birləşməsinin lazım olduğunu söyləmişdir.)

İranın Rusiya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli olduğunu bilən Nəsrəddin Şah rusların türkmənlərin torpaqlarını işğal etməkdə qətiyyətli olduqlarını və ingilislərin buna mane olmaq istəmədiklərini söyləyirdi.[52, s.232] Rusiya-İngiltərə münasibətlərinin başlanğıcı, Moskva şahzadəsinin Orta Asiya istiqamətində Kazan və Həştərxan Xanlıqlarını ələ keçirdiyi illərə (1552, 1556) təsadüf edirdi.[53, 1966, No:86]

Osmanlı dövlətinin tənəzzül dövründə Rusiyanın ona qarşı irəliləşməsini torpaq iddialarının qarşısı əsas e'tibarı ilə İngiltərə tərəfindən alınırdı. Lakin ingilislərin Kırım müharibəsində Osmanlı dövlətini müdafiə etməsi və müharibə dövründə, həmçinin müharibədən sonra imzalanan sülh müqaviləsində Qafqazla bağlı mövqeyi və inkişaf edən sonrakı proseslər bu bərdə saysız-hesabsız suallar ortaya atır... Kırım müharibəsindən dərhal sonra, hətta Marksın yazdığına görə hələ müharibənin davam etdiyi bir vaxtda İngiltərə İranın, Asiyanın və Hindistanın mühüm qapısı olan Qafqazı Rusiyanın ixtiyarına verdi.[7, s.318]

Lord Palmerstonun iste'fasını şərh edən Marks onun əsas vəzifəsinin Rusiyanın ardıcıl olaraq irəliləməsini təmin etmək olduğunu və bu məqsəd üçün İngiltərədən istifadə etdiyini iddia edir. Paris müqaviləsindən bir müddət əvvəl isə Marks "Rusiyanın borcu"(1.4)[54, 4 Yanvar 1856] adlı məqaləsində Rusiyaya verilən borcun mənbəyi olan yəhudi təşkilatına, fonların aldıkları faizi necə bölüşdükdəyinə, İngiltərə başda olmaqla Almaniya, Hollandiya, Fransa, Belçika, Avstriya ölkələrində hökumətin içərilərinə nüfuz edərək həmin dövlətlərin ümumi siyasətlərinə necə tə'sir göstərdiklərinə və Rusiyayı idarə edən çarın yaxın müşavirinin yəhudi olmasına diqqəti cəlb edir.

Qeyd:

1.4."The Eastern 2.Question"da yenidən yayınlanmışdır. Bu məqalədən çıxarılması gərək olan xüsusiyyətlərin başında, sionizmin günah qeydiyyatından çox Avropa sərmayəsi ilə Rus müstəmləkəçiliyi arasında münasibətləri möhkəmlənməlidir. Məqaləni sadəcə yəhudi düşmənçiliyi şəklində görənlər və bu səbəbdən e'tibar etməyənlər, bu sərmayənin toplanıb, Şərqi cəmiyyəti əleyhinə istifadə edildiyi Qərbi Avropa müstəmləkəçilərinin əsas hissəsini ihmal etmiş olurlar.)

Marks Rusiyaya verilən kreditin qaytarılma müddətinin şərqdəki müsəlmanların qanları ilə bağlı olduğunu, Rusiyanın bundan sonra daha kəskin bir şəkildə müsəlmanlara hücum edərək varlı ölkələri zəbt etməsinin və o ölkələri vergiyə tabe etdirməsinin zərurətdən doğduğunu yazır. Kırım müharibəsi ərəfəsində İngiltərənin Türkiyə ilə bağlı planları hələlik tam aydın deyildi. 1846-cı ildə Hokand Xanı ilə əlaqədar İstanbulla göndərilən sədərət təzkirəsindəki bu ifadələr mövcud vəziyyəti əks etdirir:

"İngilis səyyahlarının müşahidələrini nəzərə alsaq, Buxara əmirlərinin yaxın vaxtlarda bu ərazini və fürsət düşən kimi Xivə və Ürkənci tamamilə ələ keçirərək, bütün Türkiyəyə sahib olmaları ehtimalı çox güclüdür" (1.5) [55, s.50-52]

Daşkəndin işğalından sonra Peterburqdakı ingilis nümayəndəsinin şahzadə Qorçakovla apardığı danışıqlarda, şahzadə, hökumət əsgərlərinin

Asiyadakı irəliləyişini kraliçanın müsbət qarşılamasından böyük məmnunluq duyduğunu söyləyir və bu iki dost ölkənin bir-birlərinə daha çox yaxınlaşmasının sevindirici bir hal olduğunu bildirir.

Bununla yanaşı o, İngiltərənin (os) hadisələrlə əlaqədar qəbul etdiyi bəyannamədəki İran-Türküstan münasibətlərini başa düşə bilmədiyini ifadə edir(1.6).

Qeyd:

1.5. Bu ifadələrdən uzun müddətli İngilis siyasətinin izlərini də görmək mümkündür: Çünki, əvvəla İngilis səyyahlar bu sözləriylə Xokand Xanlığı ilə Buxara arasında düşmənçilik toxumları səpməkdədir, digər tərəfdən isə Xokanda ərazi sahibi kimi Rusiyaya işarə edir.

1.6. Rusiyanın anlamaq istəmədiyi məsələ Türküstanda İngiltərənin Rusiyanı sərbəst buraxması əvəzində İngiltərə də eyni şeyi İran üçün istəməkdədir. Parlament müzakirələrində də bu qarşılıqlığın gerçəkləşməsi vaxtaşırı təkrarlanmaqla bərabər, İran üzərindəki Rusiya və İngiltərənin bərabər hüquqlarının, İngiltərə lehine daha çox olduğu irəli sürülmüş və bu siyasət uyğunlaşdırılmışdır.

Çünki çarın Orta Asiya siyasəti ilə əlaqədar lazım olan bəyanatlarının verildiyini, bundan sonra irəliləmək fikrində olmadıqlarını, yalnız öz sərhədlərində sülhü və əmin-amanlığı tə'min etmək qənaətində olduqlarını bildirir. Qorçakov bu və'dinə bundan sonrakı addımları üçün lazım olan zəmini hazırladıqdan sonra İngiltərə üçün mühüm olan "rüşvətini" də əlavə edir: "...Rusiyanın arzusu Türküstanda sülh və əmin-amanlıq şəraitində dövlət mexanizmi yaratdıqdan sonra təkcə Rusiya üçün deyil, həm də bütün dünya ticarəti üçün Qaşqara gedən yolu açmaqdır".[56]

Digər tərəfdən Hindistan tərəfindən tələb edilən raportda[57] Rusiyanın irəliləməsini və Hindistana yaxınlaşmasının ictimaiyyətdəki mənfi tə'sirlərindən bəhs edildikdən sonra, iki ölkə nümayəndələrinin gələcək proqramı müəyyən etməsindən və Orta Asiyadakı fəaliyyətlərin birgə aparılmasının məqsədə uyğunluğundan danışılır.

Buxaranın işğalından sonra İngiltərə nümayəndəsi inadkar zabitlərin Peterburqda krallar kimi qarşılandığını bildirərək, Qorçakovdan bu

irəliləmənin harada qurtaracağını sorduqda, Qorçakovun İngiltərə və Hindistanın sülh şəraitində əlaqələrindən bəhs etməsinə baxmayaraq, ona açıq bir cavab vermədiyini bildirir.[58] Nümayəndə Qorçakova əslində Rusiyanın irəliləməsinin İngiltərə üçün problem olmadığını, bununla yanaşı İngiltərədə bə'zi əllamələrin Rusiyadan Hindistana "yaxınlaşan" ciddi təhlükəyə qarşı tədbir görülməsini, əsgərlərin sayının artırılmasını və şimal-qərb sərhədlərinə təhkim edilməsini irəli sürən çıxışlar etdiyini söyləyir.

Rusiya Buxaranı "hədələyəndə" İngiltərə üçün mühüm fürsət yaranır. Buxara əmiri İngiltərədən Rusiyaya qarşı yardım tələb edir. Ancaq bu tələb bir müddət sonra rədd edilir. Məsələ ingilis parlamentində həmişə olduğu kimi yubadılır. 28 may 1868-ci ildə İngiltərə Aşağı Palatasında Henry Rawlinson xarici işlər nazirindən Rusiyanın Buxaraya hücumları və bunun səbəbləri haqqında mə'lumatları olub-olmadığını soruşur. Lord Stenley bu suala cavab olaraq etdiyi çıxışda "Journel St. Peterbourg"-un 22 aprel tarixli xəbərini təsdiq edir. Bu xəbərə görə Buxara-Rusiya sərhəddindəki bə'zi buxaralı qəbilələr Rusiya üçün narahatlıq doğurduğundan onları yerində oturtmaq lazım idi. Belə bir problem olduğu halda hər hansı başqa bir hərbi əməliyyatdan söhbət gedə bilməzdi.[59, s.955]

İngiltərənin Rusiya işğalının ilk illərində çətinliklə razılaşdığı ən vacib məsələ ingilis tacirlərinə bu regionda sərbəst ticarət hüququnun verilməməsi, böyük məntəqələrdə nümayəndə tə'yin etmək hüququndan İngiltərənin məhrum edilməsi və Böyük Britaniya vətəndaşlarının səyahət hüququna qadağa qoyulması idi. Belə ki, Orta Asiya səyahətindən Peterburqa qayıdan Forsyth regionun tamamilə rus malları ilə dolduğu halda ticarət məsələlərində ingilislərə lazım olan şəraitin yaradılmadığından İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinə şikayət edir(1.7) [60, s.11] .

Qeyd:

1.7. Avqustda mövzu ilə bağlı Qorçakovla görüşündən sonra İngilis elçisinə, İngiltərə və Rusiya arasında, Orta Asiya mövzularında mövcud uzlaşmanın məmnuniyyət verici olmasını bildirilir. Əgər Orta Asiyada ticarətdən söhbət gedirsə,

çarın bu məsələdə Rusiyanın maraqları istiqamətində tə'qib edilməsi xatırlanır.

Qorçakov bu məsələdə təmkinli davranmağın vacibliyinə işarə edərək, xarici siyasətdə qarşılıqlılıq prinsipini irəli sürür və ingilis nümayəndəsindən Hindistanda müstəmləkə qurduqdan dərhal sonra burada başqa bir ölkənin nümayəndəsinin tə'yin edilməsinə və ölkəyə xaricilərin səyahət etməsinə İngiltərənin icazə verib vermədiyini soruşur.[61, s.1241] Rusiyanın irəliləməsi ingilis parlamentində tez-tez gündəliyə daxil olur. 18 aprel 1871-ci il tarixdə Parlamentin Aşağı Palatasında Mr. Eastwick dövlət nazirindən rus qoşunlarının Xivəyə qarşı hücumu keçib-keçmədikləri barədə mə'lumatı olub-olmadığını soruşur və bu işğalın müvəqqəti və ya daimi olduğunu öyrənmək istəyir. Viskount Enfield isə cavabında Odessa konsulluğundan bu barədə məktub aldığını, Orenburq çöllərinə kəşfiyyat və əməliyyat aparmaq üçün beş destədən ibarət qüvvə göndərildiyini bildirir.[62, s.249] Sir Charles W. Dilkenin Rusiyanın Hisara kəşfiyyat hey'əti göndərib-göndərməməsi barədə xarici işlər nazirinə verdiyi suala cavab olaraq Mr. Burke "The Turkestan Gazette" qəzetində bir rus elmi-tədqiqat hey'ətinin Hisara göndərilməsi ilə əlaqədar xəbər aldığını bildirir. Burke həmin hey'ətdə hərbi dəstələrin iştirak etməsi barədə mə'lumatı olmadığını vurğulayır(1.8)[63, s.991-992].

Qeyd:

1.8. Bu sorğunun səbəbi, uzaqdan əraziyə maraq göstərən adamın öz biliyinə arxalanaraq ərazi cəhətdən önəmli olan çaylar olduğunu deyil, hansının ki, bunu Əfqanıstan və Hindistan üçün də demək olar Mr. Burke cavabında bu mövzuda bir mə'lumatı olmadığını söyləyir, çünki bu ərazilərdə təmsilçilərinin tapılmadığını söyləyərək keçirtdir.)

Mister C. B. Denison Rusiyanın Pamir regionunda əməliyyat aparmaq üçün Daşkənddə əsgər topladığını, bu regionun isə Amu-Dəryanın və onun qollarının mənbəyini təşkil etdiyini söyləyir.[64, s.1561-4] Lord De Mauley parlamentdə Rusiya təhlükəsinə qarşı görülməli tədbirlərlə əlaqədar fikirlərini belə ifadə edir : [64, s.1564-1566]

“...Rusiya ləng, səssiz və sabit addımlarla irəliləyir. Strateji əhəmiyyəti olan yerləri zəbt edərək mövqeyini möhkəmləndirir və ehtiyatla bizim sərhəddimizə doğru yaxınlaşır. Əgər bu məsələni təsdiq edən raport istəyirlərsə, son vaxtlar nəşr edilmiş bir kitaba, Colonel Burnabynin yazdığı “The Ride to Khiva” kitabına baxa bilərlər... Bu kitabda Rusiyanın əsas hədəfinin Hindistan olduğunu görmək mümkündür. Bu bir həqiqətdir ki, Rusiyanın siyasəti dəyişə bilməz. “Dəli” Pyotr (I), Orta Asiyanı öz torpaqlarına qatmaq istədi. O dövrdəki imperator Türküstanın Hokand və Xivə regionlarını aldı, Xəzər dənizi ilə Aral gölü arasında dəmir yolu çəkirdi... Amu-Dərya çayında gəmiçiliyi quraraq, o, iki həftə ərzində Hindistana gələ bilər. Bizə imperatorun öz ölkəsində sosial islahatlar apardığını və indiki müharibənin (Türküstan xalqlarına qarşı) din və bəşəriyyət naminə səlib yürüşü olduğuna inandığını söylədi. Bütün bunların ticarət naminə olduğunu iddia etmək olmaz. Adi tələbatla kifayətlənən millətlərlə ticarət söhbəti yalnız hiylədir. Rusiya böyük hərbi qüdrəti ilə kiçik xalqların qeyri-mütəşəkkil barbar dəstələrinin qeyri-bərabər və qeyri-sabit hücumlarından qorxa bilməz. Burada yeganə məqsəd Hindistana girməkdir. Bu bir həqiqətdir ki, Napoleon Bonapartın Rusiyanı işğal etməkdə əsas məqsədlərindən biri o dövrdəki çarı Hindistana birgə hücum etməyə razı salmaq idi.

Artıq bu təhlükəni yaşamışıq... Bizim Hindistandakı vəziyyətimiz elə olacaq ki, Rusiyada Kırım müharibəsində olduğu kimi müdafiədə kömək ala bilməyəcəyik. Xəzər bir rus gölü, Astrabad təchizat mərkəzi, Herat bir rus şəhəri, Amu-Dərya hərbi əhəmiyyəti olan bir nəhr, eyni xəzinəyə doğru uzanan demiryol şəbəkəsi çaydır. Biz ordunu hərəkətə gətirməmiş Qazaxlar güruhu Hindistan qaynaqlarımızı yeyib-sümürmək üçün çəyirtkə sürüsü kimi başımızın üstünü alacaqlar. İki ölkə arasında təbii əngəllər ortaya çıxmışdır. Regiondakı bütün millətlər rus qüvvələrinin girdabına düşmüşdür. Sərhəddin o tərəfində yaşayan, dostluqdan və mehribanlıqdan bixəbər barbarizmin son qalıqlarını süpürən millətlərin mədəniyyətə daha

yaxşı xidmət etdiyini düşünenlər çoxdur. Əgər mübahisə tək bir Avropa anlayışı üzərindədirsə, onun mövcudluğunu qəbul etməlidirlər. Dövlət sərhədlərinin diqqətlə və mənafeələrə uyğun şəkildə təminat yaradılmaqla müəyyən edildiyi bir vaxtda bu çox yaxşı olar. Lakin mə'lum olduğu kimi bizim Hindistan imperiyamızın sərhədləri yoxdur və rus regionunun da sərhəddinin olmadığını deyə bilərik. İki dövlət bir müddət sonra keçmiş dövrlərin monarxları kimi bir-birlərinin üzünə baxacaqlar. Nəticəni söyləmək üçün vəhy gücünə malik olmağa ehtiyac yoxdur. Onlar oxşar silahlarla da vuruşmayacaq. Bizim Hindistandakı hakimiyyətimiz bə'zən insafsız, lakin daim açıq bir rejimdir. Hədə-qorxunu hücum tə'qib edəcək. Tələblərimizin yerinə yetirilməsi üçün vaxt və imkan var..."

Bu təklif və mülahizələrə cavab vermək səlahiyyətinə malik Salisbury isə belə deyir:[65, s.359-368] (1.9)

Qeyd:

1.9. Salisbury, bu göstərişi ilə Rusiyanın Türkünstanda istikrarlı bir şəkildə yerləşməsinə, idarəçiliyini qurmasını, şərtləri yerinə yetdikdən sonra İngiltərənin də rahat ticarət edə biləcəyini ortamın oluşmasını gözlədiyini ifadə etməkdədir. Orta Asiya, bir İngilis vəzifəlisinin ağzında ərazi ilə bağlı maraq doğuran buna oxşar birliyi və intriqalar haqqında bakınız.

"...Lord həzrətləri Dəli Pyotrdan sonra Rusiyanın siyasətinin dəyişmədiyini söyləyir. Lakin Lord həzrətlərinin tamamilə Rusiyaya aid etdiyi məsələlərdə Rusiyanı ittiham etmək istəmirəm... Lord həzrətləri Rusiyanın Orta Asiyadakı irəliləyişi ilə bağlı dəhşətli bir mənzərə təsvir etdi və dəmir yol vasitəsilə Xəzər sahilinə ilə Aral gölü sahilinin necə birləşdirildiyini və bunun nəzərə çarpacaq bir şəkildə Rusiyanın Mərv və Herat istiqamətindəki irəliləyişini asanlaşdırdığını buyurdu. Lakin göründüyü kimi Lord həzrətlərinin nəzərə almadığı səhralar var və bu bəlkə də iki və ya üç həftəlik yoldur, lakin hər halda 10 gündən az deyil. Bu müddət iki regionun ən yaxın məntəqələri arasındakı məsafə üçün zəruridir. Lord həzrətlərini əmin edə bilməyirəm ki, Rusiyanın bu məsafəni qət

edərək ingilis Hindistanı sərhədlərinə hücum etməsi təhlükəsi onun düşündüyü kimi real deyil. Rusiyanın təchiz edə biləcəyi ən yaxın məntəqə Hindistan sərhəddimizdən min mil uzaqdır. Lord həzrətlərinin istinad etdiyi təhlükə ehtimal ki, gələcək nəslin dövlət adamlarını maraqlandıracaq. Lord həzrətlərinin başqa istiqamətə yönləndirdiyi layihə üçün belə bir fəlakətin başvermə ehtimalı çox azdır. Coğrafi şərait üzərində çox dayanmayacağam, sadəcə olaraq Lord həzrətlərinin İngilis-Hindistan İmperiyasının sərhədlərinin mə'lum olmaması fikrinə e'tiraz etmək istəyirəm.

Lordum, bu imperatorluğun sərhədləri xüsusilə şimal-qərbdə çox dəqiq bir şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. İngiltərənin Hindistandakı sərhədlərinin vəziyyəti necədirsə, yəqin ki, Rusiya imperatorluğununku də elədir. Kiçik miqyasda bir ərazi üçün normal xəritələrin istifadə edilməsindən ortaya çıxan böyük anlaşılmazlıq müzakirələrində iştirak etmək istəmirəm. Belə bir xəritə ilə baş barmağınızı Hindistan üzərinə, digər bir barmağınızı isə Rusiya üzərinə qoya bilərsiniz. Beləliklə, bə'ziləri siyasi vəziyyətin təhlükəli bir hal aldığı və Hindistanın buna diqqət etməsinin vacibliyini düşünə bilər. Əgər Lord həzrətləri daha böyük bir xəritə istifadə etsəydi, (məsələn, İngiltərənin Ordnance (savaş) xəritəsi miqyasında bir xəritə), Rusiya ilə İngilis Hindistanı arasındakı məsafənin barmaqlarla deyil, yollar ilə ölçülə biləcəyini başa düşərlərdi. Onların aralarında çöllər, sıra dağlar var ki, bunlar minlərcə mil olaraq ölçülür və hər hansı bir Rus hücumu üçün ciddi maneələrdir. Lakin bununla birgə düzgün planlaşdırılmış belə bir hücum mümkündür. Lord həzrətləri, ingilis Hindistanının ticarət və ərazi mənfəətlərini nəzarətə almaq üçün Orta Asiyaya bir təmsilçi tə'yin edilməsini istəyir. İndi, zənn edirəm ki, bu mənfəətlərin Orta Asiyadan deyil, Hindistandan nəzarət olunmasının vacibliyini Lord həzrətləri bütün fərqi ilə qəbul edəcəkdir. Bu mənfəətlər artıq izlənməkdədir, ancaq Orta Asiyada bir təmsilçi tərəfindən deyil, Hindistanda rəsmən yaşayan bir vali tərəfindən. Mövzunun əhəmiyyəti və Lord həzrətlərinin görüşləri şübhəsiz faydalıdır.

Orta Asiyaya təmsilçilər tə'yini təklifi son dərəcə yerindədir, yalnız bu, Rusiyanı nəzarət altında tutmaq üçün deyil, ticarətin inkişafı üçün olacaqdır. Biz hər zaman Böyük Britaniya ilə hiyləsiz ticarətin olduğu yerləri böyük arzuyla təsdiq etmək istərdik. Fəqət belə tə'yinatların qarşılıqlı olması yaddan çıxarılmamalıdır. Əvvəlcə ölkə rəhbərinin tam razılığını almaq lazımdır, əks təqdirdə tə'yinatın heç bir mə'nası olmaz. İkincisi, ölkənin mədəniləşməsi elə bir səviyyəyə gəlməlidir ki, belə bir əməliyyatın dəyərini ödəyərək hər hansı bir çətinliyə mə'ruz qalmayaq. Belə bir təcrübə Həbəşistanda keçirilib. Orada İngilis təmsilçisinin çətinlikləri, vergi ödəyən İngilis vətəndaşlarının 9 milyon sterlinq ziyanına səbəb oldu(1.10).

Qeyd:

1.10. Salisbur, razılaşmanın pozulmasına gerçək səbəb ola biləcək hər hansı bir hadisədən bəhs etmədən belə bir iş birliyinin faydaları və ya nəticələri ilə bağlı mə'lumat verəcəyinə, ictimai rə'yi və üzvləri bunun pozulması istiqamətində hazırlamışdır.

Bununla bərabər Qaşqar rəhbəri ilə yaxınlarda bir müqavilə bağlandığını, bu müqavilənin özünə bir hökumət təmsilçisi tələbetmə hüququ verdiyini bildirirəm. Bu hüquqdan istifadə edəcəyi arzusunu ifadə etmişlər və Mr. Shaw təmsilçi olaraq tə'yin edilmişdir. Bu müqavilənin nə müddətdə qüvvədə qalması, təbiidir ki, o ölkənin vəziyyətindən asılıdır. Majesteler-in hökuməti belə sözləşmələrin faydalı olması məsələsində kor deyildir və təhlükəli, çox xərc istəyən şərait ortaya çıxdığı zaman lazım olan dəyişikliklər eləyəcəkdir" (1.11) [66, s.139-142].

Qeyd:

1.11. Tunus Bəyinin Osmanlıya kömək toplama fəaliyyətlərinin buradakı İngilis səfirinin digər konsullara tə'sir edərək qabaqlama cəhdləri üçün baxınız. Eraslan, II Abdulhəmid və İslam İttifaqı. 93 Hərbi iki İngiltərənin Rus tərəfdarların siyasətləri daha çox su üzünə çıxmışdır. Artıq İngiltərə Osmanlı torpaqları üzərində özünə bağlı kiçik dövlətlər quraraq Hindistan yolunu təhlükəsizliyi altına almaq istəməkdədir (s. 153, 161). Qıbrız, Misir və ya Şərqi Anadoluda İngiltərəyə bağlı idarələrin qurulmasını qanunla etmək üçün Rusiyanın Hindistan və ya müqəddəs yerlərə yönəlmiş təhdidləri

uzun və'deli siyasi manevralar olduğu görülmüşdür.

Türküstanın işğal illərində İngiltərənin Rus tərəfdarı olmasının və ümumiyyətlə Müsəlman-Türk əleyhdarı siyasətinin bir çox nümunələri başqa yerlərdə də özünü göstərir. Rusiya ilə 93 (1877-1878) hərbində İngiltərənin Osmanlıni dəstəkləməsi gözlənilirdi. Ancaq İngiltərə Osmanlınin öz dövlətini müdafiə üçün ölkə daxilində belə yardım toplamasına əngəl törətmək istəmişdir.[66,98] Müharibənin əvvəlində keçirilmiş konfransda isə İngiltərə səlahiyyətli Lord Salisbur Rus səfiri general İqnatyev ilə eyni şəkildə danışmışdılar. [68, c.229, s.127]

Rusiya ilə İngiltərənin Orta Asiyadakı mücadilələrinin mərkəzi Əfqanıstan olmuşdur. İngiltərə Aşağı Palatası müzakirələrinin bir çox yerində söylədiyimiz kimi, iqtidarı və müxalifəti ilə İngiltərə heç bir zaman Əfqanıstanın Rusiyaya verilməsini istəməmişdir. Eyni ərazidə Rusiyanın da böyük marağı olmaqla bərabər, Əfqanıstan hər iki tərəflə illərlə mübarizə aparmış, zaman keçdikcə ərazi ilə əlaqədar anlaşılmazlıqlar həddini aşmış, İngiltərə və Rusiya savaşı həddinə gəlmiş, amma son anda bu iki ölkə arasında heç bir savaşı baş verməmişdir. Əfqanıstan ilə İngiltərə arasında 1840, 1842 və 1878-ci illərdə 3 ciddi savaşı meydana gəlmişdir. Bu vəziyyətdə Rusiyanın Əfqanıstana kömək etməsi lazım idi. Halbuki, hər səfərində, bu savaşılardan əvvəl və sonra Rusiya Əfqanıstana hücum etmişdir. Bütün şərq siyasətlərində olduğu kimi, burada da, əvvəl protestlər, Rusiya əleyhinə ictimai rə'y və ümumiyyətlə müxalifət səsləri duyulmuş və Rusiya ilə İngiltərə savaşı qarşısını ala bilməmişdilər. İngiltərənin Əfqanıstan siyasətinin ana xətlərini Sir Campbellin bu sözlərində görmək mümkündür: [69, s.1927-43]

"Səmərqənddə və Orta Asiyanın digər bölgələrində ingilislərin də ruslar kimi böyük nüfuzları vardır. 1842-ci ildə Əfqanıstana uğursuz bir hücum ələmişdik. Rusların Türküstandakı vəziyyəti də daha çox buna bənzəyir. Onlar İngiltərə ilə anlaşa biləcəklərinə ümid edir və bunun özləri üçün mə'nəvi bir dəstək olmasına inanırlar. Onlara daha çox mə'nəvi

dəstək verə bilmərik. Fəqət özümüzü bu inkişafın uzağında tuta bilərik. Rusiya ilə anlaşma istiqamətində yetəri qədər məsafə qət etmiş vəziyyətdəyik və bəy əfəndinin diqqət çəkdiyi kimi mövcud anlaşmanın təməli, Əfqanıstanı Rus tə'sirindən və hücumundan qorumaqdır. Əgər belə bir təmələ dayanan anlaşma imkansız hala gəlsə, artıq o zaman nə edəcəyimizi araşdırırıq. Ancaq bütün bunlardan əvvəl, əfqanları düşmənimizin və ya bizim irəliləməyimizdən qorxması halına gətirməkdən çəkinməliyik. Bizim Əfqanıstanda heç bir işimiz olmadığı fikrini onların arasında yaymamız daha yaxşı olardı. Bir dəfə ağızımız yandıqı üçün eyni şeyə təkrar təşəbbüs göstərməyək. Əgər lazım olarsa, əfqanları Rus hücumundan qorumaq fikrindən daha irəli getməməliyik. Hərbi bir məsələ olaraq, o zaman bizim Hindistandakı hakimiyyətimizə qarşı olan yeganə təhlükə Rusiya idi. Bəyəfəndi artıq bunun həqiqət olduğuna və hələ 20-30 il belə bir təhlükənin gerçək olmayacağına inanmışdır. Rusiya ilə İngiltərə arasında Əfqanıstana neytral bir bölgə kimi baxılması mövzusu, İngiltərənin aşağı palatasında tez-tez gündəliyə daxil edilmiş və bu xüsusda müəyyən irəliləyiş əldə edilmişdir.[70, s.201-210] Campbelli, yuxarılara mə'lumatında Rusiya ilə bağlı bir problemin qalmadığı, Əfqanıstanla isə hər halda bir problemin çıxıbiləcəyini və bunun üçün Əfqanıstanın hazırlıqsız olaraq yaxalanması gərəkliliyini açıqca e'lan edir. Bu siyasət aid olan ölkəyə daim dost kimi görünmək, müxtəlif bəhanələrlə bunu izhar etmək və yeri düşdükdə dostluğundan şübhə edilmədiyi və bu səbəbdən də bütün sirrlərinə sahib olduğu ölkəyə hücum ilə nəticələnir. Saxtakar dostluğa əsaslanan və geri qalmış ölkələrin haqları barədə danışılarkən qərb dəyər hökmlərinin mövzusu olmadığı siyasətini Marks da tənqid etmişdi. 1850-ci illərdə Rusiyanın Qafqazdakı ekspansiya hərəkətlərini İngiltərənin xoş münasibətlə qarşılaması, bu sahədə dəstək almasının qərb dəyərləriylə və İngiltərənin mənfəətləriylə uyğun olduğunu təsdiq edir.[71] Rusiya-İngiltərə münasibətlərindəki böyük həmrəyliyi büruzə verən faktlardan biri də Əfqanıstan-Hindistan-Türküstan arasında

qalan və böyük qismi Buxara əmirliyi bölgəsində olan ərazinin bölünməsidir. Martin Greenwald Associates tərəfindən hazırlanan Historical Maps On Filenin(1.12) [72, s.108]. 8.025 nömrəli xəritəsində bu bölgənin “1869-cu ildə İngiltərə ilə Rusiya arasında gizlicə bölündüyü” təsdiq edilməkdədir.

Qeyd:

1.12. 1900-cü illərinə gəldiyində, Hamilton özünü təmizə çıxararkən hələ əvvəlcədən Rusiyanın Türküstanı işğalına qarşı kəskin olaraq çıxmadığını müəyyən etməyə ehtiyac duyduğu və buranı özünün də razılığı ilə, müqəddəs mədəni bir ayırma sonucu Rusiyaya verildiyini e'tiraf etdiyi görünür.

Apardığımız araşdırmalarda bu “gizlicə” bölünmənin əsaslandığı andlaşma ilə bağlı mətnləri əldə edə bilmədik. İngiltərənin bu dövrdəki Türküstan siyasətinin təməlini həmin bütün mənbələrin mübahisəsiz qəbul elədiyi Hindistandakı mənfəətləri ilə Hindistan qədər çox xatırlanmadan Çindəki mənfəəti təşkil etməkdədir. Bu və ya hər hansı bir başqa məqamda İngiltərənin Türküstanda müstəmləkəçilik arzusuna və ya təşəbbüsünə rast gəlinməmişdir.

Aşağı Palatadakı iclasda Lord George Hamilton bu mövzuda belə deyir: “Mən heç bir zaman Rusiyanın Orta Asiyadakı irəliləməsinə böyük qısqanclıq və ya şübhə ilə baxmadım. İnanıram ki, Rusiya bizim Asiyadakı missiyamızın bənzərini yerinə yetirməkdədir və Asiya hər iki imperatorluğun mənfəətlərini qəbul edəcək imkanlara malikdir. Ancaq Asiyada Rusiyanın nüfuz dairəsindən mütləq kənar qalması zəruri olan bir yer varsa, o da Tibetdir.”[72, s.109] Türküstan Rusiyanın, Hindistan İngiltərəninindir. Türküstan ayrılıqda İngiltərə üçün heç də cəlbedici görünmür. Sərt və quru iqlim təbiətli müsəlman türklərlə başına dərd açacağı qənaətdədir. Tibet və ya Çin isə tamamilə məqsədə uyğundur. Çinlilərin İngiltərənin boyunduruğuna girmiş olmasını Lord Curzon, cəhaleti qırmaq, mədəniləşmə yolunda irəliləmək cəhdi, həvəsi kimi qəbul edir. [72, s.109] Tibetlilərin dini isə İslam kimi sosial həyata və ya müstəqilliyə heç vaxt

müdaxilə etmir. Buddizm dini hər hansı bir təzyiqdən uzaqdır. Tibetlilər asan idarə edilirlər.[72, s.101] (1.13)

Qeyd:

1.13. Buxara emirinin e'dam etdirdiyi iki İngilislə bağlı İngiltərənin qəti mövgeyi yarım əsrə yaxın davam etmiş və son olaraq Rusiyanın hücumuna mə'ruz qaldığı zaman kömək istəyən Buxara elçilərinin istəyi rədd edilərkən 40 il əvvəlki, köhnə əmirin icrası səbəb göstərmişdir. Çin və Tibetdəki bunun kimi hadisələr xüsusilə qiymətləndirilir.

Zaman-zaman bu ölkələrdə İngilis vətəndaşlarının mə'ruz qaldığı işgəncə və ya qətlər səhlənkarlıq ilə qarşılır.[73, s.896] Hindistanın təhlükəsizliyi ilə bağlı "Perspektiv siyasət" (forward policay)[73, s.896] adlandırılan və Hindistanın təhlükəsizliyini sərhədlərinin hüdudlarında axtarmaq demək olan və boş vali John Lawranse (1864-69) tərəfindən qeyd edilən ilə zikr edilən bu siyasətin müraciət ünvanı yalnız ruslar düşünülür. Hindistanın təhlükəsizliyi Əfqanıstan, İran, Türküstan və Tibetdəki hadisələrlə yaxından bağlıdır. Bu bölgələrdə meydana gələn hadisələr yaxından izlənməli və lazımi tədbirlər görülməlidir. "Perspektiv siyasət"ə mövzu olan sərhəd Hind çayıdır. Bu siyasətin adı radikal olmaqla bərabər, Hind çayının o biri tayındakı hadisələrin qarşısında passiv qalması əsas götürür.[64, s.1562] O biri yandan nə bu siyasətə mövzu olan, yə'ni Hindistanın özlərindən qorunmasını gərəkli edən bir ünsür də vardır ki, bu da bölgə tayfalarının basqınlarıdır. "Perspektiv siyasət"in reallaşması olaraq qeyri-mədəni cəmiyyətlərdən Hindistanı qorumaq üçün "yarı mədəni Rusiyanın Türküstanı işğal etməsi iqtidarlar və xüsusilə lavranc zamanındakı Hindistan idarəsi üçün zəruri görülmüşdür. Gələcəkdə İngiltərənin Türküstanla səmərəli və e'tibarlı ticarət əlaqələri yaratması üçün də Rusiyanın bölgədəsağlam bir idarə qurmasına ehtiyac olmadığına inanmamışdır[73]. "Perspektiv siyasət"in müddəaları ilə bağlı daha bir radikal cərəyan isə "Kabildən Qəznə yoluyla Qəndəhara uzanan elmi bir xətt" çəkir. Bu fikrin nəticəsi olaraq II İngilis- Afqan (1878-80) müharibəsi

başlamışdır və bu səbəbdən də bu siyasət tərk edilmişdir. Daha sonra Frederick Sleigh (sonradan Earl) Roberts tərəfindən tutulan orta bir yolla Əfqanıstan ilə Hindistan arasındakı qəbilələr bölməsi nəzarət altına götürüldü. 1893-də bu bölgə Əfqanıstan ilə İngiltərə arasında bir xətlə bölündü(1.14)[74, s.536-569].

İngiltərənin Çin siyasətinin təsbitçisi isə yenə bir ölkə ilə ticarət edən böyük-kiçik şirkətlərdir. Hökumətin Çin siyasətinin tamamilə tacirlərin əlində olması vaxtaşırı Aşağı palatasında tənqidlərə səbəb olurdu(1.15)[75, s.367].

Qeyd:

1.14. Mr. Richard belə deyir: “Mən ticarəti, insanlığın mədəniləşməsində, cəhələtin aradan qaldırılmasında Xristianlıqdan sonra ikinci nümayəndə olaraq qəbul edəyəm. Deyirəm ki, biz Çin siyasətimizi tacirlərin əlinə buraxmışıq, fəqət İngilis hökuməti və parlamenti xalqı öz məs’ulyyətliliyinə sahib çıxmağı, siyasətinin gərəkliliyini öz əli ilə yerinə yetirməli və öz prinsipləriylə siyasətinə yönəldilməlidir, s:538-542.

1.15. D. Naoroji, İngiltərənin Hindistanda davamlı olaraq sün’i bir rus qorxusu yaratma siyasəti olmasını bildirir. Naorojinin bu qeydlərinə paralel olaraq bir əlavə verək: Yalta Konfransından sonra dünyanın bir tərəfində Rusiya daim kapitalizm qorxusu, digər tərəfində isə ABŞ, İngiltərə və Qərb ölkələri kommunizm vahiməsi duyurdular. Bu gün də SSRI-ni diriltmək, heç olmasa yerinə sağlam bir Commonwealth qurmaq siyasətinin temelində bu qorxunun olduğunu təxmin edirik.

Parlament danışıqlarından söylədiklərimizə əlavə edərək deyə bilərik ki, Rusiya tərəfindən Türkünstanın işğalı ilə bağlı İngiltərənin siyasətinə aid başqa bir sübutumuz var: İngiltərə Hindistanın idarə olunmasını ələ keçirmək üçün mümkün ola bilən təhlükələri qabaqlamaq öz müstəmləkə idarəçiliyini xalqa heç olmazsa “ehven-i şer” (pisin yaxşısı) kimi qəbul etdirmək üçün Rusiyanın sərhədlərinə yaxınlaşmasını arzu etməkdə və Rusiyanın Türkünstandakı zülmkar, təcavüzkar, vəhşi və qaniçən icraçılarını daxilən dəstəkləməkdədir. Bu dəhşətli xəbərlə bərabər, həm də deməliyik ki, Hindistanın Rusiya tərəfindən işğal qorxusu xalq arasında nə qədər çox yayılırsa, xalq İngilis idarəçiliyinə bir o qədər çox bağlanır(1.16) [76, s.8-24]

ailəsinə edilə biləcək ən böyük yaxşılığı etdik.

Qeyd:

1.16. Asiya siyasətində İngiltərənin rusların yanında olması və Əfqanıstan, Türkiyə Orta Şərq, Türküstan və hətta Hindistandakı müsəlmanların düşmənçilik qazanmasının yanlış olduğunu söyləyən Moore, ərazidə iqtidara gələnlərin xalqdan qopmuş olduqlarını müəyyən edərək belə deyir: "Zənn edirəm ki, şerif (polis rəisi)Valentine, İngilis silahlarıyla onları orada tutmamız lazım olduğunun fikrindəyəm. Fəqət, mən deyirəm ki, əgər onlar ərəbi təmsil edərlərsə buraxaq ortalığa çıxsınlar və gücləri çatarsa, qalsınlar.

Onlar üçün 3 dənə tac hazırladıq və ərazini onlara verdik. Ser "İngiltərə nə üçün özlüyündə və ardıcıl olaraq Rus vahiməsi və ya digər bir xarici istilası hürkütmələrinə şərait yaradır? Əgər Hindistan xalqı məmnun olursa, əgər onlar qəlbən və bütünlüklə İngiltərə ilə olursa, buna görə Rusiyaya borclu oluruq.[77, s.102-103] Hindistanlılar arasında Rusların yırtıcılıq şayiələrinin yayılması İngilis müstəmləkə idarəsi üçün son dərəcə zəruri olan, əks-effekt yaradan çox yaxşı bir əlildir.[7, s.330] Türküstanın işğalını gərəkli edən İngiltərə və Rusiya ticarətində, hər iki ölkənin daxili və xarici siyasətində əsas yer tutan yəhudilərin rolu araşdırılmağa ehtiyac olan bir mövzudur. "Yaşlı və təcrübəli bir Qazax mühacirlə söhbətimizdə rusların təkbaşına ailələrini belə idarəetmə qabiliyyətləri olmadığını, çinlilərin isə özbaşına daxildə birliklərini saxlayıb Qaşqarı aradan götürmələrinin mümkün olmadığını söylədi. Ruslara və Çinlilərə istiqamət verən, rus ticarətində nüfuzu gündən-günə artan yerli yəhudilər ilə ingilis müşavirləri şəklində çin saraylarında yaşayan, İngilis hökumətində yüksək mövqələr tutmağa başlayan və xarici ticarətdə böyük müvəffəqiyyətlər göstərən musəvilərdir", demişdir.[78, s.154]

Vambery Buxarada bir çox yəhudi olduğunu və bunların əsl sənətlərindən çox ticarətlə məşğul olduğunu xəbər verir. (1.17) [79,600-606]

Qeyd:

1.17. Marksın özünün də yehudi olduğu unudulmamalıdır. Məqaləyə mövzu olan 50 milyon rublu yüzdə dörd faizlə verən kişi isə fırıldaqçı alman yehudisi Stieglitz'dir ki, digər ölkələrdəki və Rusiyadakı dindaşlarıyla təmasdan sonra bu pulu vermişdir. Səh. 601. Marks rusları pulla tə'min edən başqa yehudi qurumları ilə bankirlərin, bir çox dövlətə və önəmli şəhərlərdəki vəziyyətlərini anladıqdan sonra "bu yehudi bankir təşkilatı, xalq üçün aristokrat torpaq sahibləri təşkilatı qədər təhlükəlidir" dedi.

Buxaranın və digər bölgələrin alınmasındakı ticarət səbəbləri, bəhanələr və bə'zi tacirlərin oynadığı rollar müxtəlif vasitələrlə qeyd edildi. Marks rus çarlarına ucuz kredit açan yehudi bankirləri tənqid edərkən, əvvəlki çarlara da buna bənzər şəkildə kömək edildiyindən şikayətlə bu nəticəyə gəlir: "Beləcə hər zalımın (tyrant - müstəbid) arxasında bir yehudi görürük, eynən hər papanın arxasında bir cizvit (Jesuit-riyakar) olduğu kimi." [80, s.21]

1917-ci il inqilabından sonra Daşkənddə vilayət şuraları və Türküstanın bütün dərnekələrinin konqresinə qoşulan Mustafa Çokay köhnə vilayət idarəsinin binasında iclasda iştirak edənləri bu cür təsvir edir: "Böyük bir salon qatmaqarışiq oturmuş ruslar və türküstanlıların nümayəndələri ilə dolu idi. Uzun idarə hey'əti masasının arxasında ruslar və özlərini rus olaraq təqdim edən yehudilər əyləşmişdi." [68, s.117] Marksın "Lehren ailəsinin Amsterdamdakı Amstele yaxın mərkəzi yalnız xəyal edilə biləcək ən gözəl yerlərdən biridir. Digər yehudi agentlər hər gün yehudi din adamları ilə orada toplanırlar, bağlı qapılar arxasında toplaşaraq müxtəlif məsələlər barəsində danışırlar. Erməni, Qüdüs, Barbaresqe, uzun etəkli Polşa dilənçiləri, şərqilələrin geydiyi baş örtüyü kimi özlərinə aid olan və olmayan hər məsələ barədə burada müzakirələr edirlər. Danışılan məsələlərdə dərin bir Qabil havası var və iştirak edənlərin bu və ya başqa şəkildə gündəlikdəki məsələləri dəyişdirmələri heç ağla belə gətirilməz" - deməsi bu quruluşun, Türküstan məsələsinə də biganə qalmadığını tə'min edirik. Müxtəlif örnəklərdən də göründüyü kimi hər məqamda, bu işğalın

baş tutması üçün onların da tə'siri olduğu qənaətindəyik. Zətən bu məqalənin yazılma səbəbi, yəhudi təşkilatlarının Rusiyaya kredit verərək, onu Şərqi işğala, müstəmləkəyə təhrik etməlidir. M. Forsyth'in Aşağı Palatasının bu sözləriylə bu bölümü konkretləşdirək: [68, s.107-144] "İngiltərə Himalayın şərqinə sahib olmazdan əvvəl o bir Asiya dövləti və Şərqi doğru daha çox irəliləməsi yolunda üzərinə düşəni etməsi üçün təzyiq göstərildi. Rusiyanın Orta Asiyadakı siyasəti Prins Qorçakov tərəfindən 1864 noyabr deklarasiyasında çox yaxşı göstərilir:

Rusiyanın xaricdəki dostlarına xitab edən bu deklarasiya bütün mədəni dövlətlərin yarımədəni və köçəri xalqlarla təmas girməsi yönündə Rusiyanın Orta Asiyadakı vəzifəsini müəyyən etməkdədir: bunun kimi vəziyyətlərdə daha mədəni ölkə, sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün mədəni səviyyəsi daha az olanın üzərində nüfuz qazanmaq üçün çalışır.

1.5. Şərqi Türküstanın iqtisadiyyatı

Şərqi Türküstan meşə, neft, volfram, qızıl, kömür, uran və s. kimi strateji əhəmiyyətli yeraltı və yerüstü sərvətlərə malikdir. Bütün Çin ərazisində çıxarılan faydalı qazıntıların 148 növündən 118-i Şərqi Türküstanda yerləşir. 6 milyard ton neft ehtiyatı olan bu diyardan Hər il Çinə 10 milyon ton neft daşınır. İllik qızıl istehsalı isə 360 kq-dır. [31, c.2, s.1383] Şimaldakı Cunqariya hövzəsində yerləşən Karamay neft yataqlarından gündə 15-20 min ton neft istehsal edilir. Bu statistik rəqəm Şərqi Türküstan Vilayət Neft İdarəsinin rəisi Vans Çan tərəfindən 1978-ci ildə Tyan-Şan mehmanxanasında keçirilən brifinqdə qeyd edilmişdir. 1980-1981-ci və 1990-cı illərdə aparılan geoloji-keşfiyyat işləri nəticəsində Kuçar, Karqatik, Təkləməkan və Hoten regionlarında böyük neft ehtiyatları aşkar edilmişdir. İndi həmin regionlar üzrə gündə 50-60 min tona yaxın neft hasil edilir. Ümumiyyətlə isə Şərqi Türküstanda gündə 125-130 min tona

yaxın neft çıxarılır.

Şərqi Türküstan neftdən başqa xrom, dəmir, mis, silisium, qiymətli metal və daşlardan brilliant, qızıl, gümüş və sairə də zəngindir. Azbest, çini torpaq, gips, əhəngdaşı ehtiyatları olan Şərqi Türküstanda kükürd, natrium, bülur, almaz, zümrüd, əqiq, müxtəlif növ yaqutlar, uran kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən faydalı qazıntılar da mövcuddur. Şərqi Türküstan 2.430.000 hektar ümumi meşə sahəsinə 150 min km² əkin və bir o qədər də ekilməyə hazır sahəyə malikdir. Yaylaqlarda 60 milyona yaxın iri və xırda buynuzlu heyvan otarılır.

2. ŞƏRQİ TÜRKÜSTANDA AZADLIQ HƏRƏKATININ QÜVVƏTLƏNMƏSİ VƏ ALİ XAN TÖRƏ SAGUNİ

İkinci fəsil Ali Xan Törə Saguninin Türküstanın milli azadlığı uğrunda mübarizəsinə həsr olunur. Bu fəsildə Ali Xan Törə Saguninin ailədə və gənclik dövründə şəxsiyyətinin formalaşması şəxsi mə'nəvi dəyərləri və əsərləri araşdırılmış və onun tərəfindən Şərqi Türküstanda milli azadlıq təşkilatının qurulması və genişləndirilməsi hər tərəfli təhlil edilmişdir.

2.1. Ali Xan Törə Saguninin ailədə və gənclik dövründə şəxsiyyətinin yetişməsi

Ali Xan Törə bugünkü Qırğızıstan Respublikasının Tokmak şəhərində (qədim adı Balasagun, Bişkekdən Issıq Gölə gedəndə 60 km. uzaqlıqda bir yer) 1885-ci ildə anadan olub. Babası Şakir Xoca Əşan adıyla şöhrət qazanmışdı, öz adı isə Şakir Xan Törə olub, din alimlərindən idi. Eyni zamanda Naqşibəndi təriqətinin şeyxlərindən olmuşdur.

İlk dərslərini babası Şakir Xocadan alan Ali Xan Törə 13 yaşında böyük qardaşı Alim Xan ilə Məkkəyə, əmisinin yanına oxumağa gedir. 17 yaşına qədər Məkkədə ərəbcə, farsca və türkcə izah, hədis, müsəlman kodeksini (sistemə salınmış qanunlar külliyyatını) məntiq, siyasət və hərbi fənləri öyrənir. O, öz istəyi ilə Məkkədəki Türk zabitlərindən hərbi dərslər də almışdır.[2] Mədrəsədə oxuduğu dövrdə bir gün də olsa dərslər buraxmayan Ali Xan 1902-ci ildə geri, öz evlərinə döndü. Buxara Əmir Medresəsində böyük qardaşı Alim Xan ilə birlikdə təhsilini davam etdirdi. Həmin dövrdə Buxara Əmirliyinin xarici işləri Rusiyaya tabe idi. Bu mədrəsədə musiqi, ədəbiyyat, coğrafiya, həndəsə, felekiyat (astronomiya), tarix, təbabət (tibb) kimi elmlərdən dərslər aldı.

O, xatirələrində yazırdı ki, o zamanlar mədrəsədə təhsil o qədər də

keyfiyyətli olmadığından müəllim yanında pul ilə gizli dərslər öyrənirdi və qadağan qoyulmasına baxmayaraq Türkiyədən gələn qəzetləri maraqla izləyirdi. Həmin dövrdə tələbələrin lideri olaraq Buxarada başlayan məzhəb mübahisələrinə qarşı mübarizə aparmışdır. O, I-ci Dünya savaşıdan bir il öncə böyük qardaşı ilə ailəsinin yanına, Balasagun şəhərinə dönmüşdür.

Ali Xan Törənin oğlu Qutluğ Xan Şakirov ailəsi haqqında xatirələrində [81, s.6] yazır:

“Atam dörd dəfə evlənmişdi. Ailə qurduğu xanımlardan 12 uşağı olmuş, onlardan 4-ü hələ kiçik yaşlarında ikən vəfat etmişdi. Birinci xanımı Xanayım (Xananam), evləndikdən 3 il sonra vəfat etmiş və ərinə vəsiyyətində bacısı Tacixan ilə evlənməsini söyləmişdi. Üçüncü xanımı mənim anam Kəramət Xanımdır. Kəramət Xanım qohumu olduğuna və hələ kiçik yaşda ikən yetim qaldığına görə atam onunla nigah kəsdirərək evlənmişdi.

Son xanımı uyqur əsilli Fatimə Xanımdı. Bu xanım vasitəsilə ailəmiz sanki Şərqi Türküstan xalqıyla qovuşmuş, birləşmişdi.

Üç qardaşım müharibədə iştirak etmiş, böyüyü polkovnik, ortancılı minbaşı, üçüncüsü isə yüzbaşı rütbələrini almışlar. Minbaşı olan qardaşım Asilxan qardaşım daha sonra yaxşı bir iş adamı olmuşdur, indi pensiyaçıdır. Yüzbaşı olan Məhəmmədyar qardaşım da iki böyük qardaşım ilə bərabər Şərqi Türküstan milli ordusunun sıralarında istiqlal üçün cəbhədə qəhrəmancasına savaşımışdır. Daha sonra Daşkənd Tibb Universitetini bitirərək qan xəstəlikləri üzrə yaxşı bir mütəxəssis olaraq yetişdi. O 1973-cü ildə vəfat etdi.

Dördüncü qardaşım Ahmədyar iqtisad sahəsində professor olub, Daşkənd İqtisad Universitetində dərslər verir. Beşinci qardaşım Akrəm Xan Pekin Universitetinin tibb fakültəsinin 4-cü kursuna qədər oxudu. Atam onu geri, Daşkəndə çağırırdıqdan sonra iş adamı oldu. İndi o da təqaüddədir. Rəhmətlik böyük bacım Azizə universitet oxumuş olmasa da, mə'lumatlı və bilikli idi. O, Vaxtila Şərqi Türküstan Qadınlar Cəmiyyətinin sədri olmuşdu.

İkinci bacım Daşkənd Pedaqoji İnstitutunu bitirdi və bütün ömrünü müəllimlikdə keçirdi və o da indi təqaüddədir.

Qardaşlarımla və bacılarımla hamısı ən azı bir-iki xarici dil bilirlər. Öz peşələri sahəsində böyük nailiyyətlər göstərmiş və buna görə mükafatlar almışlar. Ailənin ən kiçiyi Qutluğ Xan Şakirov Daşkənd İqtisad İnstitutunun məzunu olaraq, uzun zaman Dövlət Plan Komitəsində elmi işçi kimi çalışmış, sonralar Daşkənd Maliyyə İnstitutunun dosenti olaraq 1995-ci ilə qədər işləmişdir. Bu ildən etibarən özbək-türk iş adamları Cəmiyyətinin Türkiyə təmsilçisidir.

Azadlıqla bərabər atasının əsərlərini çapa (nəşrə) hazırlamışdır. Qutluğ Xan Şakirov atası haqqında xatirələrini [81, s.7] danışaraq söyləyir: Uşaqlarının təlim və təhsilinə çox böyük məna verirdi. O, hamımızın Qur'ani-Kərimi oxumağımızı təmin etdi. Farsca, ərəbcə və türkçə öyrətdi. Din, tarix, ədəbiyyat və siyasət dərsləri verdi. "Hər bir müsəlman qadına və müsəlman kişiye elm almaq vacibdir, beşikdən ta qəbrə qədər elm öyrənmək, gənclikdə alınan elm daşda qazılmış naxış kimidir" sözlərini xatırladaraq hamımızı elm öyrənməyə sövq edirdi. Alınan elmlə əməl etməyi hər zaman ciddi qeyd edər, sıx-sıx "Aməlsiz alim üzərində kitab daşıyan eşşəkdən fərqsizdir", "Elmlərin faydalısı axirətə faydalı olandır."- deyirdi.

Bizim yetişməyimizdə atamızdan aldığımız elmə əməl etməyimiz böyük rol oynamış. Bu xüsusiyyətlərin təsiri üzərində bu günə qədər davam etməkdədir.

2.2. Ali Xan Törə Saguninin şəxsi manəvi dəyərləri və əsərləri

Ali Xan Törə cəmiyyət və ya hər bir insan ilə münasibətlərini islami dəyərlərlə Türküstan qayğısı əsərində belə müqayisə edir: "Mən dünyaya sadəcə islampərəst olaraq deyil, insanpərəst olaraq gəldim" təbii ki,

atamdakı [81, s.1] insan sevgisi İslamdan qaynaqlanır, insan oğlunun bütün məxluqatın ən şərəflişi olaraq yaradılmasına əsaslanır. O, "Bu dünyanın bütün zənginlikləri və məkanları haqsız tökülən bir insan qanına dəyməz" düşüncəsi ilə yaşayırdı. Təhlükə və problemlərlə dolu olan həyatının ən mürəkkəb və incə məqamlarında belə bu qaydaya əməl etmək nümunəsi göstərdi.

Əsasən bu məsələ üzərində dayanaraq onu diqqətlə araşdırmağın faydalı olacağını zənn edərdim. Rəhmətlik atam qohum-əqrəba, qardaş və dostlar arasındakı münasibətlərdə sədaqət və vəfaya çox əhəmiyyət verirdi. İnsan oğluna, xüsusən e'tibarlı adama güvənir və ciddi davranırdı. Özü inandığı insanlara, yaxın adamlara və məsləkdaşlarına Allah xatirinə, təmənnasız, əvəz gözləmədən kömək edirdi. Məsələn: 1920-ci ilin narahat günləri idi. Yaz çağı atamın mədrəsə yoldaşlarından biri Daşkəndən Toqmaq şəhərinə qonaq gəldi. Ona ən gözəl şəkildə qonaqpərvərliyimizi göstərdik. Bağ-bağçaları gəzdirərək xoş münasibət göstərdi. Adi günlər keçdikdən sonra yoldaşı özünü çox uzun bir müddət qalacaq bir qonaq kimi aparırdı. Və nəhayət, dərini açdı. Din alimi olduğum üçün "bolşevik hökumətinin təzyiqlərinə uğradım, ağır cəzaya məhkum edildim. Artıq şəhərdən-şəhərə qaçaraq heç bir yerdə dura bilmədim və Şərqi Türküstana köçmək niyyətindəydim", - dedi. Bununla bağlı atamızdan dostluqları xatirinə kömək istədi". Atam ona bildirdi ki, kaş ki, bu vəziyyəti əvvəlcədən söyləyəydiniz - casuslar artıq duyub düşərək bizi izləmiş ola bilərlər. Gec olsa da bir şey etməyə çalışırıq. İnşallah işiniz düzələ", - deyə çox məs'ulyyəti və təhlükəli işi öz üzərinə götürdü. Dərhal bir plan quraraq dostunu Çin sərhəddindən keçirə biləcək adamlarla məşvərət etdi. Onlar qaçağı bir ay ərzində Çinə keçirmək barədə razılığa gəldilər. Atam həmin vaxt ərzində hər iki-üç gündən bir dostunun qaldığı yeri dəyişirdi. Çox keçmədən Moskvanın təhlükəsizlik orqanı işçiləri atamı tutdular və ondan yoldaşının yerini soruşdular. "Mütləq sən gizlətmisən", - deyə ittiham edərək həbsə atdılar. Ona ağır işgəncələr verərək, eyni şeyi soruşurdular.

Bütün işgəncələrə baxmayaraq dostunun Şərqi Türküstana gedəcəyi günə qədər o, heç bir sir vermədi. Atam dostunun sağ-salamat keçdiyini gizlicə öyrəndikdən sonra demişdi: *"O həbsdə keçirdiyim təhlükə dolu günlər həyatımın ən bəxtiyar və xoşbəxt günləridir. Çünki cənabı-Haqq mənim kimi bir quluna bir müsəlmanın həyatını, rəzil düşmənin əlindən qurtarmaq şərəfi verdi. Buna layiq olmaq məs'uliyətini hiss etməkdən elə bir mə'nəvi ləzzət aldım ki, belə bir zövqü həyatımda ikinci dəfə bir də duymadım"*. Atam əsla qatı bir millətçi deyildi, sadəcə mədəniyyətimizin özülünü təşkil edən humanizm ruhunda yetişmiş hörmətli bir şəxsdi. Bununla bağlı bir çox misallar çəkmək mümkündür.

Qırğıstanın mərkəzi Bişkekə yaxın Saquluq adlı bir ərazidə 1918-ci ildə yerli bolşevik hökuməti qırmızı terror bayrağı altında bir çox müsəlmanı şəhid etdi. Atam bu üzüntülü xəbəri duyar-duymaz, adamlarıyla şəhidlərin ailələri üçün yardım toplayaraq, yaxın dostlarıyla o yerə getdi. Hər kəsin qorxudan evində titrəyərək saxlandığı bir zamanda həyatlarını təhlükəyə ataraq qızıl əsgərlərin mühasirə altındakı rayona daxil olaraq, orada vəhşicəsinə törədilmiş soyqırımın şahidi oldular. Şəhidlərin cənəzə namazını qılaraq onları dəfn etdikdən sonra toplanmış yardımı payladılar. Gördükləri acı mənzərə ona o qədər tə'sir etmişdi ki, bunu ömrü boyunca unutmadı. Sonra bu hadisələrin xalqın qan yaddaşında qalması üçün öz müdhiş xatirələrini *"Türküstan qayğusu"* adı altında qələmə aldı. Bu kimi hadisələr Şərqi Türküstanda da baş vermişdi. Sovetlərin təhriki ilə hakim Çin mə'murları yerli əhali arasında dava-dalaşlar saldıraraq xalqı bir-birinə qırdırırdı. Bu qırğınların ən dəhşətlisi 1930-cu ilin əvvəlində oldu. Atam bu hadisədə çox böyük siyasi sayıqlıq göstərərək yüzlərcə günahsız, mə'sum insanın ölümünün qarşısını aldı, onları evlərindən çıxmağa qoymayaraq həyatlarını qurtardı.

Atam həyatının son 30 ilini Daşkənddə yaşamışdı. Sadə həyət evimizə səhər-axşam qonaqlar gəlirdi. Bunlar, ümumiyyətlə, xəstəliklərinə çarə tapılmayan, bu səbəbdən əziyyətlər çəkən adamlar idi. Atam əlindən gələ

kömeyi edər, kimseni əliboş, ümitsiz geri qaytarmazdı. Başqa yerlərdən qonaq olaraq və ya köcüb gələn adamlar birbaşa bizim həyətimizə pənah gətirərdi. Atam onlara əlindən gələn köməklikləri edərdi.

O, ən ümitsiz vaxtında belə dinsizliyin cəmiyyətimizdə baş alıb getdiyi, mə'nəvi dəyərlərin dağılmağa başlamasının ilk əlamətlərinin açıq-aşkar hiss olunduğu müddətdə də inam və e'tiqadına arxalanaraq, xalqımızın qüdrətli imkanlar və fəziletlər (səxavətlər) sahibi olaraq təkrar tarix sahəsinə çıxacağına inanırdı. Sosial çevrilişdə yenidən, ardıcıl olaraq ortaya çıxan üçüncü dəyişikliklərdən ruh düşkünlüyünə qapılaraq, bə'zən qəzəbləndiyimiz zaman o, təmkinlə deyərdi: "Ümitsiz olan şeytandır. Sən zənn edirsən ki, xalq boş və çürükdür. Belə deyil, bu xalqın oğullarını yenə də silahlandır, aslanlar kimi savaşırlar" demişdi.

"İndi xalq ağla qararı seçə bilir. Məni xalq tanımasa da, mən xalqımı tanıdığım üçün öz yolumda, yə'ni ona xidmət etməkdə, şüurlanmada davam edəcəyəm", - söyləyirdi və həyatının son anlarına qədər bu sözüne sadıq qaldı.

Xanımlara son dərəcə diqqətli idi və yeri düşdükdə onları müdafiə edərdi. Daşkənddən kənar yerdə hökumətin qonaq evində əsir qalarkən bir qrup qadın qorunmaq üçün onun yanına gəldi. Babam, qadınları bağıraraq qovmaq istəyən fəhlə rəhbərinin qarşısına çıxdı və əlindəki çomağı alaraq ona bir-iki şapalaq vurdu və: "*Qadın və qızlara zülm etməyə nə haqqın var, bunu necə kişiliyinə sığışdırdın?*" deyə acıqlandı. Bu hadisədən sonra orada qadın və qızları ağır işlərdə məcburi işlətmək dayandırıldı.

İstiqbal düşüncələri: [81, s.8]

1. - Sovetlər birliyi yıxılacaq və kommunizm yox olacaq. Çünki bu dövlətin özülü insaniyyət tarixində sonu görünməyən zülm üzərində qurulmuşdur.

Sovetlərin yıxılmasını mən görməyəcəyəm, amma sizlər bunun şahidi olacaqsınız.

2. - Müstəqillik qazandıqdan sonra Türküstan xalqları dərhal öz

dövlətlərini quracaqlar. Əgər öz müstəqil dövlətləri ətrafında birləşməzlərsə, yenə Rusiyanın əsarətinə düşəcəklər.

3. - Şərqi Türküstandakı müsəlmanlar özlərini qorumasalar və kömək etməsələr, Çin dövləti onları əjdaha kimi udacaq və öz içərisində assimilyasiya edəcək.

4. - Qərb dövlətləri Sovet və Çin zülmü hökm sürdüüyü vaxtlarda tamaşaçı olduğu üçün Yaradanın qarşısında cavab verəcək və bu dünyada böyük bəlalarla qarşılaşacaqlar.

5. - İslam dini 80-ci illərdən e'tibərən bütün dünyada qüvvətlənməyə başlayacaq.

6. - Türkiyədə dinsizlik inkişaf edəcək.

7. - Özbəkistan və digər Orta Asiya xalqlarının Türkiyə ilə güclü ittifaq qurmaları və İslam aləmində güclü mövqe tutmaları gərəkdir.

8. - Yeni nəslə azad yetişdirmək gərəkdir. Onları inkişaf etmiş ölkələrə oxumağa göndərərək inkişaf etdirmək və vətənə dönerkən rəhbər vəzifələrə keçirmək gərəkdir.

9. - Millətin cəngavərlik ruhunu, vətənpərvərlik ruhunu yüksəltmək lazımdır.

10. - Milli müstəqillik danışıqlarında millətlərarası oyunlara aldanmamalıyıq. "Kör əsasını bir kərə itirə bilər".

11. - Millətin təhsili mə'nəvi dəyərlərlə birlikdə olmalıdır. Dini cəhalet və uydurmaların qarşısını almaq lazımdır.

- Ali Xan Törənin idealları sırasında müsəlman-türk tarixində böyük rol oynamış tarixi şəxsiyyətlər bunlardır.

Həzrəti Peyğəmbər, Əbubəkir Siddiq (r.ə.), Həzrət Ali və digər səhabələr (H. Muhammədi tanıyan səhabələri), Satuk Tuğra Xan, İbn Sina, Əl Razi, Fərabi kimi alimlər. Fatih Sultan Məhməd, Qanuni Sultan Süleyman, II Abdülhəmid Xan,...

Qiymət verdiyi və sevmədikləri:

Qiymət verdiyi və sevmədiyi şeylər haqqında danışarkən ilk öncə Ali

Xan Törenin heyatda nələrə daha çox diqqət yetirdiyini və nələrə qiymət verdiyini qeyd etmək istərim. [81, s.10-12]

Dindarlıq: Müsəlmanlığı sevirdi. İmanlı insana qiymət verirdi. 80-ci illərin ortalarında atamla aramızda belə bir söhbət olmuşdu:

- Ata, Afrikada yeni azad olan dövlətlərdən bir neçəsi sosializm qurmaq fikrindədir. Doğrudanmı işlər elə belə də gedəcək, sosializm uzun sürəcək?

- Dünya əhalisi indi nə qədərdir? - soruşdu.

- 3 milyard dedim.

Dedi ki, ey oğlum, əgər bu üç milyardın 2.999.999.999-u kommunist olsa və tək özüm qalsam belə yenə də "La ilahə, illəllah, Məhəmmədün Rəsulallah!" - deyə yolumdan dönməyəcəyəm.

Azadlığı və vətənpərvərliyi çox sevirdi. *"Vətən sənə körpəlikdə süd verən anandan da əzizdir. Çünki öldükdə də səni öz bağına basır, onu düşməyə vermək kişilər üçün ar, namus məsələsidir"* deyirdi. İnsanları cəsur olmağa çağırırdı. Çünki *"Allah cəsarət sahiblərini sevir"*, - deyə öyrədərdi. Çalışqan, qeyrətli insanları sevirdi.

"Himmətur ricali, taktaul cibale", yə'ni kişilərin hiddəti dağları darmadağın edər ərəb ata sözünü hər zaman təkrar edirdi. Özü də xalqa tibbi xidmət göstərməklə səhər-axşam Şərqi Türkünstanda inqilab illərində isə 18-20 saat yorulmadan çalışardı. Ağıl-düşüncəyə böyük qiymət verirdi, "İslam ağıldır", - deyirdi. Amma insan aqlının daha nəhayətsiz olduğunu söylərdi.

İnsanların nəsil-nəcabətinə də xüsusi diqqət edərdi. Bu mövzuda mənə öyüd-nəsihət verərkən bir dəfə belə misal getirdi:

"Gənc, gözəl bir qız var, amma ailəsi cahil, kafir, tənbel, oğru və ya əxlaqsızdır, bu gübrə üstündə yetişən gül kimidir". Hünəri, bacarıqlılığı, bilikliliyi çox sevirdi. Yaponiyada yaranan "Moydsi inqilabının" ilk səbəbi: İmperator Mikado qızilları xərcləyərək, əvvəl gəncləri xarici ölkələrdə oxutdu, daha sonra onlara rəhbər vəzifələr verdi. Peyğəmbərimiz (s.a.) də

Xalidin oğlu Vəlidə keçmiş qüsurlarına baxmadan komandirlik vəzifəsini verdi, çünki o, öz işinin mütəxəssisi idi", - deyirdi. Digər sevdiyi xüsusiyyətlər, sədaqət, səmimilik, fərasət, mərifət, ədəb, təvazökarlıq, təşəbbüskarlıq, sözün üstündə durmaq, insanpərvərlik, həya, ar-namusaluluq, təmizlik, sözü bütövlük və alicənablıqdır. Ali Xan Törə yalnız alihimmetilə bütün rəqiblərindən üstün idi. "Bütün İslam aləmini ayağa qaldıracağam. 50 ildə qurduqları dövləti 5 saatda deyil, 50 dəqiqədə alt-üst edəcəyəm. Sadəcə fürsət olarsa, bəsd", - deyə coşduğunu xatırlayıram.

İndi Ali Xan Törənin sevmədiyi vərdişlər: dinsizlik, basqınçılıq, qorxaqlıq, tənbellik, xəyanət, riyakarlıq, saxtakarlıq, millətçilik, irqçilik, həyasızlıq, qeybət, qohum və qardaşlar arasında soyuqluq, çox danışmaq, aşağı himmətlik, oyun və əyləncəyə həddən artıq fikir vermək və s. Ali Xan Törə cahil insanı köra, ədəbsizi öküzə bənzədirdi. "Sovetlər yıxılacaq, siz görəcəksiniz, Yapon əsgərləri gənc olsa da, hakimiyyətə sahib oldular, dostla düşmənin fərqi varmadılar. Ağılsızlıq etdilər və çiçək kimi vətənlərini fəlakətə apardılar. Batı mədəniyyətinin mahiyyətində insana qarşı nifrət var. Əllərinə fürsət düşdükdə, məsələn, II Dünya müharibəsində olduğu kimi milyonlarla mülki xalqı qırdırarlar" deyirdi.

Cəsarəti və insanlığı : Atam xasiyyətə cəsarətliydi və aldığı tərbiyə də bu cəhətinin qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdu: "Bir gün silahlı rus əsgərləri 10-12 yaşlarından atamı çox sevərək böyüdən dayısını zorla tuturlar. Türküstan işğal edilərkən və müstəmləkə olarkən xalqa çox zülm etdilər, bu kimi zorakılıqlar qarşısında əhali aciz və çarəsiz idi. Ata və analarının "qoy, aparsınlar" demələrinə baxmayaraq, quldurların arxasınca qaçmış, döyüldükdən və başı yarıldıqdan sonra atını geri sürmüşdü."[81, s.13-18]

Buxarada tələbək illərində dini fikir mübahisələrində oxuduğu qrupun təşkilatçılığını və liderliyini etmiş, qan tökmədən məsələlərin həll edilməsinə və haqsızlıq edilməməsinə çalışmışdır.

Əsrimizin əvvəllərində rus millətçiliyinin və bununla yanaşı müsəlmanlara maddi-mə'nəvi zümlərinin artdığı bir zamanda rus çarı

Nikolayın şəkillərinin məscidlərə asılması haqqında qərar çıxarıldı.

Lakin Toqmaq şəhərinin mərkəzi məscidində fotosəkil asıldıqdan sonra şəkildəki Nikolayın iki gözü çıxarıldı. Əlbəttə ki, atama bunu sübut edə bilməsələr də atamdan şübhələnərək, cəzalandırmağa qərar verdilər. Bir gün evimizə iri gövdəli bir rus polisi gəldi, atama millətin gözü önündə küçəni süpürməyi əmr etdi. Atam qətiyyətlə bu əmri yerinə yetirməyəcəyini bildirdi. Buna görə polis kobudluğa əl atdı və silahını işə saldı. Başlayan dava-dalaşda atam polise elə bir yumruq vurdu ki, bu da onun ölümünə səbəb oldu. Düzü, atam bunu heç gözləməirdi. Yalnız polisin yerdən qalxmayaraq, hərəkətsiz yerdə qalmasından polisin öldüyünü anladı və xeyli vaxt gizlənməyə və qaçaq düşməyə məcbur oldu.

Ali Xan Törənin həyatı mübarizələr, həbsə girib-çıxmalar, suallar, işgəncələrlə keçmişdi. Bu vəziyyət sadəcə Rus hakimiyyətindəki yerlərdə olmamış, Çin dövlətinin tərkibindəki Şərqi Türküstanda da davam etmişdir. Ruslar əllərindən qaçırdıqları Ali Xan Törəni Şərqi Türküstanda da rahat buraxmamışlar, arxasınca cəsuslar göndərərək, Çin hökumətindən həbsdən çıxarılmasını istəmişlər. Bu cəsuslarla əlaqədə olan Çin həbsxanalarındakı vəziyyət çox bərhad idi, belə ki, "Mahbuslar bir-birinə yuxularını danışmaz, dərdləşməz və yanlarında iynə, sap və qayçı kimi eşyaları belə saxlamazdılar. Geyimləri cırıq-cırıq olmuş, saç-saqqalı uzanıb bir-birinə qarışmışdı. Belə bir vəziyyətdə atam böyük bir cəsarətlə tekbaşına cəsusun birini yaxalayıb heç kimin şahid olmayacağı bir meqamda ölünçəyə qədər döydü. Cəsus özünə gəlincə aranı qarışdırmağa başladı, lakin həbsxana idarəsi mübahisənin səbəbini onda gördü və vəzifəsini yaxşı yerinə yetirmədiyini üçün onu cəzalandırdı. Bu hadisədən sonra məhkumlar bir az rahat nəfəs almağa başladılar.

Şərqi Türküstan xalqının 1940-cı ildə başlayan milli müstəqillik hərəkatına liderlik etməsi, Gulcada silahlı üsyan təşkil edərək uğurla yerinə yetirməsi, şəhər mərkəzindəki Çinin simvolu əjdaha heykəlinin üzərinə çıxaraq xalqa azadlıq nitqi söyləməsi, Çinin əleyhinə danışması, Şərqi

Türküstan Cümhuriyyətini e'lan etməsi və özü də xalqdan biri kimi üsyanda silahla iştirak etməsi onun necə cəsəətli bir adam olduğunu göstərir.

Atam hər məsələdə Allahın razılığını izləyərək hərəkət edirdi. Şəxsi arzu və istəklərinə görə heç bir zaman hərəkət etməzdi. Dövlət rəhbəri olduğu zaman içdiyi and buna gözəl bir delildir. *"Mən, Ali Xan Törə, Allahın aciz bir qulu, bu vəzifəni üzərimə alarkən Yaradanın iradəsiylə peyğəmbərimizin yolu ilə gedərək, xalqıma sədaqətlə xidmət etməyə and içirəm"*.

Şərqi Türküstan azadlıq hərəkatının çox müşkül olduğu halda atama nə üçün bu hərəkatda iştirak etdiyini soruşanda cavabı belə oldu: *"Allah qismət edərsə, azad bir Türk Dövləti qurulmasına səbəb, qismət olmazsa, ən azından artıq müsəlman qanı tökülməsinə əngəl olmağa bəhanə ola bilərəm, canım bu yolda fəda olsun deyə iştirak etdim"*.

Ali Xan Törənin həyatının son 30 ili Özbəkistanda keçdi. Bu dövrdə də boş dayanmadı, hər nə qədər siyasətdən uzaqlaşdırılsa da, milli və dini dəyərlərə sahib çıxmağa, qorumağa və yaşatmağa çalışdı. Bu işlər elm, ağıl və tədbirlə gerçəkləşirdi.

O, məscid və mədrəsələrin dağıdılmasına mane olmağa çalışırdı. Bu mövzuda əhali arasında ictimai rə'y təşkil etməyə çalışır və dini, milli müəssisələrin qorunub-yaşadılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Ali Xan Törə ateist dövlətə xidmət məcburiyyətində olan Orta Asiya və Qazağıstan dini idarəsi tərəfindən İslama uyğun olmayan fitvalar çıxarılmaması üçün ömrünün sonuna qədər mübarizə etdi.

Ali Xan Törə dünya nəfsi, həvəs və hissindən uzaq bir insan idi. Vəfat edəndə dünya malı olaraq kitablarından başqa dövlətin kirayə verdiyi kərpicdən tikilmiş kiçik bağçalı, iki otaqlı, bir mərtəbəli bir evi vardı. Aza qane olmaqla gözəl mübarizələrlə dolu bir həyat keçirdi.

Əsərləri : Ali Xan Törə ərəbcə və farsca çox yaxşı bilirdi, bir çox dini, siyasi və tibbi kitablar yazmışdı. Ömrünün sonuna qədər yalnız elmi-ictimai işlərlə məşğul olmuşdur[81, s.17-18].

“Türküstan Qayqusu”(2 cild), “Şifayi İlal” (xəstəliklər dəvası) və “Şe’rlər toplusu” əsərlərini tələf, Ahmed Danişin, “Navadirul Vakai” (Farsca), “Əmir Tümur Tüzükləri” (Farsca) və Herman Vamberinin, “Buhara yaqı Maveraünnehir tarixi” (Osmanlıca) kitablarını da tərcümə etmişdir.

“Tarixi - Məhəmmədi” əsəri 1957-ci ildə əlyazma ilə 1000 səhifədən və 2 cildə ibarət olmaqla gizlicə yazılmışdır. Övladları tərəfindən nəzərdən keçirilmiş həmin kitab 1991-ci ildə nəşr edilib. Tirajı 100.000, qiyməti 10 sum. (1 cild - 160 s., 2 cild - 224 səhifədir). 1998-ci ildə ikinci dəfə nəşr olunub.

“Türküstan Qayqusu”: “1960-cı ilin sonlarında gizli yazılmış və vaxtı yetişdikdə nəşrini varislərinə vəsiyyəət etmişdir. Hazırda oğulları onu nəşr etməyə çalışırlar. “Esasul İman” kitabçası da gizli yazılmış, əldən-ələ keçərək müxtəlif məclis və toplantılarda oxunmuşdur.

Farscadan özbək dilinə tərcümə olan “Tümur Tüzükləri” 1967-ci ildə “Gülüstan” jurnalında məqalə kimi nəşr edilmişdir. Məqalə bu gün üçün yenilik olan bir araşdırmadır. Vaxtilə məqalənin nəşrinə kömək etmiş alim və yazıçılardan bir qismi sürgün edilmişdilər.

Ahmed Danişin “Nevadir ül Vekai”, Dərviş Ali Çenqiyin “Musiqi Risaləsi” (600 səhifə) və Herşan Valiborinin “Buhara və Maveraünnehir tarixi” (1000 səhifədən çox) kitablarının özbək dilinə tərcüməsi. Bu əsərlər qismən nəşr edilmişdir.

Stalin Ali Xan Törə Daşkəndə gətirildikdən sonra onun Şərqi Türküstanda nələrdə etdiyini olduğu kimi yazmağı tələb etmişdir. 2 nüsxədən ibarət 60 səhifəlik həmin əsər qaralamaları ilə bərabər əlindən alınmış və Moskvaya göndərilmişdir.

Ev dustağı olaraq nəzarət altında saxlandığı üçün xatirələrini və tarixi-i-Məhəmmədiyi (S.A.V) gizlicə yazmış, xatirələrini isə heyatının son günlərində yazmağa başladığı üçün yarımçıq qalmış və tefərrüatlar göstərilməmişdir.

Oğullarına Stalinə yazdığı 60 səhifəlik əsəri tapıb-toplamalarını

vəsiyyət etmişdir.

2.3. Ali Xan Töre Saguninin sağlamlıq anlayışı və gidalanma mədəniyyəti

Həkimliyi, Ali Xan Töre daima "İbn Sina mirasına sahib çıxmalıyıq", - demiş və tibbin, səhiyyənin əhəmiyyətini və mə'nasını anlatmış, müalicə üsullarının uğurlu tətbiqinə çalışmışdır.

Oğlu Qutluğ Xan bununla əlaqədar yazır [82, s.2-5]:

"Həyatının ən gözəl illərini məzlum Türkünstanın hüriyyəti yolunda düşmənlə mübarizədə keçirmiş, bütün ömrünü vətən, millət və din uğrunda sərf edərək dəfələrlə ölümle üz-üzə gələn Ali Xan Töre, dünyada ən humanist peşə sayılan həkimliyi seçmişdi. Məkkə, Mədinə və Buxara mədrəsələrində dini elmlərlə yanaşı uzun müddət tibb sahəsində də təhsil almış və bu sahədə ciddi nailiyyətlərə müvəffəq olmuşdur.

Çar Rusiyası dövründə çox çətinliklər çəkərək Avropa tibb elmini də öyrənməyə çalışmışdır. Özünəməxsus elm öyrənmə metodu vardı: dərsləri gecənin son saatlarında təkrarlamaq, dərs öyrənərkən ac olmaq, çətin mövzuları zəkali tələbələrle müzakirə, fikirləşib təkrar etmək, dərsləri mə'nən pak və təmiz ustadlardan öyrənmək, elm verənə bütün həyatı boyunca sadıq qalmaq, verilmiş dərsi yaxşı öyrənmədən sonrakı sınaqlara başlamamaq, mövzunu müqayisə edərək təcrübə ilə yoxlamaq və s.

Ali Xan Töre "Bahaəddin Şahı Naxşbəndi Həzrətlərinin: "Əliniz işlə, qəlbiniz Allahla məşğul olmalı; tövsiyyəsi ilə yanayım. İnsan oğlu müsəlman olaraq bu dünyada faydası olan bir məslək hünər sahibi olmalı və bundan çörək pulu qazanmalıdır", - deyərdi. Həkim olması uzun mühacirlik illərində bir neçə dəfə onun həyatını xilas etmişdi.

O, 1930-cu illərdə Çin hüdudları daxilində Şərqi Türkünstanın iqlim

şəraiti çətin olan bir bölgəsində Sovet Rusiyasının köməyi ilə təşkil edilmiş həbs düşərgəsinə atılmışdı.

Orada çox bərhad səhiyyə şəraiti hökm sürürdü, aclıq və susuzluqdan məhkumlar milçək kimi qırılmaqda idi. Atamın da səhhəti təhlükəli idi, tez-tez şüurunu itirirdi. Bir ara özünə gəlir, ətrafına baxır, ölüm ayağında olduğunu anlayır və başı üzərində gözləri yaşlı doktoru görür. Doktor çox zəif səsle: "Tөрə, diqqətli olun, həraretiniz yüksək olanda özbəkce sayıqlamanızdan sizi tanıdım. Mən, qarşısına sizi öldürmək vəzifəsi qoyulmuş Sovet agentiyəm. Sizin kimi bir alim və həkimin bu qürbətde belə gücsüz-qüvvətsiz görmək mənə çox üzdü. Məmləkətdə atamı müalicə etmişdiniz, sizə dönə-dönə dua edərdi. Odur ki, mən Moskvanın əmrini yerinə yetirməyəcəyəm və sizi mütləq qurtaracağam. Bunu belə edəcəyik: guya öldüyünüz barədə raport yazacağam və ölən məhkumların birinin adını sizə, sizin adınızı da ona verəcəyəm. Səhhətiniz yaxşılaşan kimi sizi səhiyyə bölməsinə aparacağam, orada həkimlik edəcəksiniz", - demişdi. Sonralar atam səhiyyə bölməsində işləyərkən məhkumların səhhətində yaxşılığa doğru dönüş yaranmış, Həbs düşərgəsində keçici xəstəliklər də aradan qaldırılmışdır. Atamı yaxşı işlədiyinə görə cəhənnəmdən normal həbsxanaya göndərmişdilər ki, orada da həkimlik sənətini davam etdirmişdir. O, həbsxana müdirinin ağır xəstəliyə tutulan və ölümlə çarpışan qızını da sağalda bilməmişdi. Qızın anasının tələbiylə atama şəhərə sərbəst gəlib-getməyə, həkimliyi davam etdirməyə izn verilmişdi. Beləliklə də bütün ətrafda "məhkum həkim" adı ilə məşhur olmuşdur.

Atam Ali Xan Tөрə Daşkənddə də həkimliyi böyük nüfuz qazanmışdı. O zamanlar Sovet İttifaqında Şərq təbabəti qanunla qadağan idi. Lakin o, müalicə üsulunu dəyişdirməmişdi. Buna görə də: "Ali Xan Tөрəni Allah dayandırmazsa, başqa heç kim dayandıra bilməz" deyirdilər.

Çox zaman yüksək vəzifə sahibləri xəstələndiklərində gizlicə onun yanında müalicə olunurdular. Aralarında partiya liderləri, nazirlər, akademiklər də var idi. Ermənilər və ruslar da onun müalicəsini qəbul

edərdilər. Hamısını elm, ədəb çərçivəsində müayinə edər, şəfa tapmaları üçün sidq-ürəklə çalışardı.

Ali Xan Törənin böyük nüfuzuna səbəb işini yaxşı bilməsi idi. O, xəstə-həkim münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, öz xidməti müqabilində heç nə tələb etməz, vermək istəyən əli də geri itələməzdi. Yumşaq, mülayim bir səsle danışar, xəstənin bütün dərini diqqət və səbirlə dinlərdi. Xəstələr atamın bu cür münasibətindən rahatlıq duyar və xəstəliklərini təfərrüatlarıyla anladardılar. Azar-bezarı nəbzə görə müəyyən edər və "İbn Sina nəbzini 70-dən çox şəklini zikr etmişdir. Mən sadəcə 23-nü öyrənə bildim", deyərdi. Müayinə zamanı da özünə məxsus üsullardan istifadə edərdi.

Atam dövlət xəstəxanalarında "müalicəsi yoxdur, bu xəstəlik sağalmazdır" hökmü ilə çıxarılmış xəstələri gülərüzlə qarşılayardı. Onların içindən şəfa tapanları az olmamışdır. Müalicə edərkən xəstəliklə sonadək mübarizə aparardı. Xəstələrin irqi, cinsi, dini, maddi vəziyyətlərinə əhəmiyyət verməzdi. Məsələn, bir gün evimizə gözləri qıp-qırmızı, çox ağlamaqdan üz-gözü şişmiş bir xanım gəldi və dedi: "Doktorlar dedilər ki, 60 günlük ömrün qalıb. Beş uşağım var, ölsəm, çarəsiz qalan yoldaşım bu qədər kiçik uşaqlarla necə dolanacaq? Bütün ümidin sizədir, həkim!"

Bu müdhiş səhnəni, o ümitsiz qadını heç vaxt unuda bilmərəm. Onun iki aylıq ömrü qalmışdı, ancaq özünü deyil, uşaqlarını düşünürdü. Atam müalicəsinin mümkünlüyünü söyləmiş, qorxmamasını bildirərək xəstəni sevindirmişdi. Xüsusi müalicədən sonra o xəstə Xanım sağaldı, hətta uzun ömürlü oldu, nəvələrini belə gördü.

Atamız müxtəlif bronxit, tənəffüs yolları xəstəlikləri, nəfəs darlığı kimi və astma kimi xəstəliklərini çətinliksiz aradan qaldırar, müalicə edərdi. Mə'də xəstəliklərinə, xüsusən gastritə qarşı "şərbətül-əbyez" adlı dərman hazırlayar və onun sahəsində xəstələr tamamilə şəfa tapardı. Miqrəni də müalicə edirdi. Hamilə qadınları və doğumdan sonra xəstələnən qadınları meyvə və bitkilərlə müalicə edərdi.

Cinsi qüvvətsizlik, sonsuzluq və uşaq tüpərkulyozunu da müalicə etməyə çalışırdı. O, 60 il əvvəl “Şəfayül-ilel” (xəstəliklər şəfası)” kitabını yazmışdır. Bu əsərdə mə'də xorası (yazva) xəstəliyi təfərrüatı ilə şərh edilmişdir. Ancaq təəssüf ki, kitab hələlik, nəşr edilməyərək, əlyazma halında qalmaqdadır.

“İbn Sina mirasına sahib çıxmalıyıq. Modern görünən Avropa tibb elmində də bə'zi məsələlərdə əksikliklər mövcuddur. İnsanın ancaq maddi olaraq qəbul edilməsi, dərmanları ancaq kimyəvi maddələrdən hazırlanması nəticə e'tibarilə bir çoxlarına heç də effektiv tə'sir etmir. Bizim eczaxanamız bütün dünya təbiətidir. Çox bahalı dərman almağa imkanları olmayan, lakin bu kitaba ehtiyacı olanlar var. İmkan tapan kimi bu kitabı mütləq nəşr etdirməlisən”, - söylədiyi hələ də yadımdadır.

Yuxu rejimi , Yuxu rejimini yaxşı bilən alimlərdən biri olan Ali Xan Törə bu mövzuda da İslam və Şərqi Mədəniyyətdən istifadə edib öyrəndiklərini həm tövsiyə etmiş, həm də öz həyatında tətbiq etmişdir.[83, s.1-3] Yatmadan əvvəl yemək yeməzdi. Allahın qullarına həyatı boyunca “Yatmaqdan qabaq qarnınızı doyurmayın!” - deyə bu barədə ayəti- kəlimə olduğunu bildirir və məsələni belə izah edərdi(2.1)[84].

Qeyd:

2.1.Prof. Dr. Davud Aydüz ilə elədiyimiz söhbətdə, bu mə'naya yaxın bir ayəti-kerimə olmadığını müəyyən edərək hədisi şərifin yaxın ola biləcəyini bildirdi. Ehtimal var ki, Ali Xan Törənin oğlu atasının söylədiyini yalnız xatırlayır.

“İnsan yatdığı zaman bütün orqanları dincəlməyə başlar. Fəqət, insanın yaşaması, mövcudluğu üçün bə'zi orqanlarının daima işləməsi gerəkdir. Lakin bu orqanların da hərəkətləri zəifləyir. Əgər yemək doyunca yeyilərsə, uzun vaxt mə'də və bağırsaqda qalır. Bunun tez-tez təkrarlanması nəticəsində mə'də-bağırsaq xəstəlikləri əmələ gəlir. Doyunca yeyib yatan adam pis yuxular görür, yata bilmir və əsəbləri pozulur. Yataqda yatma qaydaları vardı. Ayaqlar qible tərəfinə çevrilməməli yastıq və yorğanın yumşaqlığı, böyüklüyü, kiçikliyi normal olmalı idi. Xüsusilə

genclərin yataq və yastıqlarının bir qədər sərt olmasının vacibliyini söylərdi. Əgər kimse yuxusuzluqdan əziyyət çəkərsə, həkimə müraciət edilməsini vacib sayardı. Özü isə bir həkim kimi yuxusuzluq xəstəliyinə tutulanlara gündəlik rejimə əməl olunmasını məsləhət görərdi. Gecə yatmadan əvvəl xəlif yeməklər yeməyi, ya da yuxugətirici süd və ya qatıq içməyi tövsiyə edərdi.

Sovet hökumətinin hüquq-mühafizə orqanlarında və dustaqxanalarda günahsız həbs edilənlərə yatmadan əvvəl necə əziyyətlər verildiyi barədə gündəliyində yazırdı: "Sorgu-sual konveyer üsulu ilə aparılırdı. Günahsız həbs edilənlərin göz yummalarına imkan belə yox idi. Dindirilənlər suallara dimdik ayaq üstə cavab verirdilər. Otaqların bütün divarları, döşəmə və tavanı betondan düzəldilirdi. Un ilə su qarışığından olan yeməklər həmişə zəif işıqlı kamerada verilir və bu zaman bə'zi otaqlardan işgəncədən ağrı çəkənlərin qışqırıqları eşidilirdi. 1917-ci ildə müstəqilliyini e'lan edən birinci Türküstan hökuməti Kokan Muxtariyyəti rəisi Ağayevə bu şəkildə işkəncə verərək ruhi xəstəliyə tutulmasına səbəb olmuşdular. Təbii ki, bunu edənlər cəllad bolşeviklərdir".

Atam qəflət kimi uzun olan yuxunu xoşlamazdı. Həmişə saat 23.30 və ya 24.00-da yatağa girərdi. Qış aylarında bundan da gec yatardı. Sabah namazına tezdən qalxardı. Namazı qıldıqdan sonra böyük Allaha həmd edərək zikirle məşğul olurdu. Səhər yeməyinə qədər yatdığını heç görməzdim. Amma günorta 2 saat yatardı. Yuxudan duran kimi mən atamı masaj edərdim və o, mənə dua edərdi. Atam şüurlu müsəlman olaraq zaman-zaman Hz. Abu Bəkr Səddiqin gecəni yatmadan yuxusunu, lazım gələrsə canını belə fəda edərək, peyğəmbər əfəndimizə qoruyuculuq etməsini xatırlar, göz yaşlarını saxlamazdı. Özü də fəvqə'l-ade vəziyyətlərdə az yatmışdır. Şərqi Türküstan dövlətinin rəhbəri olduğu zamanlarda gündə 2-3 saat yatardı. Yuxu rejimi də mövsümlərin dəyişməsi ilə dəyişirdi. Qışda gecələr uzun olduğu üçün gec yatar, yayları gecələr qısa olduğu üçün tez yatardı. Yə'ni səhər namaza qalxmasına görə yatardı.

Günlər istiləşəndə otaqların pəncərələrini açar və ya bağçaya çıxaraq istirahət edərdi.

“Qışda insan vücudu zəifləyir, enerjisiz qalır və ona vitaminlər gerek olur, baharda çox yatmağın səbəbi də budur. Ümumiyyətlə çox yatmaq insan səhhəti üçün nə qədər zərərli isə, az yatmaq da o qədər zərərliyədir”, - deyə bizi öyrədərdi.

“Çox yatmaq müsəlmanın axirətini yox edər, yuxudan gec qalxmaq onun iş görmə qabiliyyətlərini itirər və bərəkətini heçə endirər”, - deyə tövsiyə edərdi.

Gidalanma mədəniyyəti, Ali Xan Törənin oğlu Qutluğ Xan Şakirov, atasının yemək zövqündən [85, s.1-9] söhbət açaraq: “Milyonlarla insanlar kimi, biz də onun uşaqları olaraq atamızın həyat tərzini özümüdə ideal görürdük. Onun təam mədəniyyəti də yüksək bir səviyyədə idi. Onun bu sarıdan nəslimiz, bəlkə də bütün millətimiz üçün misal olduğuna əminəm”, - deyirdi.

Ali Xan Törə ərzaq maddələrinin insanlar üçün qidalanmaqla bərabər sağlamlığı qorumaq üçün ən əsaslı faktor olduğunu bildirir, bütün ömrü boyunca düzgün qidalanmanın ən gözəl dərmanlardan daha tə'sirli və min bir xəstəliyin qarşısını ala biləcəyini söyləyirdi. Onun yemək mədəniyyəti həkimliyindən qaynaqlanırdı. Tez-tez: “Bu bədbəxt Çin Kommunistləri Şərqi Türküstanda kitabxanamdakı bütün kitablarımı müsadirə etdilər. İçində pəhriz elmi mövzusunda bir çox qiymətli tarixi tibb əsərləri vardı. Kitablarımın əldən getməsinə içim hələ də yanır”, - deyirdi.

Onun fikrincə yemək mədəniyyətinin ən birinci şərti qida mə'mulatlınının İslam nöqtəyi-nəzərindən halal olmasıdır. Qur'ani-Kərimdə adı çəkilən Loqmanın vəsiyyətini şe'rə çevirərək, bunu hər kəsə oxuyurdu:

“Namazda könlingi, sözdə tilingni,
Yemək içməkdə əsrə halqumingni”.

Yə'ni “Namazda könülə, danışarkən dilə və yeməkdə boğazından halal yeməklər keçməsinə diqqət et. Ona görə ibadət ruh üçün nə qədər

mühümdürsə, halal yemək də insan vücudu üçün və təmiz nəsil yetişdirməkdə eyni əhəmiyyətə malikdir.

Süfrə qısa ayaqlı (35-40 sm) masa üzərində qurulurdu. Süfrənin səliqəli, sahmanlı olmasına əhəmiyyət verir, ətrafına yastıqlar, döşəkcələr qoydururdu. Süfrədəki ne'mətlərin müxtəlif və yetəcək miqdarda olmasına, onun israf edilməsinə, xarici görünüşü ilə gözə xoş gəlməsinə, iştah artıran olmasına əhəmiyyət verirdi.

Mətbəxdə şam ağacı və ya alma ətri olmasını bəyənirdi. Süfrəyə də'vət etməzdən əvvəl şam ağacının yonqarlarını və ya alma qabığını yığardıq ki, bunlardan gələn xoş etir otağı bürüyərdi. Gələndə mütləq "Hay, hay, çox gözəl olmuş!" - deyə tərifləyərək gülər üzlə süfrəyə oturardı. O, gündə üç dəfədən artıq yemək yeməzdi. Nahar və ya şam yeməyini yaxşı yeyərdisə, digər iki yemək vaxtını yüngül yeməklərdən yeyərdi. Yeməkdə onun ümumi prinsipi bu idi: çox acmamış yemək və doymadan qalxmamaq. Mə'lumdur ki, bu qayda Hz. Peyğəmbərimizin qaydası idi. Yeməkdən əvvəl "Bismillahirrəhmanirrəhim", yeməkdən sonra şükür olaraq fatihə surəsini oxuyar və oxutdurardı.

Evimizdə bişirilmiş yeməklərdən qonşu və qohumlara pay ayırmaq adəti vardı. Kəraməthan anamın hazırladığı yeməkləri oxşarsız görür və bu yeməklərdən dostlara pay ayırır, yaşlı olmasına baxmayaraq, şəxsən özü aparırdı. Dostluğu "Fisebillah" idi ("Allah xətrinə").

Yemək yeyərkən musiqiyə, mahnıya qulaq asmazdı, yüksək səsle danışmağı, hətta mətbəx əşyalarının tanq-turunk səslərini bəyənmezdi. Hər hansı bir söhbətə yeməyin sonuna yaxın və ya fatihədən sonra başlanardı. Ancaq bə'zən yemək vaxtında köhnə totalitar sistem dövründə yaşanan acılıqlar zamanı adamların hədsiz-hesabsız tut kimi tökülərək həlak olduqlarını, Sovet həbsxanalarında olanların əzablarını, acılıqlarını xatırlayıb, dərin düşüncələrə dalardı. Sovet İttifaqının yeni qurulduğu 1920-ci illərdə o, Bişkek həbsxanasının ümumi kamerasında yatırdı və hər gün sorğu-suala çəkilirdi: "Eləmədiyimiz bir günahı üstümüze yıxmağa

çalışırdılar. Həbsxanada şərait çox berbad idi. Ara-sıra şorba və qarğıdalı çörəyi kimi şeylər verirdilər. Acdıq var idi. Vəziyyəti bilən qohumlar, dostlar tez-tez ərzaq, yemək gətirirdilər. Xüsusilə mənim sadıq tələbələrim hər dəfə bir çuval dadlı yeməklər gətirirdi. Və ona görə bu qədər çox gətirirdilər ki, bütün bunları başqaları ilə bölüşəcəyimi biliirdilər. Kameramızda bir rus rahib də var idi. Onu heç kim soruşub axtarmazdı. Əvvəllər ona da pay ayırırdım. "Sviyatoy otes", "padre" dediyimdə o dəqiqə "mənim" deyər yanıma gələrdi. Hz. Peyğəmbər bunun kimi insanlara şəfqətli olmamızı məsləhət görür. Bir zamanlar hakimiyyəti əlində tutanlara və ya bir camaata liderlik edənlərə rəhmət və şəfqətlə yanaşmamız gərəkdir. Sözüün qısa, padranı uzun müddət aclıq və tənhalıqdan qurtardı", - yazırdı atam.

Yeməyi adətən müəyyən vaxtlarda yeyərdi. Sabah, günorta və axşam namazlarından sonra o dəqiqə süfrəyə oturardı. Üç dəfədən çox yeməyi qəbul etməzdi. Aks halda "zəhərlənmədən heç fərqi yoxdur" deyərdi. "Öldürürsə, plov öldürsün, yemək yeməyi basar, həzm etdirər" kimi xalq arasında söylənilənləri qəbul etməz, bunu "mə'də kölələrinin fəlsəfəsi" kimi dəyərləndirirdi. Yeməyin ləzzətli bişirilməsini və gözəl bir şəkildə təqdim edilməsini istərdi.

Səhər yeməyində daima bir kasa "Şirçay" ("südlü çay") içər, yeddi dənə də quru qaysı (suda saxlanıb yumşaldılmış) yeyərdi. Şirçay preslənmiş çürbəcür otlardan hazırlanırdı, içinə bir az duz, qarabibər, bitki yağı qatılırdı. "Şirman" adı verilən Özbək çörəyini bu çaya batıraraq yeyərdi. Yumurtanı qaynar suda ancaq bir-iki dəqiqə saxladar, ılıq az bişmiş halda yeyərdi. Səhər yeməyində şəkərə batırılmış limon, pasta halında ceviz, quru üzüm əzməsi, saf dağ balı, bişirilmiş süd və qaymağı da olurdu. Kabab kimi qızarılmış təndir çörəyini üstün tutar, belə çörəyə "kabab kimi" deyərdi. Ayrıca Özbəklərin gözəl hazırlanmış çaya "Bıçaqla kəsilərək içiləcək çay olmuş demə" adətləri var idi.

Yemək vaxtı və ya susadıqda buz kimi soyuq su içməzdi. Xüsusilə, özbək plovu, narın və qovurma kimi yeməklərdən sonra su içilməsinin səhv

olduğunu deyir və mə'dədə həzmin çətinləşəcəyini İbn Sinaya əsasən izah edərdi. Eyni zamanda onun fikrincə Daşkənd suyunun dadına görə dünyada tayı-bərabəri olmadığını söyləyirdi.

Atamızın bütün Türküstanda böyük hörməti, nüfuzu vardı. O, millətinin səlahiyyətli bir təmsilçisi idi. Çörək haqqında geniş mə'lumat sahibi adi, yə'ni buğdanın yetişdirilməsi və ondan çörəyin hazırlanmasını yaxşı bilirdi. Çünki həyatının bir qismini əkinçiliklə məşğul olmuş, buğda əkməmiş, taxıl yetişdirmişdi.

Çörək mövzusunda bitməz-tükənməz elmi biliyə malik idi, nağıl, əfsanəvi hekayələri və rəvayətləri yaxşı bilirdi. Çörəyin cənnət nə'mətlərindən olduğunu təkrar-təkrar anladırtdı.

Çayın dəmlənməsində prinsiplilik, xırdaçılıq edərdi. Bu işdə kiçik çaydan və piyalədən (çay içmək üçün istifadə edilən qulpsuz fincan) istifadə edirdi. İstədiyi kimi çay hazırlanmazsa, kefi pozulurdu.

Saxsı çaydan qaynar su ilə çalxalanırdı, belli ölçüdə quru çay atıb qaynamaqda olan sudan çaydanın 15-20%-nə qədər doldurur 5-10 dəqiqə dəmləməyə buraxılır, sonra 100% qaynar su ilə çaydanı doldururdu. Bir az dəmləndikdən sonra açıq və acı (Özbəkistanda ümumən çay şəkərsiz içildiyi üçün) içərdi. Piyaləyə çayı az-az doldurub içməyi sevərdi. Bə'zən ziyafətlərdən evə qayıdarkən o dəqiqə çay hazırlatdırırdı. "Getdiyim evdə çay dəmləməyi bilmirlərmiş, bir piyalə də içməyib gəldim", - deyərdi. Qırmızı çayı yaşıl çaya nisbətən daha çox içərdi.

Özbək plovu sahəsində də mütəxəssis idi. Bu yeməyin dörd mövsüme uyğunluğunu, plovun neçə növləri olduğunu (Buxara, Səmərqənd, Səudiyyə Ərəbistanı, Şərqi Türküstan, Balasagun-Toqmaq plovları, çayxana plov, doppi plov və b.) və Əmir Tümurun əsaslı müharibədən bir gün əvvəl orduya plov yedirtmə adəti olduğunu maraqlı misallarla anladardı.

Özbək plovu bişirməyi atam məni şəxsən ocaq başına gətirərək öyrətmişdi: "Aşçılıq mübarək məsləkdir. Kişinin ona sahib olmasında fayda

var. An az bir neçə cür yeməklərdən bişirilməsini öyrənməlisən. İlk əvvəl plovdan başlayım. Mədrəsə tələbəliyimdə yollarda elə gözəl plovlar gördüm ki..." deyə məni həvəsləndirmişdi. Plovla bağlı söylədiyi hadisələrdən biri belədir:

"1930-cu illər. Mühacir olaraq Şərqi Türküstanın Gulca şəhərindəydik. Sovet hökuməti sadəcə öz ölkəsində deyil, bəlkə bizim kimi vətəndən kənarında olanlara da qəddarcasına zülm etməyə başlamışdı. Onların əlinə düşməmək üçün böyük oğlum Asil Xan ilə Qaşqar vilayətinə doğru getdik. Yolçuluq edərkən "Muz Davan" deyilən təhlükəli, soyuq və qarın hökm sürdüyü dağlıq bir yerdən keçməmiş lazımdı. Yolçuluğumuzu davam etdirmək üçün havanın vəziyyətinə baxmadan qaçdıq və çox sarsıdıcı soyuq qar fırtınasına düşdük. Gedəcəyimiz yolu itirdik. Önümüzdə soyuqdan donmuş karvan atları çıxdı. Həyatdan ümidimizi artıq kəsməyə başlayarkən birdən-birə qarşımıza bir ixtiyar (yaşlı adam) gəldi və bizi geri döndərərək, lazımi yerə gətirdi. Ölüm ilə qarşı-qarşıya ikən karvanların istirahət etmək üçün qaldıqları bir yerə çatdıq. O yerdə uyqur, qazax, özbək tacirləri vardı. Onlar bizimlə maraqlanaraq, kömək etdilər. Gördüm ki, tonqal qalanıb və onun üstündəki qazanın içində dadlı-ləzzətli bir plov bişirilir. Bir az sonra ortalığa qoyun quyruğundan hazırlanmış və bibər də qatılmış bir plov gətirildi. Ah, onun dadı! Gözlərimiz ulduz kimi sayrışdı. Yeməklərin əzizidir plov. Biz onun dünyanın ən böyük dağlarını da ələ keçirdiyinə şahid olduq.

Düşüncələrə daldıran bir hadisəni də belə anlatmışdı: "Arəbistanda təhsilimizi bitirib atamızın əmrini yerinə yetirərək evimizə dönmədən birbaşa Buxara şəhərinə böyük qardaşım (Alim Xan Törə) ilə birlikdə təhsilimizi davam etdirmək üçün yola çıxdıq.

Daşkənddə 2 gün qalmaq məcburiyyətində olduq. Yatmağa yeri olan qonaq evinə oxşar bir yerdə qaldıq. O yerin adamlarından bir neçəsi toplanıb qonaq evində söhbət edirdilər. İstər-istəməz biz həmin söhbətlərin şahidi olduq. Xeyli vaxt keçdikdən sonra böyük bir tavaya qoyulmuş plov gətirildi. Plovu yeyəndən sonra tiryək çəkməyə başladılar. İçlərindəki

liderlərdən biri oturanların ümumi fikrini bildirmiş kimi danışmağa başladı: "Allaha şükür olsun, plovu yeyirik, nəş'emizi çəkirik. Bizdən xoşbəxt insan varmı dünyada, insana daha nə lazımdır?", - deyə etrafındakılara müraciət etdi. Bu hadisədən çox tə'sirləndim. "Ey vəziyyəti xarab olmuş müstəmləkə aşxorları (plov düşkünüleri), sizlərə yazıq olsun. Bu Vətən sizəmi qaldı?", - deyə hirsləndim. Yaşamaq üçün yeyəcəksən, yemək üçün yaşamayacaqsan.

Hansı yemək olursa-olsun, zövqlə, peşəkarlıqla hazırlanmış yeməyi xoşlayardı. Şavla, plov, məskiçiri yeməklərinin qiyməli və noxudlu olmasını, göbələkli, ispanaq, semiz otu qatılmış və balaca çuçvaralı sayni, müsəlman çinlilərinin bişirilmiş balığı, "hoşang" (qovurulmuş ət, düşbərə), yarşadan düşbərə yeməklərini çox sevdi. Quru, ya da təzə narın şilpıldak, beşbarmaq kimi yeməklər çox tez-tez olmasa da müntəzəm olaraq yeyilirdi. Bu yeməklər bizə ata-babamızdan miras olan çox qədim türk yeməkləridir.

Narın şorba yeməyini iştahla yeyərdi. Kumısı çox sevdi və onu da köpürdüb içərdi. "Həm qida, həm dəva, niyəti şefa", - deyə içiniz. At şorbası, toyuq şorbası, "ugra", "saylar", "lağman, ət, balqabaq düşbərəsi", "çuçvara", "təndir samsa", "qanpan" müsəlman çinlilərin "şi" və "aşlanpur" yeməyini sevirdi.

Meyvə və tərəvəzi çox yeyərdi, şalğam və turpu sevdi. Heyva, nar, alma (xüsusən Hocənd qızıl alması) Hüseyin üzümü, tut, qovun və qarpızı hər kəsə tövsiyə edərdi. Bir zamanlar Toqmaq şəhərinin Şortəpə kəndində bir müddət qovunçuluq elədiyi üçün qovunçuluqdan da yaxşı başı çıxardı. Qovunun Türküstanlının daxili aləmində özünə hansı bir yer tutduğunu, tarixi hadisəylə belə anlatmışdı:

"Bir zamanlar Məhəmməd Zahiriddin Baburun dostlarından biri Dehliyəki sarayına gəlmiş və geri dönerken izn istəyibmiş. Babur isə Hindistanda bir dövlət qurulduğunda qeyrət göstərilən bu işlərdən sonra bunun dadını çıxarmasını rica etmiş, əgər istərsə, onu Qudcarad və Pəncab kimi böyük vilayətlərə vali edəcəyini bildirmiş, dostunun buna razı

olmadığını görünce dövlətin yarısını verəcəyini söyləyibmiş. Dostu: “Dövlətin yarısını deyil, hamısını versəniz belə, Məşhədin bir dilim qovununa dəyişmərim”, - deyə cavab vermişdi. Baburşah bundan çox təsirlənib, dostunu müxtəlif hədiyyələrlə mükafatlandırmışdı.

Hər il baharda iki-üç dəfə balıqlı, altı-yeddi dəfə ispanaqlı, yaş kaba yoncaları və bunun kimi yaşıl otlu yeməklər hazırladardı.

Yay aylarında şorba yeməklərini, sayğarı, laqmanı çox sevər, meyvələrdən malina davuğca (xaş ərik) və əncirdən mürəbbə bişirtirdi. Qımısı, qatığı çox sevirdi. Hər dəndə dondurma alırdı.

Atam, ümumiyyətlə, biş-düş işlərinə qarışmazdı, ancaq tez mətbəxi yoxlayardı. Oranın hər zaman tərtəmiz olmasını istərdi. “Müsəlmanlıq birinci növbədə təmizlik deməkdir”, - söylərdi.

Qış aylarında plov, narın, şılıldak yeməklərini sevərdi.

Bişirilmiş heyva və Buxara balqabaqlarını xoşlardı. Xurma ilə xiyarın bərabər yeyilməsinin ləzzətindən, xeyrindən danışardı. Qırmızı güldən gülşəkər düzəltdirib yeyərdi. Şaftalı və armudu yay aylarında çox yeyərdi. Müsəlman fıstığı (Antep fıstığına oxşayır) “kiçik uşaqlara yedirilirsə, dilin tez açılmasına kömək edər”, - deyərdi. Zeytun yağlı, düyü, xəmir yeməkləri xoşlayardı. Donmuş əti yeməzdi. Ov ətini sevərdi. Salatları diqqət etməz, pomidor salatının suyunu içməyi sevərdi. Bəzən qəhvə içərdi. Anamın hazırladığı yeməkləri başqalarınınkılardan üstün tutardı. Heç vaxt tort yeməzdi. Arəblərin plovu əllə əzərək və bədəvilərin çəyirdəyi qovurub yemələrindən danışaraq məni heyretə salardı.

2.4. Ali Xan Törə Saguninin Türkünstanın milli azadlığı uğrunda mübarizələri və Nailiyyətləri

Ali Xan Törənin Qərbi Türkünstan mübarizəsi; Ali Xan Törə çar Rusiyasının Türkünstanda I Dünya Müharibəsi üçün əskər toplaması

təşəbbüsünə qarşı çıxmış və: "Xəlifə əsgərləri üstünə silah çəkmək dinə xəyanətdir"[2] fikrini yayaraq rusların bu bölgədən əsgər toplamasına mane olmuşdur. Bu çağırışlarına görə ruslar tərəfindən onun həbs olunması göstərişi verildi. Lakin yaxalanmadı. Əslində o zamanlar rus imperatoru xalqın üsyan edə biləcəyindən qorxaraq din xadimlərinə çox da toxunmurdu. Bu səbəbdən ona ağır cəza verilmədi, amma adı qara siyahıya düşdü.

Türküstanda 1916-cı ildə çar Rusiyasına qarşı başlayan ümumi qiyamlarda Ali Xan Törenin yaşadığı Qırğızıstandakı silahlı üsyan da fəal bir rol oynadı. Onun bu mübarizədəki niyyəti zalım rusları ölkədən qovub azadlıq qazanmaq idi. Lakin üsyan ruslar tərəfindən amansızcasına qan tökülərək yatırıldı.[86, 1992, No:33]

Qərbi Türküstandan mühacirət; 1916-cı ildə Türküstanda çar Rusiyasına qarşı çıxan ümumi üsyanın qanla yatırılmasına görə Ali Xan Töre Kaşqara qaçmaq məcburiyyətdə qaldı.

O, 1917-ci ildə bolşevik inqilabı zamanında "Azadlıq mübarizəsi edən qaçaqlar öz yurdlarına qayıda bilər" e'lanına inanaraq ölkəsinə döndü. Lakin 1919-cu ildə təkrar qaçmaq məcburiyyətində qaldı, çünki bolşeviklərin zülm etdiyi adamlara kömək etmişdi. Ali Xan Töre kommunistlərin niyyətini başa düşüb mübarizəyə başlamışdı ki, təkrar qara siyahıya alındı və çarəsi yalnız qaçmağa qaldı. Bir il Kaşqarda yaşadı.

"Mən Kaşqarda da başa düşə biləcək bir adam tapa bilmədim və Vətəni düşməyə qoyub qaçmaq çox ağır gəldi. Nə olursa-olsun Vətənə dönməliyəm", - deyərək Ali Xan Töre doğma yurduna qayıtmışdı. Bundan sonra o, Sovet İttifaqının qüvvətlənməsiylə xalqın vəziyyətinin pisləşdiyini görərək yenidən mübarizəyə başlayaraq mübarizəni iki istiqamətdə aparırdı:

1. Dövlət siyasəti olan ateizmə[86, 1992, No:33] qarşı kağız üzərində də olsa "vicdan hüriyyətindən" istifadə edərək, İslam Dini və mədəniyyətini yaşatmağa çalışmaq fikri və xalqın istəyi ilə Balasagun şəhəri məscidində

mollalıq etməyə başladı. Onun o dövrdəki və'z və nəsihətləri xalqa böyük tə'sir göstərirdi.

2. Türküstanda ortaya çıxan Qasimovçular hərəkatının Qırğızistan nümayəndəsi olmuşdu.[2] - Qasimovçular hərəkatının vətənpərvərlərin kadrlaşma hərəkatı olduğu müəyyən edilməkdədir. "Basmacılıq" hərəkatı [87, 1985, No:5] (Basmaq, basqın- milli qurtuluş hərəkatı) və Qasimovçular hərəkatı mövzusunda gərəqli araşdırmaların aparılmasının, Türküstan Milli Azadlıq Mübarizəsinin öyrənilməsi sahəsində böyük faydası olacaqdır. Bu arada ətrafdakı qəsəbələrdə mollalıq və mədrəsədə muallimlik edirdi. Arada Qaşqara da bir dəfə gedib-gəldi. Ali Xan Törə 1930-cu ilə qədər Toqmaqda din xadimi və təbib olaraq şöhrət qazandı. O, Bolşeviklərə qarşı mübarizələrdə çıxış edərək 11 ildə 6 dəfə həbs edilmişdir. Son dəfə tutularkən Sibirə 10 illik sürgün edilmiş və həbsdə yatmışdı. [88, 1993, No:1]

Qərbi Türküstandan 2-ci mühacirət; Bişkek şəhər həbsxanasından Sibirə göndərilməzdən 2-3 gün əvvəl Allahın köməyi ilə dustaqxanadan bu yolla qaçmışdır: "Məhkumlar ətrafı tikanlı tellərlə dairəvi hasara alınmış tikintilərdə çalışırdılar. Yanlarında olan növbətçi əsgər: "Yemək vaxtı keçir, siz gözləyin, mən yemək yeyib gəlirəm", - deyərək gedərkən Ali Xan Törə fürsətdən istifadə edərək, Şərqi Türküstanın Gulca şəhərinə qaçdı. Gulcada bir il işləyərək qazandığı pulları qaçaqmalçılara verərək 2 Xanımını və uşaqlarını gizlicə yanına gətirdirdi. Ailəsinin yanına gətirməsindən məqsədinin qohumlarının yaşadığı Arəbistana getmək olduğunu qeyd edən Saguni kommunizmi bütün ölkələrə ixrac etmək düşüncəsinin daim gündəliyində olduğu üçün SSRİ-nin Şərqi Türküstanı da tə'sir altına almasını və sərhədləri möhkəmləndirilərək giriş və çıxışı çətinləşdirdiyi üçün Arəbistana gedə bilmədiyini xatirələrində yazmışdı.

Şərqi Türküstan Mübarizəsi; Ali Xan Törənin oğlu dosent Qutluğ Xan Şakirov kommunizm təbliğatı barədə yazırdı: "Uyqur və Çin idarəetmə işinə gələn SSRİ-də təhsil almış, beyinləri kommunizm ideyaları ilə doldurulmuş

adamlar Sovet təbliğatını Şərqi Türküstanda da davam etdirirdilər. Bu agentlər müsəlman çinlilərlə müsəlman uyğurları və Sovetlərdən qaçan rusların aralarına fitnə salaraq bir-birilə vuruşduraraq, kommunizmə meydan açmağa çalışırdılar.[2]

Sovetlərin istehsal etdikləri malların guya ucuz və keyfiyyətli olduğu, Sovetlər İttifaqının gülzarlığına çevrildiyi və s. haqda təbliğatlar aparılırdı.

Uyğur xalqı Ali Xan Törəni elmi və dini baxışlarına görə öz alimləri kimi qəbul edərək ona xüsusi hörmət göstərirlər. Odur ki, Ali Xan Törə ailəsi ilə bərabər Şərqi Türküstanda yaşamağa başlayır. Kommunizm proqramlarına qarşı Saguni birlik düşüncəsini xalqa anlatmağa çalışdı və buna nail oldu.

Ali Xan Törə düşüncələrinin xalq tərəfindən böyük rəğbət və razılıqla qarşılandığını görərək açıq-aşkar olaraq azadlıq, hürriyyət uğrunda mübarizə apardığını e'lan etməyə başladı. Beləliklə, o, Sovet İmperializminə və kommunizmə qarşı açıq mübarizəyə girişdi.

Bundan sonra Moskva, sosializmə qarşı olan və Sovet İttifaqından qaçanların geniş bir siyahısını KQB vasitəsilə Şərqi Türküstan valisinə verərək, onları həbs etdirir. O zamanlar Sovet İttifaqından 200 nəfər qaçmış və bunları 199-u bir gecədə tutulmuşdu. Ancaq oğlu Asil Xanın bundan tez xəbər tutması nəticəsində Ali Xan Törə gecə ikən yataq paltarındaca qaçır. 10 ay gizləndikdən sonra 1937-ci ildə Şərqi Türküstanın sərhəd şəhərlərindən olan Asukun bazarında yaxalanaraq ömürlük həbsə məhkum edilir. Malları müsadirə edilərək, ailəsi bayıra atılır. Şərqi Türküstanın SSRİ oyuncağı vali general Şen Şi Sey (Şin Du Vən)- idi.

Ali Xan Törə 1930-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Gulcaya gəldi və tutuldu. Toplumun himayəsilə ölüm cəzasından qurtulmuş olsa da belə, qısa müddətdən sonra sosializmin əleyhinə təbliğatda günahlandırılaraq Şinq Şi Sey tərəfindən yaxalanıb Urumçidə məhəbəse atıldı.

Mərkəzi Çin hökuməti 1941-ci ildə bir az gücləndikdən ölkə həbsxanalarında yoxlama aparılmış və Şərqi Türküstan həbsxanalarında

sadəcə Sovet İttifaqından qaçmaqda günahlandırılan çoxlu adamların olduğu aşkar edilmişdir. Çin qanunları baxımından isə Sovet İttifaqından qaçmaq cinayətkarlıq sayılmadığından onların bir çoxu ilə bərabər Ali Xan Törə Saguni də azadlığa buraxıldı. Sovetlər İttifaqının Şərqi Türküstandakı Konsulluğu buna qarşı çıxaraq “xəbərdarlıq” edərək tələblər irəli sürsə də, “Ali Xan Törə sizin başınıza bəla ola bilər”, - deyə Çin rəhbərliyi “bura SSRİ deyil, Çindir”, - deyə həmin tələbi rədd etmişdi.

Çox az məhbusa müyəssər olan bir sağlamlıqla həbsxanadan çıxan Ali Xan Törə xalq tərəfindən böyük bir sevinc ilə qarşılanmış, evi günlərlə gəlib-gedənlərlə dolu olurdu.

II Dünya Müharibəsinin başlandığı o günlərdə Sovetlər İttifaqı öz hayında idi. Ali Xan Törə həbsxanadan çıxan vaxtlarda Şərqi Türküstan Valisinin də gücü zəifləmiş və xalq üsyan etməyə başlamışdı. Həbsdən çıxan Saguni bu qiyamları bir məcraya yönəltmək, xalqı bir birlik altında toplamaq, təşkilatlandırmaq üçün gizli “Azadlıq Cəmiyyətini” qurdu.

Cəmiyyətin ilk üzvləri Ali Xan Törə Saguni, oğlu Ahmedyar Xan, Abdulkərim Abbas (sonra Şərqi Türküstanın daxili işlər nazirinin müavini oldu). Kasımcan Kamberi (hərbi ədliyyə naziri)[89], Abdülhəkim Bakı İltebir. Marşal Ali Xan Törə “Qəlbimizdə Mübarizə içində keçən bir həyat”[88, No:1 1993] məqaləsində həbsdən çıxdıqdan sonrakı fəaliyyəti haqqında deyilir: Ali Xan Törə bir neçə il həbsdə olduqdan sonra 1943-cü ildə Urumçidən həbsdən azad olunmuşdu. Bu dövr Şərqi Türküstan İslam Partiyası və Şərqi Türküstan Xalq Partiyasının Urumçidə ciddi fəaliyyət göstərdiyi bir dövrə təsadüf edirdi. Ali Xan Törə həbsdən çıxdıqdan sonra istiqlalçıların yeganə mərkəzi sayılan Ruzi Hacı Məscidinə (indiki Xan Tenqri Məscidi) gələrək Çingizxan Damaolla, Polat Kadir, Selcuk, Ertuğrul, Tohti Qurban kimi dostları ilə birgə təmasda fəaliyyətini davam etdirdi. O, Ümumi vəziyyəti gözləyərək, Gulcaya tərəf üz tutdu. İslam tarixi, İslam Fəlsəfəsi və Qur’an üzrə geniş biliyə malik olan Ali Xan Törə orada (Gulcada) Beytullah məscidinin baş müdərrisidi və ona baş molla olmağa təklif edildi. O qısa bir

zamanda xalqın birləşməsi və müstəqillik mübarizəsinə qatılması barədə açıq nitqlər söylədi. Kamındanq Partiyasının zəiflədiyi Gulcada əsgərlərin olduğunu, xalqın nifrətinin partlama dərəcəsinə gəldiyini görərək, bölgənin vəzifəli adamları ilə görüşlər keçirdi və "Azadlıq" təşkilatını qurmağa başladı. Beləliklə Ali Xan Töre rəis olmaq üzrə Məhəmmədcan Mahsun, Qumaş Kadir, Rehincan, Sabirhacı, Abdurrauf Mahsum, Nurəddin bəy, Cani Yolddaşov, Salman Bəy və s. kimi Qambəri, Abdulkərim və s. kimi, gənc ziyalılardan ibarət Şərqi Türküstan "Azadlıq" Təşkilatı quruldu. Ali Xan Töre hələ Urumçidə ikən öz həmfikiriləri ilə birlikdə hazırladığı 3 pilləli siyasi proqramı e'lan etdi. O, "Azadlıq" Təşkilatının vəzifəsini açıqca e'lan edərək, 1-ci pillədə Sadıq Palovan ruhu ilə yetişən İli xalqı arasında müxtəlif məclislərdə və məscidlərdən geniş şəkildə istiqlal təbliğatı apardı.

Bu sür'ətlə bütün xalqı hərəkətə keçirmək; 2-ci pillə isə gizli hazırlıq görmək; İlidə silahlı qiyama başlayaraq Şərqi Türküstanda işğalçı Çin hakimiyyətini devirmək; 3-cü pillə bütün Şərqi Türküstandakı istiqlalçı təşkilatlarla təmas quraraq və birləşərək mübarizə edib, nəticə olaraq Qomindang hökumətini yox etmək, azad, müstəqil və demokratik Şərqi Türküstan hökuməti qurmaqdan ibarət idi.

Şərqi Türküstan "Azadlıq" Təşkilatının siyasi fəaliyyəti çox qısa bir zamanda öz nəticəsini göstərdi. Gulca şəhərində düşmən ilə xalqın sərhəddinin açıq olması müəyyən edildi. Bütün kənd və qəsəbələr azadlıq hərəkətinə qoşuldu. Urumçiyə, Kaşqara, Ağsuya və Turfana nümayəndələr, Sovetlər İttifaqına isə silah almaq üçün xeyli miqdarda qızıl pul ilə elçilər göndərildi. Hər yerdə silah alınması ilə bağlı xəbərlər dolaşmağa başladı. Bundan xəber tutan Qomındanq rəhbərləri vəziyyətin ciddi xarakter aldığı barədə mərkəzə raport yollamaqla bərabər Gulcadakı mə'murlara və hətta öz tərəfdarları olan əhalinin hamısına silah paylandı. Qisası, Ali Xan Törənin sədrliyi ilə "Azadlıq" Təşkilatı o zaman ən doğru mübarizə vasitəsini, yə'ni silahlı mübarizə yolunu seçmiş və o yolla getmişdi. 1944-cü ilin əvvəlində bu təşkilat açıq-aşkar fəaliyyət göstərməyə başladı, amma

Qomindanq idarəsi tərəfindən təşkilat üzvlərinin kütləvi halda tutulmasından və Sovet casuslarının gizlicə təşkilata soxulmasından təşvişə düşən Törə təcili qərar verərək təşkilatı gizli fəaliyyətə keçirdi və onun guya dağıldığını bildirdi. Həqiqətdə isə hərəkət davam edirdi və artıq silahlı mübarizənin növbəti yeri və üsulları müəyyən edilmişdi.

Doç. Dr. İklil Kurban Ali Xan Törənin Şərqi Türküstan fəaliyyəti haqqında belə yazır: "Ali Xan Törə Qərbi Türküstanlı, Özbək Türklərindən. Şərqi Türküstana 1923-cü ildə gəlmiş, Gulca məscidlərinin birində mollalığ etdiyindən bəxs edilir. Onun Şin dövründə Aqsu həbsxanasında 3-4 il hapsdə olduğundan xəbər verilir. Ali Xan Törənin nitqlərini dinləyən insanların dediklərinə görə, onun 1945-1946-cı illərdə 55 yaşında olan müstəsna bir hatib, böyük bir din bilgisinə sahib olduğu bilinməkdədir. Bu adamın Allah və millət adına səslənməsindən sonra, İli xalqı həqiqi bir milli ölüm qalın savaşını qəbul etmişdir. Ruslar işlərini bitirdikdən sonra bu adamı 1946-cı ilin iyun ayında Sovetlərə qaçırdılar." [5, s.64]

Ali Xan Törə haqqında Burxan Şəhidi isə: "Ali Xan Törə din alimi, özbək, yaşı 60'ı keçmiş, Şin dövründə bir neçə il haps edilmişdi. 1943-cü ildə həbsxanadan çıxdıqdan sonra Gulca'da tacirlik və müəllimlik ilə məşğul olmuşdu." [18, s.606] deyir.

3. ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN İSLAM CÜMHURİYYƏTİNİN QURULMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin qurulması və fəaliyyəti tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Fəslin əsas mövzusunı Ali Xan Törənin cümhuriyyətin qurulması uğrunda Çin hakimiyyət organlarına qarşı apardığı mübarizə, onun həyata keçirdiyi islahatlar, cümhuriyyətin qurulması ilə bağlı mühüm şəxslərin təqdimi, daxili və xarici siyasəti kimi mühüm və elmi ədəbiyyatda ən az işıqlandırılmış məsələlər təşkil edir.

3.1. Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin qurulması

7 noyabr 1917-ci ildə bolşeviklərin üsyan edib ortaya çıxdığı gün olan 7 noyabr 1944-cü ildə, "Biz İslam və hürriyyət bayrağını dalğalandıralım, eyni gün ortaya çıxaq" düşüncələri ilə Ali Xan Törə, 7 noyabr 1944-cü ildə silahlı mübarizəyə başladı.

Müstəmləkəçi Çin hökumətinin Şərqi Türküstan xalqına etdiyi qəddar zülm və zorakılığa qarşı 6 oktyabr 1944-cü il tarixində İli Vilayətinin Nılkı qəsəbəsində ortaya çıxan milli silahlı üsyan partlayışı 2 günlük şiddətli döyüşlər nəticəsində qəsəbənin Qomindanq (Milliyyətçi Çin) hakimiyyətindən təmizlənməsi ilə nəticələndi. Nılkıda milli üsyana başlayan Şərqi Türküstan partizan döyüşçüləri 7 noyabr 1944-cü il ildə 3 istiqamətdən İli vilayətinin mərkəzi Gulca şəhərinə hücum keçdi. 11 noyabrda Gulca şəhərinin bir neçə strateji nöqtəsindən başqa əsas yerləri Çin ordusundan xilas edildi. 12 noyabrda isə Şərqi Türküstan inqilabçı Qurtuluş təşkilatı və üsyan rəhbərləri və xalq elçilərinin keçirdiyi iclasda Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin qurulduğu bildirildi.[90, 1993, No:84]

"İlə və kəndlərdəki silahlı üsyançılara xəbər göndərilərək atasının

“eyni gün, eyni saatda siz xaricdən Gulcaya hücum edin, biz də daxildə mübarizəyə başlayacağıq” şəklində xəbərdarlığı ilə istiqlal mübarizəsinin başlandığını bildiren Qutluq Xan Şakirov, “bu plan büsbütün həyata keçdi. 3 gün içərisində Gulca şəhəri tamamilə ələ keçirildi.

Eyni zamanda Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyəti e’lan edildi”, - söylədi.

Ali Xan Törə Vilayət İdarəsindən Çin bayrağını endirərək, onu cırdı və ayaqları altında tapdalayaraq, “İşte İslam bayrağımız”, - deyərək əvvəlcədən hazırlanmış ay-ulduzlu ağ bayraq dalğalandırıldı.[2]

12 noyabr 1933-cü ildə, yə’ni Kaşqarda qurulan Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin e’lanından düz 11 il sonra, Ali Xan Törənin liderliyi ilə Gulcada ikinci dəfə müstəqil bir türk dövləti olan Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti quruldu. Ali Xan Törə prezident seçildi. Hökumət milli ordunu yaratdı, nazirlikləri və təşkilatları qurdu. Hökumət 9 maddəlik siyasi proqram hazırlayıb təsdiq etdi. Dövlətin adı Şərqi Türküstan, Dövlət Bayrağı qızıldan Ay-ulduzlu yaşıl bayraq [91, 1992, No:34-35] qəbul edildi. Rəsmi mətbuat orqanı olaraq “Şərqi Türküstan” qəzeti nəşrə başladı. Nazirlər Soveti Ali Xan Törə, Hakim bəy Xoca, Rahimcan Sabir Hacı, Məhəmmədcan Mahsum, Həbib Yönci, Ənvər Musabəyov, Ebul Hayri Törə, Abdülkərim Abbasov, Maskaşev kimi şəxslərdən təşkil olundu.[88, 1993, No:1] 1944-cü ilə qədər təşkilatlanma və güclənməyə çalışıldı və hürriyyət üçün uyğun şərait fürsəti istifadə edildi.

On iki nazirdən ibarət hökumət e’lan edilərək doqquz maddəlik bir bəyanət hazırlandı.

Bu maddələr bunlardır:

1. Çinlilərin haqsız siyasi rejimini yox etmək.
2. Demokratik bir hakimiyyəti tə’sis etmək, müxtəlif mövqedəki rəhbərləri azad xalq seçkisi ilə seçmək.
3. Ordunun Şərqi Türküstan xalqına, hökumət vəkillərinə mənsub

olması.

4. Millətlərarası eşit haklara və hüquqlarına sahib olmaq.

5. Dini inanclara hörmət göstərmək.

6. Sənayeni, kənd təsərrüfatını, heyvandarlığı və xüsusi sektoru inkişaf etdirmək.

7. Dünyadakı demokratik ölkələrlə, xüsusilə Şərqi Türküstanın qonşusu Sovetlər İttifaqı ilə dostluq əlaqələri qurmaq siyasətini davam etdirmək.

8. Milli təhsil və sağlamlıq xidmətlərinin inkişaf etdirmək.

9. Uyğur dili və yazısını dövlət dili və yazısı olaraq istifadə etmək.

Bu tarixi iclasda yene gündəlik "Şərqi Türküstan" qəzetini nəşr etmək qərara alındı.[92, s.80-81-82].

Cümhuriyyətin kadrları

Ali Xan Törə bu Cümhuriyyətin prezidenti qəbul edildi. O, hökumət üzvlərini bu cür müəyyənləşdirmişdi: Həkimbəy Xoca və Ebul Hayri Törə (Qazax) - vitse-prezidentlər, Rahimcan Sabiri: - daxili işlər naziri, hərbi nazir müavini.

Envər Musabəyov - maliyyə naziri.

Həbib Yunisi (tatar) - təhsil naziri.

Məhəmmədcan Mahsum - ali ədliyyə naziri.

Abdurrauf Mahsum - hökumətin baş katibi.

Salihcan Bəy - Torpaq, Yer-Su naziri.

Cani Yoldaş - Dövlət Müfəttiş naziri.

Polinov (Rus) - Hərbi nazir.

Zünün Təyyib - Hərbi nazir müavini.

Ömərcan - Təchizat naziri.

Kərim Hacı - Milli Bank naziri.

Seyfəddin Aziz - Təbliğat naziri (sonralar maarif naziri oldu).

Abdürkerim Abbas - Mətbuat naziri.

Kasımcan Kamberi - Hərbi ədliyyə naziri.

Ahməd Efəndi Kasımı - Ali Xan Törənin tərcüməçisi.[89]

Şərqi Türküstanlı İklil Kurban əsərində nazirləri belə yazır [5, s.66]:
Maliyyə Nazirliyinə Envər Musabəy, Təhsil Nazirliyinə Seyfəddin Azizi, Səhiyyə Nazirliyinə Muhiddin, müfəttiş nazirliyinə Qəni, hərbi nazirliyə Aleksandr, tikinti nazirliyinə Salehcan, ədliyyə nazirliyinə Məhəmmədcan Mahdum tə'yin edildilər. Burhan Şəhidi Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin hökumət tərkibindəki şəxsləri bu cür xarakterizə edirdi:

1. Ahmədcan Qasımı və Abdülkərim Abbasi kimi inqilabi düşüncə və kommunizm ideologiyasına sahib olanlar.

2. Envər Musabəy və Rəhimcan Sabirhacı kimi burjua düşüncəsi ilə yaşayanlar.

3. Ali Xan Törə və Hakim bəy Xoca kimi dini e'tiqadı olanlar. [18, s.606]

Fəqət bu şəxslərin hansı sinfə bölünmələrindən asılı olmayaraq, Burxan bəy özü də daxil olmaq şərti ilə bunlar üçün Rus-Çin əməkdaşlığının hazırladığı tale eynidir: ölüm və həbs. Burxan bəy 1938-1944-cü illərdə 6 il Şin həbsxanasında, 1966-1976-cı illər ərzində isə Mao həbsxanasında dustaq olmuşdu.[5, s.68]

Şin həbsxanası elə Rus həbsxanası, Mao həbsxanası isə Çin həbsxanası deməkdir.

Bəli, Burxan bəy nə qədər sinif nəzəriyyəsini mənimsəmiş kommunist olsa da, ömrü boyu onun nə Rusiya ilə, nə də Çinlə yaxşı münasibəti oldu. Çünki o, hər şeydən əvvəl Türk idi.

Gulca şəhərində müstəqil hakimiyyət olduğu üçün 4 hərbi təyyarə, 618 tüfəng, 56 pulemyot, 12 raket topu və bir neçə ton hərbi sursat və qumbara ələ keçirildi.

3.2. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin quruluşu ilə bağlı mühüm şəxslərin təqdimi

Fatih Müslim: Nılkı üsyanının lideri, Kazan türkü, 40 yaşında. Şının 1943-cü ildə Sovetlərdən üz döndərməsi nəticəsi olaraq Fatih Nılkıdakı Yerli Mal şirkətinin rəhbəri vəzifəsindən çıxarılmış, böyük qardaşı Sadiq Müslim də yaxalanaraq Urumçi həbsxanasına göndərilmişdi. 1943-cü ilə qədər bu iki qardaş Nılkıda mal-qaranı saxlanması və alveriylə məşğul olan varlı ailə kimi tanınmışdı. Fatih Nılkı üsyanına təşəbbüs edərkən 1943-cü il mayın 10-da özünün şərq-kənarındakı böyük mülkündə ilk iclası Qanatbək Akalakçı, Orazkan Akalakçı, Leydin Ükürday və Cakanbaylarla etmişdir. [93, s.19]

Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Fatih Müslim Nılkının icra hakimi oldu. Özü Nılkını ələ keçirərkən, Nılkını çinlilərin qalmayacağı bir yurda çevirəcəyini söyləmişdi. Həqiqətən də Fatih Nılkıya rəhbərlik etdiyi illərdə Nılkıda bir nəfər belə çinli qalmamışdı.[5, s.42]

Kanatbək Akalakçı: İstemez Hacı'nın oğludur. Xoca Niyaz Hacı Urumçidə vali müavini olaraq, mə'lum dərəcədə səlahiyyət sahibi olduğu 1936-cı ildə Şərqi Türküstandan bir neçə nəfər Hecce göndərilmişdi. Kanatbək Akalakçının qardaşı Nuqaybek Çar Rusiyası dövründə Rusiyaya gedərək orada təhsil almışdı. Nuqaybek vətəni Şərqi Türküstana döndükdən sonra özünün doğulub böyüdüüyü Araltöbedə (Araltöbe, Nılkının cənub şərqində, Künes nəhirinin başına yerləşən nahiyə.) 93 məscid, məktəb və dəri fabriki tikmişdi. Ehtimal ki, o, Rusiya və Qərbi Türküstanda XIX əsrin sonlarında türklər arasında cərəyan edən ceditçilik (yenilikçilik) hərəkatından tə'sirlənmişdi. Nuqaybeki, Şərqi Türküstan Qazaxlarının ilk milli burjuaziyası adlandırmaq olar.

Kanatbək Akalakçının, Orazxan Akalakçı ilə bərabər Qazaxların içərisində ən e'tibarlı adam olduğu üçün, Fatih ondan istifadə etmək məqsədilə, ilk iclasa də'vət etmişdi. Kanatbək Fatihə bəl bağlamamış,

bəlkə də Fatihin arxasındakı gizli qüvvəni duyub, haqlı olaraq, Sovetlərə güvənmənin zərərli ola biləcəyini hiss etmişdi ki, Fatihin təşəbbüsü barədə Çin hökumətinə mə'lumat verərək, özünün bu hadisəyə qarışdırılmasının qarşısını almışdır. Fatihin Nilkini aldığı ilk gün - 1944-cü il oktyabrın 6-da Kanatbek tutularaq "xain" bilinərək 60 yaşlarında e'dam edilmişdir. [5, s.43]

Orazxan Akalakçı: Qazax, Kızay ülusunun Kaş çayı ərazisi cəmiyyətinin ən e'tibarlı varlığı zəki, dinamik, zərif quruluşlu 55 yaşlarında, nazik gövdəli bir adam idi. Nilki civarındakı Qazaxların ayaqa qalxmasında mühüm rol oynamışdır. Orazxan 1949-cu ilin payızında, Şərqi Türküstan Çin kommunistləri tərəfindən ələ keçirildiyi zaman tutularaq, 1951-ci ildə e'dam edilmişdir.[5, s.44]

Cahanbay: Qarayanız, orta boylu, 40 yaşlarında yaraşlıq, əslə Qərbi Türküstandan olan bir adam idi. Bilikli olduğu və rusca da yaxşı bildiyi üçün Şərqi Türküstan Cümhuriyyətindən əvvəl Nilkidəki qazax dənəyinin rəhbəri, Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti dövründə isə Nilki polis idarəsinin rəhbəri vəzifəsində olmuşdur. Kanatbekin xəbərçiliyindən sonra Cakanbay Çin hökuməti tərəfindən yaxalanaraq həbs edilmişdi. Üsyançılar tərəfindən Gulca alınan zaman həbsdən xilas edilmişdir. Cakanbayın hansı ideala xidmət etdiyi tam aydın deyil. Şərqi Türküstan Çin tərəfindən işğal edilərkən Cakanbay da yaxalandı və 1951-ci ildə e'dam edildi. [5, s.44]

Leydin Ükürdəy: Monqol, 63 yaşında. Nilki monqollarının dini lideri və ən zəngini. Fatihin ilk toplantısında iştirak etməsi haqda mə'lumat verilərkən tutulma təhlükəsindən narahat olaraq, zəhər içib intihar etmişdir.[93, s.23]

Rafik Bayçirin: Qazax türklərindən olub, 35 yaşında, uzun boylu bir adam idi. O, ilk iclasda olmasa da, Fatihin ən yaxın köməkçisi idi. Fatihin yol göstərəni Rus konsulluğu ilə Nilki və Gulca üsyanları arasındakı əlaqəni quran, üsyançılar arasında rusların ən çox e'timadını qazanan adam idi. [94, c.2, s.202] Rafikin Nilki üsyanından əvvəl, Gulcadakı rus

konsulluğunda at arabası sürücüsü olduğu mə'lumdur. Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti ləğv edilərək, Çin kommunistlərinin iqtidara gəldiyi vaxtlar Rafik Bəy məs'ul vəzifələrdə oldu. Gulcadan bir hərbi dəstə ilə bərabər Nılkiya gedib Nılki üsyanı zamanı çiyin-çiyinə çalışdığı yoldaşları Orazxan və Cakanbayı Çin kommunist hökuməti naminə tutmuşdu. Çin kommunist hökumətinin bu iş üçün şəxsi olaraq Rafiki Nılkiya göndərməsi, "öz ətini öz yağlı ilə qovurmaq"dan ibarət kommunistlərin çox işlətdiyi bir tədbirin nəticəsi idi. Abdülrəhim İsanın bacanağı olan Rafik Rusiya Çin münasibətlərinin yaxşılaşmasından qabaq Sovet İttifaqına getdi. Söylənənlərə görə, Abdülrəhim İsa Həccdən qayıtdıqdan sonra bacanağı ilə səyahət təəssüratını bölüşərək demişdi ki, çinlilərin Muxtar vilayəti olmaqdan, İngilislərin müstəmləkəsi olmaq daha yaxşıdır".[5,44] Çox keçmədən Rafikin ihtar, xəbər verməsi üzərinə Abdülrəhim İsak öldürülmüşdür (payız 1957-ci il). [5, s.45]

Qani: Uyqur, 35 yaşında, iri cüssəli, ucaboy, qəhrəman bir şəxs. Əvvəlcə e'tibarsız, hesab edilse də, sonralar isə qəhrəmanlığına görə "Batır" adlandırılmışdır. Oğurluğu qəhrəmanlıq simvolu olaraq anlayan və özünə başqa yararlı iş tapmayan Çin düşməni Qani, Nılkiyadakı və Gulcadakı döyüşdə özünü əsl bir qəhrəman kimi göstərmişdir. Qani Nılkiya hücum etməzdən 15 gün əvvəl Urumçi həbsxanasından qaçıb, Qarabataqdakı evinə gəlmişdi. İlastaydakı üsyançılar onu Navana iki atlı göndərib gətirmişdilər.[94; c.2, s.202] Qaninin həbsxanadan qaçma əhvalatının daha əvvəllərdə bir neçə dəfə təkrarlandığı söylenilir. Qani Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti qurulmazdan əvvəl, (sözde) Gulca ədliyyəsinin rəhbəri olaraq vəzifələndirildi. Şərqi Türküstan Çin kommunistləri tərəfindən işğal edilərkən, Qani, Fatih başda olmaqla 100-ə yaxın Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti qəhrəmanları və bə'zi tanınmış adamlarla bərabər guya Çinin Sipe, Lançu kimi şəhərlərinə səyahətə də'vət olundu. Orada 6 aya qədər qaldıqdan sonra Qani və Fatih də başda olmaqla bir çoxları məcburən Sovet İttifaqına köçürüldü.[5, s.45]

Ekber: Kazax türklərindən olan İsbusınoğlu Ekber, 1917-ci ildə doğulub, Nilki ətrafındadır. İsbusin qardaşı Kazım ilə bərabər 1928-ci ildə Çin hökuməti tərəfindən öldürülmüşdür. [5, s.45] Kiçik yaşından atasız qalan Ekber anası Meriyə ilə bərabər dayılarının evinə gedib orada yaşamışdır. Orada Ekber anasının və dayılarının, atasının qəhrəmanlıqları haqqındakı hekayələri dinləyərək, yoxsulluq içində böyümüşdür. Fatihin üsyan təşəbbüsü ilə yanaşı Ekberin böyük intizarla gözlədiyi qisas günü də gəlmişdi. Beləcə Ekber, iki qardaşı - Seyid və Navan ilə Fatihe candan dəstək olmuşdu. Ekber və Seyid Gulca uğrunda döyüşlərdə şəhid oldular. [5, s.45]

Navan da bu savaşılarda qəhrəmanlıqla döyüşdü. Fəqət o, bu savaştan sağ çıxdı. Çin işğalından sonra Navan yaxalanaraq uzun zaman həbsdə və əmək düşərgələrində qalmalı oldu. [94, c.2, s.188-190]

Grigori Mamintov: İli vilayətindəki ağ rusların ən varlısı və e'tibarlısı olmuşdur. Onun Ziku və Arsalanqda böyük mülkü vardı. Yayda orada, qışda Gulcada qalırdı. Fatih üsyana başlarkən Ziku və Arsalanqdakı rusları bu işə qatmaq məqsədilə Qriqori Mamintov onlara vasitəçi olaraq göndərilmişdi. Fəqət, Qriqori rusları Fatihin əleyhinə yönəlmişdi. Çin hökuməti Fatihin hərəkatını "Altı quldur" hərəkatı adlandırırsa da, ətrafdakı ruslar ona "Altı tatar" [95, s.10] hərəkatı deyirdilər. Çinlilər Şərqi Türküstanı işğal edən zaman Qriqori, bir yolla Sanqhaydakı ingilis konsulluğuna sığınmış və oradan da İngiltərəyə gedə bilmişdi.

İlidəki beləruslar Fatihin arxasındakı Sovetlərin dayandığını çox gözəl başa düşmüşdü. Buna görə də Qriqori başda olmaqla Ziku və Arsalanqdakı ruslar, Fatihin hərəkatına qoşulmaqdan birlikdə qaçmışdılar. [95, s.17].

3.3. Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin xarici siyasəti

Ali Xan Töre Saguni on iki nazirdən ibarət olan hökumətini e'lan etdikdən sonra dokkuz maddəlik bir siyasi proqram hazırlamışdı. Bu proqramda xarici siyasətlə əlaqədar üç maddə mövcutdu. Bu maddələr isə belədi: [92, s.80-81-82]

1. Çinlilərin haqsız siyasi rejimini yox etmək,
2. Millətlərarası haklara və hüquqlara sahib olmaq,
3. Dünyadakı demokratik ölkələrlə xüsusilə Şərqi Türküstanın qonşusu Sovetlər İttifaqı ilə dostluq əlaqələri qurmaq siyasətini davam etdirmək.

.Sonradan üçüncü maddəyə "*Çin hökuməti ilə yenidən siyasi və iqtisadi münasibətlər qurmaq*" sözü əlavə edilmişdir.

Bu maddələrin əsasında Ali Xan Töre və hökuməti fəaliyyət başladı.

Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin genişləndirilməsi üçün aparılan işlər:

Ali Xan Töre Saguni və hökumətini hazırlamışdığı dokkuz maddəlik siyasi bir proqram əsasında fəaliyyət başladı. 1944-cü ilin iyul ayında Altaydakı milli qüvvələr komandanlığının 384 N-li meydanına (polka) basqın edərək onu məğlub etdi. 14 avqustda Nilkidəki Ulastoyda Qani, Fatih, Ekber, Seyid, Nəmid və Osman başda olmaqla 600 nəfərlik partizan dəstəsi bir yere toplanıp açıq silahlı hücumla başladı. 7 oktyabrda Nilki şəhəri ələ keçirildi. Əslində bu, Şərqi Türküstan azadlıq hərəkatının başlanması və cümhuriyyətin quruluşu üçün atılan ilk addım idi. Azadlıq təşkilatının sədri Ali Xan Töre komandanlığın bütün əsgərləri ilə şəhərin xaricində döyüşməyi daha əlverişli sayaraq, 1944-cü ilin 10 noyabrında Gulca şəhərində üsyana başlamağı qərara aldı. Ancaq düşmənin bundan xəbər tutması üzündən üsyan 7 noyabra keçirildi. [88, 1993, No:1]

Nilki partizanlarının Gani tabeliyindəki hissəsinin Gulcanın cənub-şərqindən, Seyid tabeliyindəki hissəsinin şimal-qərbindən, Fatih

rəhbərliyindəki hissəsinin isə şimal-şərqdən hücum etmələri qərarlaşdırıldı. O gün səhərin ilk saatlarında Abdülərim Abbasovun rəhbərliyi ilə partizanlar 60 ədəd avtomatik tüfəng, 2 pulemyot, 2 minomyot və onlara aid 2 ton hərbi sursat ilə Korqao yolu ilə Bayandoydan keçərək Gulcaya girdi. 1945-ci ilin fevral ayında Gulca ələ keçirilənə qədər şəhərdə və ətrafında 20-dən artıq böyük, 300-dən artıq kiçik küçə döyüşləri baş verdi. Ali Xan Törə əvvəlcə özünün rəhbərlik etdiyi hərbi dəstələrə, sonra Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti Əsgəri Qüvvələrinin Baş Komandanı kimi bütün döyüşlərə komandirlik etdi. Bu döyüşlərdə o, rəqib qüvvələrini parçalayaraq məhv etmək, əsas gücü toplayaraq düşməyə son zərbə vurmaq, mühasirə edib yox etmə, düşməni təslim olmağa məcbur etmə və hiylə ilə yox etmə kimi taktikaların hamısını rəhbərlik etdiyi bütün döyüşlərdə uğurla həyata keçirdi. Bundan başqa bütün xalqı hərəkətə gətirmə, cəbhə arxasından arxa dəstənin döyüşə hazır vəziyyət alması, əsgərlərin döyüş ruhunu yüksəltmə, xarici silahlardan istifadə, əsir və qənimətləri yerləşdirmə, hətta Urusici, Şiho Monas və Ağsu tərəflərinə fədai döyüş dəstələri göndərərək düşmənin arxa cəbhəsindəki gücünü zəiflətmək kimi tədbir və vasitələrdən istifadə etdi.

O, döyüşlərdə Ali Xan Törə bütünlüklə Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti hökumətinin qərarlarına uyğun olaraq hərəkət etdi. Milli ordunun birliklərə bölünməsinə, komanda, nizamı və vəzifələr və rütbələr, nişan və medallar tətbiq etdi. 3 fevral 1945-ci ildə tarixində Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti Nazirlər kabinetinin yığıncağında 12.000 nəfərlik bir milli ordunun təşkil edilməsinə qərar verildi. Ali Xan Törə "Marşal" rütbəsi ilə bu milli orduya Baş komandir seçildi.

Bütün ordu üç müstəqil ordu olaraq yenidən təşkil edildi. Birinci orduya Mərkəzi ordu olaraq Urumçinin fəthinə, ikinci orduya (Şimal ordusu) Altay və Çöçək bölgəsinin ələ keçirilməsi, üçüncü orduya isə Cənub Ordusu adı ilə Cənub vilayətlərinin işğalçılardan təmizlənməsi vəzifəsi tapşırıqla ümumi hücum keçmələri əmr edildi.

Marşal Ali Xan Töre "On bir Bitim anlaşmasına qədər" bütün 3 vilayətdəki və tam Korqasdan başlanan cənub bölgəsi savaşılarını müvəffəqiyyətlə idarə etdi. Bütün Çini sarsıdacaq dərəcədə uğurlar əldə edərək, Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin gənc və qəhrəman ordusunun güc və qüdrətini göstərdi.

Həmin dövrdə SSRİ, Yaponiya və Mərkəzi Çin hökumətinə qarşı bir bufer dövlət olaraq Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətini gizli olaraq dəstəkləmək məcburiyyətində qaldı. (Belə ki, silah-sursatdan kömək etməyə razılaşaraq 30 qoyun əvəzində bir tüfəng [91, 1992, No:34-35] almaqla I-ci Dünya Müharibəsindən qalma tüfənglər verdi və eləcə də müsəlman türk xalqlarından (özbək, Qazax və başqaları) hərbi mütəxəssislər göndərdi[89].

8 aprel 1945-ci ildə böyük və möhtəşəm bir mərasimdə 50-dən çox partizan dəstələrinin iştirakilə rəsmən 15000 nəfərlik Şərqi Türküstan Milli Qurtuluş Ordusu quruldu. Və tezliklə həmin ordu genişlənərək 40.000 nəfərlik müasir ordu halına gəldi. Milli Qurtuluş Ordusunun Yüksək Baş Komandanlığına marşal rütbəsiylə Ali Xan Töre, komandirliyinə general-leytenant rütbəsiylə Polinov, komandir köməkçisi olaraq general-mayor rütbəsiylə Zunun Tayıbov və Abdülrəhim Canlar təyin edildilər.[90, 1993, No:84]

Səfərbərlik e'lan edildiyi üçün 100.000-ə qədər müraciətlər olduğu halda orduya cəmi 30.000 nəfər (əldə olan silahın sayına görə) götürüldü. Gənc ordu iyul, avqust və sentyabr aylarında 85.000 nəfərlik Çin Ordusuna qarşı döyüşlərdə uğurlar qazandı. Ordunun mətinliyi sahəsində İli, Terbeqatay və Altay vilayətləri azad edildi. Manas Deryasına yollar açıldı. Şərqi Türküstan Çin Ordusu ilə üz-üzə dayanaraq, toqquşmalarda qələbələr qazandı. 1945-1946-cı illər daim Çin əsgərləriylə vuruşma ilə keçdi. Döyüşlərdə Çin əsgərlərindən kazarma, hava limanı, Buddistlərin ibadət xanası ələ keçirildi. Gulca ətrafında düşmənlərdən təmizlənənədək 3.000'dən çox mücahid (İslam əsgərləri) şəhid oldu, 6.000 mücahid

yaralandı. [96, s.236] Ordu içində Gani Batur (uyqur), Fatih Batur (tatar), Osman Batur (Qazax), Ekber Batur (Qazax), General Polinov (rus) kimi cəsur komandirlər yetişmişdilər. Şərqi Türküstan Hökuməti, Ali Xan Törəyə əvvəlki fəaliyyətlərinə və bu döyüşlərdəki uğurlarına görə Marşal rütbəsi verildi. Şərqi Türküstan Xalqı Ali Xan Törəyə "Marşal Ata" deyə müraciət edirdilər.[89]

Şərqi Türküstan Ordusu Urumçiyə qədər yaxınlaşmışdı. Əgər Ali Xan Törə ruslar tərəfindən qaçırılmayıb, ona 2-3 gün də möhlət verilsəydi, Urumçi də azad ediləcək idi.

3.4. Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin daxili siyasəti

Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti hökumətinin Ali Xan Törə başçılığında 1945-ci ilin 5 yanvar günü e'lan etdiyi şüarlardan daxili siyasətə istiqamət verən maddələr belədir:[5, s.68]

1. Şərqi Türküstan xalqlarının bərabərliyinə əsaslanmış həqiqi, azad və müstəqil cümhuriyyət qurmaq.

2. Şərqi Türküstan iqtisadiyyatını hərtərəfli qaldırmaq üçün xüsusən sənayi, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və xüsusi ticarət işlərini gücləndirərək iqtisadiyyatı yüksəltmək.

3. Şərqi Türküstan xalqının əksəriyyəti İslam dininə e'tiqad etdiyi üçün bu dinə tərəf durmaqla yanaşı, başqa dinlərin də varlığını qorumaq.

4. Din, tə'lim-tərbiyə və sağlamlıq işlərini inkişaf etdirmək.

5. Şərqi Türküstan hökumətini və sülhü qorumaq üçün Şərqi Türküstandakı bütün millətlərdən müştəşəkil olan güclü bir ordu qurmaq.

6. Bank, poçt-teleqraf, meşə, yeraltı və yerüstü mənbələr kimi sərvətləri xidmətində saxlamaqla dövlət nəzarətinə almaq.

7. Məqam düşgünlüyü, millətçilik və rüşvətxorluğu yox etmək.

İli ətrafındakı başqa qəsəbələr qurtardıqdan sonra, qəsəbələrdən

gələn nümayəndələrin vasitəsilə yenidən Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti müvəqqəti hökuməti təkrar quruldu. Prezident yinə Ali Xan Törə və prezident köməkçisi ilə hökumətin 17 nəfər hey'ət üzvləri, nazirlər seçildi. Qanuni olan Şərqi Türküstan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti quruldu. Əvvəlki şüarlardan bir az fərqli olan yeni şüarlar e'lan edildi:

1. Çinlilərin istismarçı hakimiyyətini kökündən yox etmək.
2. Demokratiyaya əsaslanan dövlət rejimi qurmaq.
3. Hərbi qüvvələrin xalqa mənsub olmasına nail olmaq.
4. Bütün xalqların hüquq bərabərliyi.
5. Dinə hörmət.
6. Bütün səviyyələrdə hökumət rəhbərinin xalq tərəfindən seçilməsi.
7. Sovet hökuməti ilə dostluq siyasətini həyata keçirmək.
8. Tə'lim-tərbiyəni genişləndirmək.
9. Uyqur dilini dövlət dili olaraq qəbul etmək. [20, s.101-102-103]

Qısa zamanda Şərqi Türküstan İslam Respublikası dövründə bu işlər həyata keçirildi: 1945-1946-cı illərdəki döyüşlərdə şəhid və yaralı ailələrinə yardım etmək məqsədi ilə "Şəhid Məçruhlar" Cəmiyyəti quruldu, ailələrə yardımlar verildi. [96, s.236]

Vergi 50 faiz azaldıldı, demokratik azadlıqlar və hüquqlar din və dində sərbəstlik hüquqları verildi, iş saati müəyyən olundu, çinlilərin əllərindəki əmlaklar müsadirə edildi. İlk orta texniki-peşə məktəbləri açıldı, istehsal artdı, 1944-48-ci illər arasında büdcənin 33 faizi təhsilə və xalq təsərrüfatına ayrıldı. Verginin miqdarı 50 faiz azaldılması ilə, ucuzluq oldu.[89]

İnqilabi hadisələr və azadlıq hərəkatının Nilki cəbhəsi; Bu qəsəbənin 1940-cı illərdəki ümumi vəziyyəti, Xalqın yaşayışı-güzəranı əsasən kənd təsərrüfatı ilə bağlı idi, digər kənd təsərrüfatı işləri aparılmırdı. Yalnız kənddəki təpələrdə yağış ümidinə yetişən buğda əkilirdi. Kənd əhalisi əsasən çinlilərlə uyğurlardan ibarət idi. Qəsəbədəki digər etnik qrupları isə çinlilər, tatarlar, ruslar, Qazaxlar, moğollar, qırğızlar təşkil edirdilər. [5, s.18] Qəsəbələrin əhalisinin çoxu Qazaxlar və moğollardan ibarət idi. Şərqi

Türküstanın 1917'də vəfat etmiş tarixcisi Musa Sayrami bu bölgəyi Mogolistan diyə adlandırmakdadır. [97, s.98-188] Arsalana və Ziku kimi çayların kənarlarında Oktyabr inqilabı zamanı Rusiyadan qaçmış ağqvardiyaçılar bal yetişdirmək, əkinçilik, dəyirmanlarda dən üyütmə və heyvandarlıqla məşğul idilər.

Şərqi Türküstan Çin kommunistləri tərəfindən işğal edilərkən Rus-Çin sazişi əsasında təşkil edilən işlərdən biri rusların işçi qüvvəsinə olan ehtiyacını təmin etmək üçün (xüsusən Oktyabr inqilabından sonra) Şərqi Türküstana qaçıb gəlmiş əhalinin məcburən Sovet İttifaqına köçürülmələri idi.

Çinlilər hakim millət olduqları üçün, Türküstanda sayca çox olmamalarına baxmayaraq, digər millətlərə nisbətən daha çox imtiyaz və imkanlara malik idilər. Çinlilər ya dövlət idarələrində çalışır, ya da şəxsi dükanlarında ticarətlə məşğul olurdular. Hər cür çətin tapılan bahalı mallar onların əllərindən keçirdi. SSRİ-dən qaçıb gələnlər geri qaytarıldıqdan sonra onların əllərindəki mal və şirkətlər çinlilərin əlinə keçmişdi. İmtiyazlı çinli mə'murlar ilə tacirlər birləşərək, həm dövlətin, həm də xalqın sərvəti hesabına sür'ətlə zənginləşirdilər.

O zaman qələm-kağız, qumaş və s. kimi fabrik məhsullarının hamısı Sovetlərdən gəlirdi. Çin dövründə hər hansı malı baha alıb, ucuz satmağa məcbur olan xalq güclə dolanırdı. Sovetlərin Şərqi Türküstandan qovulması ilə, fabrik məhsullarının sür'ətli qiymət artımı, yerli malların qiymətinin ucuzlaşması əhalinin çətinliklərini daha da artırmışdı. 1944-cü ilin payızında vilayət üzrə müxtəlif mə'mulatlardan qiymətləri 1943-cü ilə nisbətən 7 dəfə bahalaşmışdı. [20, s.94]

Bu cür natarazlıq, özbaşınalıq bir ovuc çinlilərin xeyrinə olan yaxşı bir girəvə idi. Çinlilərin iştahı və acgözlüyü, müflisləşən millətlərin isə çinlilərə qarşı nifrət və düşmənçiliyi getdikcə artırırdı. Bu isə geniş xalq üsyanına əlverişli zəmin yaradırdı. Yalnız kənardan kiçik bir tə'sirə, bir liderə ehtiyac vardı ki, məhz bunun sayəsində türklər Çin müsəlmanlarını da öz

tərəflərinə çəkərək, üsyan etdilər. Türklük və İslam bayrağı altında savaşa girişərkən, moğollara da: "Eyni zülmü çəkən millətlər, siz də bizim sıramıza qoşulun!" deyə müraciət etməkdən çəkinmədilər. [5, s.68]

Fatih Müslüm Nılını tərk etdikdən sonra ilkin olaraq İlastay dağındakı keçmiş qərargahına gəldi. Orada Həmidin məzarını ziyarət edərək, komanda başçıları ilə görülmək işlər barəsində yığıncaq keçirdi. Sonra tarixi dövrünü uğurla tamamlamış İlastay qərargahından ayrılıb, Gulca tərəfə doğru hərəkət edərək Gulca şəhərindən 25 kilometr şimal-şərqdə yerləşən Turpanüzü kəndində yerləşdi. O, burada hazırlanmış plan üzrə bir əmrin gəlməsini gözləyirdi. Həmin ümumi planın bir hissəsi olan "Çin zülmünə qarşı dağlardakı millətlər üsyan etdi" fikrini yaymaq üçün başlanılan Nılki hərəkatı tamamlanmışdı. Qarşıda isə yerinə yetiriləsi bu işlər vardı:

Gulcanın şərq kənarında yerləşən Topudönq məhəlləsindəki həbsxanadan Fatihin ailəsini qurtarmaq lazımdı. Çox təhlükəli olan bu vəzifəni Qaniyə tapşırıdılar. O, bir qrup seçmə döyüşçülərlə ildırım sür'ətilə hərəkət edib, bu vəzifəni bacarıqla yerinə yetirdi. Onun ani hücumu ilə Fatihin anası Fatimə, qaynanası Gülkey, həyat yoldaşı Qarifə, oğulları Məcid, Fərid, Faik, qızları Rəisə və Səidə azad edildilər.

Qaninin Fatihin ailəsini sağ-salamat qurtara bilməsi o zaman dillərdə dastan olmuşdu. Həbsxanada həyəcan tə'bili vurulmuş, hərbi təyyarə onları havadan qurğuşun yağışı ilə tə'qib etmişdi, lakin Qani Fatihin ailəsini heç bir ziyansız bu vəziyyətdən mö'cüzəvi bir şəkildə qurtara bilmişdi. Nılının alınmasından əvvəl Tu Sanın öldürülməsi ilə necə bir mö'cüzə və təşviş yaradılmışdısa, Gulcanın alınması üçün də yenə onun kimi bir qeyri – adil şərait yaratmaq lazım idi. Bu ixtişaşın qurbanı İli vilayətinin valisi, məşhur Liu Binq Di oldu. Liu Binq Di səhər evindən çıxıb Baş Polis İdarəsindəki iş yerinə gedərkən küçədəki böyük ağacların altında gizlənən Vladimir Aleksandrov adlı bir rus tərəfindən vurulmuşdu. Valinin cəsədi bir müddət küçədə qalmışdı.

Fatih Turfanüzüdə Aleksandrovdan xəbər, daha doğrusu raport gözləyirdi. Telqet (Talet), Fərid adlı iki nəfər Liu Binq Dinin öldürülməsi barədə Aleksandrovun raportunu Fatihə çatdırmışdılar. [93, s.149]

Üsyan planlarının əsasında isə məşhur Ali Xan Törenin azad edilərək, onun böyük şəxsiyyəti, mübarizliyi ilə xalqı çinlilərə qarşı üsyana qaldırmaq idi.

"5 noyabr 1944-cü ildə hərbi sursatla təchiz edilmiş 30 atlı bir qrup adam Sovet-Çin sərhədi olan Korqas qövsündəki təpəlik çöllərdən Gulcaya keçdilər. Onlar 70 alman tüfəngi, 12 pulemyot, 2 alovlu pulemyot tüfəngi, 2 tankvuran pulemyot, 1 işıqlandırıcı top, 1600 ədəd əl qumbarası və 80.000 çivarında hərbi sursata malik idilər. Bunlar çoxdan Gulcadan Sovetlərə keçmiş, orada bir müddət hərbi təlim almışdılar. Komandanın lideri Aleksandrov başda olmaqla Sovetlərin komandası Gulcadaki müxtəlif qruplarla bərabər bolşevik inqilabının ildönümü olan 7 noyabrda ümumi üsyana başladılar. SSRİ konsulunun müavini Borisov Nilki və Gulcadaki üsyancıların arasında əlaqələr yaratdı. Üsyançılar Çinin Gulcadaki ordu qərargahı ilə Baş Polis İdaresi qərargahını və həbsxananı ələ keçirməyə çalışdılar.

Nilkıdan gələn qrup, Topudöng məhəlləsindəki ikinci dərəcəli həbsxanaya hücum etdi. Oranı tutduqdan sonra ordu qərargahı üzərinə hücumu keçdilər və burada Gulcadaki qrup ilə birləşdilər. 7 noyabr səhəri Sovet İttifaqından gələn 15 atlı qrup Baş Polis Qərargahını ələ keçirərək həbsxanadakı məhbusları azad etdi. Liu Binq Di həmin gün vuruldu. [15, 1984, No:2].

Gulcadaki bütün Çin qüvvələri bir müddət mübarizədən sonra eyni istiqamətdə yerləşmiş olan - Ayrıanbaq, Piandşaq və Hava limanı olmaqla Gulca şəhərinin şimal-şərq hissəsinə çəkilib, Nilkıdan gəlməkdə olan hərbi qrupu gözlədilər.

7 noyabr 1944-cü il üsyanı başlayan gündən ona Ali Xan Töre rəhbərlik edirdi. İlk mərhələdəki bütün hərbi təşəbbüslər SSRİ-dən gələn

Aleksandrov və onun yoldaşları tərəfindən həyata keçirildi. Bu üsyan zamanı Fatih Rəfikin rəhbərliyi altında 200 tüfəng və başqa silahlarla yaraqlanan 800-dən çox atlı, 9 noyabrda Gulcaya gəldilər. Həmin gün Ali Xan Törə Çin ordu qərargahını tutulmasını planlaşdırır. Şiddətli döyüşlərdən sonra noyabrın 10-da qərargah ələ keçirildi. [15, 1984, No:2]

Gulcadaki "Sı Linq Bu" deyilən "hərbi qərargah" xalqın nəzərində ən heybətli, və ən güclü görünən, şərqə baxan böyük qapının kənarlarında iki böyük aslan heykəli və qapı önündəki asılı surətli gözətçi üsyançılar üçün də bu, cəmiyyətin zəifliyini göstərən bir simvol oldu. O andan etibarən ora üsyançıların qərargahı kimi tanındı. Qərargah dərhal həmin 120 nəfərlik bir güclü dəstəni Gulcanın şimal-qərbindəki Talkı keçidinə göndərüb, Urumçidən gəlməli olan Çin hərbi bölmələrinin qarşısını kəsməyi planlaşdırdı. Oradakı körpülər sökülməli idi. İlk öncə isə Talkı keçidi ilə və Gulca şəhəri arasındakı Süydünq və Kürədə yerləşən düşmən Çin qüvvələri məğlubiyyətə uğradılmalı idi. [15, 1984, No:2].

İli bölgəsinin ələ keçirilməsi belə davam etdi: "Təxminən 1000 nəfərə qədər adam Sovet İttifaqından gələn hərbi yolu tutmaq üçün sərhətdəki Lavsugung və Çimpanqzanı ələ keçirmək üçün göndərildi. Buradakı iki böyük mühasirə həlqəsində çinlilər yerlərini tərk edərək səhər tezdən qaçdılar. 300 nəfərə qədər yerli adam üsyan edən orduya qoşularaq, Korgas sərhədini nəzarətə götürdülər. Elə həmin anda Polinovun güclü silahlarla təchiz olunmuş 300 nəfərlik Sovet ordusu Süydüng və Kürəyə göndərildi. Məqsəd Çinin 1200-dən çox əsgəriylə orada mühafizə edilən qalanı ələ keçirmək idi. General Polinovun hərbi hissəsi milli Çin qalasını 120 mm minomyot ilə bombalayıb çinliləri ağır itkilərə mə'ruz qoydu[15, No:2 1984]. Atəşə tutulan Süydünqdəki çinlilər məcburən təslim oldular. Moqutnovun komandanlıq etdiyi ilk Süydünq polku burada ələ keçirilən Çin silahlarıyla təchiz edildi. Bax üsyanı bu yerə çatdığı zaman, Çinin Urumçidə qərargahında bir plan tərtib olunurdu. Həmin plana görə, Çinin 7 hərbi diviziyası dağ keçidi olan Talkı, Açalı, Göyərçin və Kökçuku üzərindən

Gulcaya göndərilməkdə idi. Talkı keçidi Süydünq polku tərəfindən müdafiə edilirdi, ancaq Açalı, Göyərçin və Kökçukuyu müdafiə etmək çox çətin idi. İnqilabın hərbi qərargahı Açalı, Göyərçin və Kökçuku qorumaq üçün Fatih 800 nəfərlik bir hərbi dəstədə komandir təyin etdi. Qani Buratala bölgəsinə təyin edildi. Onlar Daşügür-Ağsu dağ keçidi Arasanda ikitərəfli mühasirə yolu ilə Bökambalda olan Çin dəstələrini ələ keçirdi və pulemyot, 290 tüfəng əldə etdilər. Burada 250 nəfərlik bir Çin batalyonu məhv edildi.

İstiqlalçıların bu güclü hücumlarına cavab vermək üçün general Şi Pinq başda olmaqla 7000 nəfərlik qoşun Dahiyanqzının sol tərəfindən Gulcaya girmək məqsədilə 12 yanvar 1945-ci ildə Talkı, Açalı, Göyərçin və Kökçuku dağ keçidindən hücuma keçdi. Şiddətli soyuq və qalın təbəqə qara görə olsa da onların geyindiği libas ancaq qışda gündüz geyinilə biləcək libas idi. Onlardakı ən böyük səhvi də, ilk şərtləri ilə keçid topoqrafiyası haqqında mə'lumatsızlıklarından irəli gəlirdi. Qalın qar və sis-duman onların hərəkətini ağırlaşdırırdı. Axırda həmin dağ dərəsindən hücuma keçmək Çin ordusu Fatih Müslimin başçılıq etdiyi dəstə tərəfindən Kersay, İrək və Çapkancuta keçidində tələyə salındı. Qalın qar və şiddətli soyuq şəraitində sayca çox olan düşmən ilə 5 gün vuruşdular. Çin ordusunun qarşısını almaq üçün Fatih xahişi ilə İnqilab qərargahı İshakbek Munun [94, c.2, s.57-58-65] komandanlığı ilə iki nişançı qırğız hərbi batalyonunu köməyə göndərdi. Yanvarın 22-də general Şi Pinqin hərbi diviziyası məğlub edildi. Yalnız iki kiçik qrup generalın rəhbərliyi altında geriye, Dahiyanqziya qaçdı. General Şi Pinqin Gulca hücumu zamanı gözlənilməz məğlubiyyətindən sonra Türküstan birliyinin 300 nəfərlik bir "ıldırım qrupu" pulemyot və topla arxadakı düşmən cəbhəsi olan Talkı keçidinə göndərildi. Yeganə əsas yol bağlandı. Talkı keçidiylə dırmaşan 3.000 nəfərlik Çin qoşunu döyüşə sursatsız və ərzaqsız gəlmiş Şihuya geri çəkilməyə məcbur olduğu zaman arxada gözləməkdə olan Türküstan qüvvələri tərəfindən pusquya götürüldü. Onların heç biri Şihuya dönə bilmədi. Çoxlu hərbi sursatı ələ keçirən dağ qolu mücahidləri Gulcada

mühasirədə olan çin hərbi qüvvələri ilə vuruşmaq üçün əlavə qoşun olaraq Gulcaya geri döndülər. 1945-ci ilin 27 yanvar gecəsi Türküstan qüvvələri Çinin Gulcadaki qüvvələrinə qarşı yenə də hücum keçdi. Şiddətli minomyot topları ilə bombalandıqdan sonra 1945-ci ildə 28 yanvarda Lianqşanq ələ keçirildi. Yanvarın 29-da Ayranbak uğrunda şiddətli vuruşmalar davam etdi. Çin hərbi dəstələrinin sağ qalanları 1945-ci ilin yanvarın 30-da təyyarə ilə havaya qalxaraq Şihuya qaçmağa məcbur oldular. Onların çoxu Çapkancutada İshakbek başçılığında xalq dəstələri tərəfindən tələyə salınaraq məhv edildi. Beləliklə, 1945-ci ilin yanvarın 31-də Çin dəstələri İli bölgəsindən tamamilə yox edildi. İli bölgəsindəki bu savaşı belə nəticələndirə bilərik:

Dağ keçidində öldürülənlərdən əlavə İli bölgəsində məhv edilən Çin əsgərlərinin sayı 5.600 nəfər idi. Süydünq, Kürə və Gulcadaki savaşlarda 5000 Çin əsgəri əsir alındı. Üsyançıların itkiləri də az deyildi. Nılkı və Gulcada işgəncə ilə öldürülən xalq və tif, epidemiya xəstəliyindən ölənlər də az deyildi. [15, 1984, No:2]

Şərqi Türküstan ordusunun rəsmən işə başlaması və inqilabın Tarbaqatay və Altaya yayılması;

1945-ci ilin yanvarında müvəqqəti hökumətin altıncı dövrə hey'ətlər iclası açılaraq hərbi rütbə, mükafat ordunun təşkili, komanda qaydası kimi məsələlər nəzərdən keçirildi.

Fevralın 3-də açılan müvəqqəti hökumətin 19 dövrə hey'ətlər iclasında "Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin əsgəri hissələrini rəsmən tə'sis etmə, milli qurtuluşun həqiqi hərbi qanununu e'lan etmə mövzusunda qərar qəbul edildi. Aprelin 8-də müntəzəm ordunun qurulduğu e'lan edilərək, Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti hərbi qüvvələrinin ilk rəsmi təntənəli mərasimi oldu. 10.000 nəfərlik [20, s.102] bu ordunun başçısı general İshakbek tə'yin edildi.

Ruslar tamamilə Şin dövründəki kimi Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin hərbi, siyasi işlərinə açıqdan-açığa öz adamlarını gətirdi. Onların

qərargahının Perviy dom (birinci ev) deyilən hissəsinə general Vladimir Vladimiroviç Kozlov yerləşdi. Vtoroy dom (ikinci ev) deyilən hissəsində Sovet polkovniki Nazarov, İskəndər (İvanov), Urazəli Daskenov, İshak İbrahimov və başqaları yerləşdilər.[15, 1984, No:2]

May ayında milli ordunun baş qərargahı əsgəri plana əsasən aşağıdakı əmrləri verdi:

1. 3-cü atlı polku Çöçək və Altayı azad etməli,
2. Tikesdəki 1-ci polk. Döngən onuncu polku, 2-ci İli polku, 2-ci Şive (Mançu nəslinə mənsub bir millət) 4-cü ehtiyat polkun süvari qoşunu, 1-ci batalyonu Cingi tutmalı,
3. Tikes ikinci atlı müstəqil süvari qoşunu Ağsunu tutmalı,
4. Süydünq 1-ci atıcı polku, Moğol müstəqil batalyonu, komandirlik qərargahının müstəqil süvari qoşunu, topçu qoşunu Manası tutmalı.
5. Gulcadaki ehtiyat polku döyüş hazırlığı keçirsin. [20, s.104].

1945-ci ilin mayında Türküstan qüvvələri ümumi hücumla keçdi. İlk məqsəd magistral yol üzərindəki Şihu və Dörbülçünü ələ keçirərək, Çin birliklərinin Tarbaqatoy və Altay yolunu kəsmək idi. Dörbülçün və Çöçək, İyunun əvvəlində ələ keçirildi. Buradakı könüllü qazax gənclərindən atlı polk quruldu. Bu polku da öz tərkibinə daxil edən milli qüvvələrin strateji baxımdan əhəmiyyətli olan Kubuksar şəhərinə hücum zamanı baş verən şiddətli döyüşlərdə hər iki tərəf ağır itkilərə məruz qaldı. Türk qüvvələri sentyabrın 2-də Burçini mühasirə etdi və şəhəri minomyot topu ilə bombaladı. Sonra bir neçə saat içində 700 nəfərlik Çin hərbi dəstələri məğlubiyyətə uğradı. Bütün Altay-Sarisümbə bölgəsi döyüşsüz ələ keçirildi. [5, s.73] Beləliklə, sentyabrın 5-də 2.000 nəfərlik hərbi dəstə Monqolustanın sərhəddini keçərək, Altay və Tarbaqatay bölgəsini Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin əhəmiyyətli bir hərbi bazasına çevirdi. Türk birlikləri Altay və Tarbaqatay vilayətlərinə doğru irəliləyərkən, Urumçidəki Çin hərbi qərargahı 10.000-dən çox əsgəri Urumçidən başlamış magistral yol boyunca Dahiyanqızı, Cing və Şihuya sövq etdi. Suydunqdakı milli alay

Dahyanqzını mühasirəyə aldı, lakin tez ələ keçirə bilmədi. Çin qoşunları müqavimət göstərirdi. Fəqət, sonra polk komandiri Moqutnov hiylə işlədərək, axşam ona əlavə qoşunlar köməyə gələcəyi xəbərini düşməne çatdıraraq, Çin qüvvələrinin qorxub Cinqə qaçmasına nail oldu.[5,s.73] Dahyanqzını ələ keçirən milli ordunun bir hissəsi Cinqə doğru hərəkət etdi. Amma Cinq və Bacinhu ətrafında güclü atəşlə qarşılaşaraq o civarda dayandı. Magistral yolu üzərindəki Çin ordusunun üç möhtəşəm qalası milli ordunun irəliləməsinə qarşı qətiyyətlə müqavimət göstərdi. Axırda bu qala əl bombası ilə susduruldu. Sonra milli birlik hücumu keçdi. Tam bu sırada Supahun rəhbərliyi ilə Uyqur atlı qoşunu Maytagdan gələrək, burada döyüş vəziyyətindəki milli hərbi qoşunla birləşdi. Onlar Çin ordusunun geyimlərində olduğundan çinlilər onların köməyə gələn əlavə qüvvələr olduğunu zənn etmişdilər. Yalnız Türküstan qoşunu qəfil hücumu keçəndə həqiqəti anlayan çinlilər çaşqınlıqla Şihuya doğru qaçdılar. Onlar arxada xeyli silah və hərbi sursat qoyub getməli olmuşdular.

Şihuya hücum: Şihunun şimalından 60 kilometr uzaqlıqda Çipeyzedən hücum başlandı. Çinin 2-ci ordusu sayılan bir atlı polku burada yerləşirdi. Şərqi Türküstan birlikləri 1945-ci ilin noyabrın 3-də Şihuya yaxınlaşdı. Əsl şiddətli döyüş isə sentyabrın 5-də başlandı. Şihu güclü müdafiə olunurdu. Çinin 2-ci ordu qoşunu burada aviasiya ilə də dəstəklənirdi. Onlar güclü topçu dəstəsinə, xeyli miqdarda pulemyotlara və bir neçə tanka malik idilər.

2-ci Evin hazırladığı plana görə İshakcan İbrahimov buranı bir neçə dəfə bombalama əmrini aldı. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin rəsmi rəmzi ilə nişanlanmış 6 təyyarə (tünd boz rəngə boyadılmış Sovet təyyarələri) Gulca hava limanından qalxaraq Şihunu bombaladı (bu təyyarələrin Gulca hava limanından "ələ keçirildiyi" [5, s.74] müəyyən edildi). Dağ yolu ilə Gulcadan hərbi sursat gətirən dəvə karvanı Çin təyyarələri tərəfindən dağıdıldığından Şihu uğrunda aparılan şiddətli döyüşlərdə milli qüvvələrin hərbi sursatı qurtarmışdı. Belə bir qorxulu vaxtda Çin qoşunları hücumu keçdi. Milli hərbi dəstələr bütöv cəbhə şəklində süngü və qumbara ilə Çinin

hücumuna qarşı irəlilədilər. Əlbəyaxa döyüşən milli qoşunlar Şihuya girməyə nail oldular və Çin silahlarını ələ keçirdilər.

İldırım sür'ətilə əldə edilən bu uğur hərbi sursatın qurtarmasının doğurduğu çarəsizliyə üstün gəlmək istəyindənmi, milli qoşun əsgərlərinin qəhrəmanlığı ruhundanmi və ya düşmən tərəfinin bacarıqsızlığındanmi baş verdi, bilinmir. Həqiqət isə bu idi ki, böyük qələbə qazanılmışdı. Milli qoşun əsgərlərindən 872 nəfər divar və qala dıblərində şəhid düşdü, 1000-dən artıq əsgər yaralandı. Çin qüvvələri isə Şihunu tərk edərkən 1000-dən artıq həlak olmuş əsgər, 3.000-ə qədər əsir, 2-ci Ordunun komandanı Ye Çini, 27 ağır silah, 82 pulemyot, 1.700 tüfəng, bir tank və bir zirehli maşın, xeyli miqdarda hərbi sursat qoyub qaçdılar. [15, 1984, No:2]

Sentyabrın 8-də Türküstan qüvvələrinin Şihuyu ələ keçirməsi ilə nəticələnən döyüşdən sonra eyni təhlükə Manas şəhərinin də başı üzərini aldı. Urumçiyə 200 kilometr məsafə qalmışdı. Qorxub-çaşan Çin qüvvələri, Manas çayı üzərindəki körpünü atəşə tutaraq, Türküstan qoşunlarının qətiyyətlə irəliləməsinə mane olmağa çalışırdılar. [20, s.106]

Şərqi Türküstanın şimal tərəfində, yə'ni Tanrı dağlarının şimalında hadisələr Türküstan qoşunlarının xeyrinə inkişaf edərkən, Şərqi Türküstanın cənubunda da hadisələr çinlilərin xeyrinə olmayaraq dəyişirdi. Çin ordusu tərkibindəki uyğur atlı qoşunu ilə birgə Türküstan milli ordusuna keçən Supahun Ali Xan Törənin tə'limatı ilə İli - Ağsu vilayəti arasındakı Muzart dağ keçidi üzərindən keçməklə cənubdakı Ağsu vilayətinə, həmin ətrafı ələ keçirmək üçün göndərildi.

Supahum və Abdülkərim Abbasinin rəhbərliyi altında 140 nəfərlik hərbi dəstə əvvəl Bay qəsəbəsini ələ keçirdi. Onlar Ağsu Yeni Şəhərinə yaxınlaşıb Urumçi ilə Altışəhərinin arasındakı yolu kəsdilər. Ağsu şəhəri əldən-ələ keçirdi. Sentyabrın 12-də Çin əsgərləri Yeni Ağsu şəhərini təkrar ələ keçirdi. Türküstan qoşunları tərəfindən Əski Ağsu şəhəri mühasirə edilərkən Türküstan hökuməti onlara kömək üçün Asılhanı (Ali Xan Törənin kiçik oğlu), Hüseyn Kari və Münəvvər Xocaları göndərdi. [15, 1984, No:2]

Axırda Türküstan ordusunun Manas çayı kənarında dayandığına görə, Ağsudakı Türküstan qüvvələri də öz cəbhələrini tərk edərək şimala çəkildilər. Supahun qoşunlarının Ağsunu ələ keçirmə cəhdlərinin birbaşa Ali Xan Törənin əmri ilə olduğu şeksizdir. Bu barədə 2-ci Ev sonradan xəbərdar olmuş və beləcə Ali Xan Törə ilə Sovet tərəfdarı olan adamlar arasındakı anlaşılmazlıqlar ortaya çıxmışdı. Ali Xan Törə cənubdakı qərb ölkəsi Hindistan ilə əlaqəyə girmək barədə düşünmüş ola bilərdi.[15, 1984, No:2] Təbii, əgər belə bir təşəbbüs gerçəkləşirsə, bu vəziyyət hər şeydən əvvəl Sovet hökumətinin Şərqi Türküstan üzərindəki nəzarətini çətinləşdirirdi.

Türküstan qüvvələrinin Manas çayının sərhədinə gəldiyi 1945-ci ilin 17 sentyabr günü Urumçi böyük bir təlaşa düşmüşdü. [18, s.613] Bu zaman 8 döyüş cəbhəsi komandiri Çu Syav İyanq ilə Şərqi Türküstan vilayət rəisi Vu Çunq Şinq, Canq Ci Şiya dalbadal teleqram göndərüb, əsgər və ləvazimat istəmişdi. Deyilənlərə görə Çu Şyav İyanqın teleqrafında "Vəziyyətin ağır olacağını bilərək, mərdliklə həlak olmaqdan başqa bir şey qalmır", sözləri varmış. [18, s.613]

Hökumət rəhbərləri ailələrini Çinə göndərüb, qaçmağa hazırlaşdı. Bazarda satılan əşyalar çoxalmışdı, 1000 dollarlıq əşyalar 50 dollara enmişdi. Satan çox, alan yox idi. [26, s.140] Bax belə bir vəziyyətdə 30.000 nəfərlik [15, 1984, No:2] Türküstan ordusu döyüşlərin başlanğıcda olan enerji ilə bütün Şərqi Türküstanı çox tezliklə ələ keçirə bilərdi. Amma təəssüf ki, birdən-birə atəşkəs e'lan edilmişdi. Bundan sonra Sovet İttifaqı Şərqi Türküstanda döyüşlər aparmaq fikrində deyildi. Buna səbəb nə ola bilərdi? Sovet İttifaqı bu savaşı nə üçün başladı və nəyə görə onu yarı yolda saxlatdı? Bəlkə Sovet İttifaqı səhv etdiyini anladı?

Elə isə, səhv nədə idi? Bu suallara cavab tapmaq son dərəcə çətinidir. Çünki o zaman bu məsələ yalnız Şərqi Türküstan və ya Çin-Sovet münasibətləri ilə deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərlə bağlı idi.

Urumçi şəhərindəki bu təlaşlı haldan təxminən bir ay əvvəl - 1945-ci

İlin avqustun 14 - də Moskvada " Çin - Sovet dostluq, müttəfiqlik müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqavilə ilə Çin hökuməti Monqolustanın müstəqilliyini(3.1) e'tiraf etmişdi, Sovetlər isə Şərqi Türküstandakı hadisələrə və Çinin daxili işlərinə qarışmayacağını bəyan etmişdi. Əslində bu Çin-Sovet müqaviləsinin əsas ideyası Yalta konfransı [22, s.549] açılmamışdan əvvəl, Sovetlər birliyi, Amerika və İngiltərə rəhbərlərinin görüşlərində gündəliyə salınmış və Amerikanın vasitəçiliyi ilə Stalin Çanq Ci şii ilə bu mövzuda çoxdan anlaşmışlarmış. [18, s.614]

Qeyd:

3.1. Monqolustan, 1924-də Sovetlərin köməgile Çindən ayrılaraq, müstəqilliyini əldə etmişdi (doğrusu ruslara bağlanmışdı). Çin hökuməti bunu qəbul etmir və halən Monqolustanın Çin torpağı olduğu iddia edirdi.

Savaşı dayandırma təşəbbüsü bə'zilərinin fikrincə "Şərqi Türküstandakı Çin qüvvələrinin komandiri general Canq Ci cunqun 1945-ci ilin oktyabrın 13-də Urumçidəki Sovet konsulunu çağıraraq ona dərhal atəşkəs tələbi irəli sürməsi, əks təqdirdə Çinin gələcəkdə bir beynəlxalq münəqişəyə başlaya biləcəyi xəbərdarlığı ilə əlaqələndirirlər. [15, 1984, No:2]

Digər bir versiyaya görə, savaşı dayandırılması "1945-ci il oktyabrın əvvəllərində Çinin mərkəzində yerləşən Sovet səfirliyinin rəhbəri Petrovun Çin Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdiyi bir məktubla bağlıdır. Sovet hökumətinin İlidə yerləşən konsulluğunun Moskvaya göndərtdiyi məktuba görə Şin Canqdakı üsyan edən xalq vəkilləri keçən konsulluğa Sovet hökumətinin vasitəçilik edərək onları Çin hökuməti ilə barışdırması xahişi ilə müraciət etmişdilər. "Sovet hökuməti öz sərhədi olan Şin Canqda sülh və sakitlik istəyir. Əgər Çin hökuməti qəbul edərsə, biz bu işə İlidə yerləşən konsulluğumuzu cəlb edərək", - söylənilmişdir. Bu məktuba Çin Xarici İşlər Nazirliyi bu cavabı vermişdir: "Şin Canqdakı üsyanı yatırtmaq məqsədi ilə bizə kömək etməyi istədiyü üçün Sovet hökumətinə təşəkkür edirik. Hökumətimiz bu məsələ üçün general Canq Cı Cunqa müvafiq tə'limat

verib. Üsyan edənlerin Urumçiyə vəkil göndərib, öz fikirlərini general Canq Cı Cunqa bəyan etmələrini təklif edirik. [26, s.141]

Savaşın dayandırılması təşəbbüsü əvvəlcə kimin tərəfindən irəli sürülsə də, nəticə olaraq savaş dayandırılmışdı. Manas çayı kənarına gəlib durmuş ordunun başında Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti ordusunun komandir müavini Mergup İshak ilə oradakı hərbi hissənin komandiri Memtimin Eminov olmuşdu. Çin kommunist işğalından sonra Mergup V Korpus adını verdikləri silahsızlandırılmış milli ordunun başına gətirildi. Sovetlərlə Çinin arası açılan kimi Merqup Sovetlərə keçdi və orada Şərqi Türküstan könüllülərindən təşkil edilən "Vətənin xilas hissəsinin başına keçdi. Memtimin Eminov Mədəniyyət İnqilabı nəticəsi olaraq həbsxanada döyülərək öldürüldü. Bu cür öldürülənlər arasında Mergup İshaqın qardaşı Eshat İshak da vardı.

4. ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN İSLAM CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTU

Dördüncü fəsildə Rusiya-Çin sövdələşməsi nəticəsində Çin tərəfindən Mongolistanın müstəqilliyinin tanınması muqabilində Şərqi Türküstanın Çinə verilməsilə əlaqədar olaraq Ali Xan Törənin ruslar tərəfindən qaçırılaraq Daşkəndə nəzarət altında saxlanması, onun qurduğu İslam Cümhuriyyətin süqutu ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmışdır. Bu fəsildə Ali Xan Törə Sagunini itirmiş Şərqi Türküstan xalqının Çin əsarəti altına düşməsi araşdırılmışdır.

4.1. Ali Xan Törənin ruslar tərəfindən qaçırılaraq Daşkəndə gətirilməsi və vəfatı

1945-ci ilinin ortalarına qədər Ali Xan Törə hökumət və milli ordunun yüksək vəzifələrini icra edərək müstəqil Şərqi Türküstan Dövlətini qurma yolunda çox çətin və parlaq xidmətlərini uğurla yerinə yetirdi. Sonrakı dövrlərdə Çin işğalçılarının və sovet bolşeviklərinin casusları hökumət və ordu içinə soxularaq yüksək idarə sistemində qarışıqlıqlar törədərək arzuolunmaz dəyişikliklərə səbəb oldular. Hökumət on bir Bitim müqaviləsini qəbul etməyə məcbur edildi. O zaman Ali Xan Törə həmin müqaviləni kəskinliklə rədd edərək, dövlətin müstəqilliyi üçün sonadək silahlı mübarizə etmək fikrində israr edirdi. Birinci dəfə toplanan nazirlər kabinetinin iclasında həmin saziş qəbul edilmədi. Növbəti iclasda isə rusların yalançı və hərbi manevrləri, təhdidləri nəticəsində bu anlaşma qəbul edildi. O zamandan etibarən Ali Xan Törə tədricən rəhbərlikdən uzaqlaşdırıldı. Milli Mübarizə qeyri-müəyyənliyə dirəndi. Manasda durğunluq yarandı, cənubda isə milli ordu böyük qətlə mə'ruz qaldı. Çin Kommunistləri Gomindanqçıları və rus bolşevikləri birləşərək Şərqi Türküstan Cümhuriyyətini yıxdılar. Ruslar Ali Xan Törəni gizlicə ələ

keçirərək, Rusiyaya qaçırdılar[88, 1993, No:1]. Ali Xan Törənin qaçırılmasını oğlu Qutluq Xan Şakirov isə belə nəql edir:

SSRİ-nin Gulca Baş konsulu Dabaşın Şərqi Türküstan Prezidenti Ali Xan Törənin yanına gələrək: “SSRİ-nin rəhbəri Stalin sizinlə müqavilə bağlamaq istəyir. Bu məqsədlə o, sizi tezliklə Moskvada gözləyir”, - deyərək onu Moskvaya aparmaq istədilər. Amma Ali Xan Törə konsulun bu sözlərinə inanmadı. “Əgər Stalin saziş bağlamaq istəyirsə, buyurub sərhədə gəlsin”, - dedi.

Konsulluq daha sonra “Qazaxıstan-Çin sərhəddi olan Korqas şəhərində Stalin sizinlə görüşəcək, sizi orada bu gün, bu saatda gözləyəcək”, - deyərək Ali Xan Törəni qabaqcadan qurulmuş tələyə salmaq istədi. Ali Xan Törə görüş yerinə gələrkən bir hərbi təyyarənin dayandığını görür. Yanında kifayət qədər mühafizəçisi olmadığı üçün heç bir müqavimət göstərə bilmədən silahlı rus əsgərləri tərəfindən həmin hərbi təyyarə ilə Daşkəndə aparıldı. Stalin, və saziş məsələsinin bir tələ olduğu anlaşıldı. Yeni müstəqillik mübarizəsinə qalxmağa çalışan Şərqi Türküstan xalqının dövlət başçısı Ali Xan Törə beləcə qaçırılmış oldu.[2]

Ali Xan Törə 2 il xalqdan uzaq bir şəkildə - Daşkənd şəhərinin kənarında, Bozbazardakı hökumət qonaq evində saxlandı. Ali Xan Törənin tutularaq həmin illər Daşkəndə gətirildiyindən xalqın xəbəri olmadı. Ailəsi də sonralar 1947-ci ilin iyun ayında iki bir-üç bir müxtəlif yollarla gizlincə Daşkəndə gətirildi. Sonuncu olaraq 1960-cı ildə Əkrəm Xan gəldi. Bu müddət ərzində Ali Xan Törə hər yerlə əlaqəsi kəsilmiş, ətrafdan təcrid olunmuş vəziyyətdə qaldı. Həmin dövrdə o, heç bir iş görə bilmədi. Sonralar siyasətdən uzaq olması şərti ilə Daşkənd Şəhərinin Oktyabr - Şeytantahur rayonu, Kahata məhəlləsi, Kalhoznu 25 ünvanında 1976-cı ilə qədər yaşadı.[2]

4.2. Mühərribə və birləşmiş hökumət

Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən göndərilən Rehimcan Sabirhacı, Abulhayır Töre və Ahmətcan Kasimilərdən ibarət üç nəfərlik vəkil 17 oktyabr 1945-ci ildə Urumçidə Çin tərəfi ilə danışıq stolu arxasında oturdular. Müzakirə arada bir neçə dəfə kəsilsə də, 8 aydan sonra "On bir maddəli anlaşma" adlanan bir müqavilənin imzalanması ilə sona yetdi. Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti tərəfi "Şərqi Türküstan Xalq Cümhuriyyəti" adından imtina etdi.

Anlaşmanın xülasəsi: Hökumət Şincang (Şərqi Türküstan) xalqına ticarət, dinə inam və mətbuat, söz hüquqlarının qorunacağına təminat verdi. Dövlət idarələrində Çin və uyğur dillərinin bərabər istifadə olunacağı, ibtidai və orta təhsil tədrisinin türkçə olacağı, əyalət və hökumət üzvlərinin sayı 25 olub, bunların 10-nun mərkəzdən təyin olunacağı, 15-ni isə xalq vəkillərindən seçiləcəyi, Milli ordu əsgərlərinin sayının 11-12 min çivarında olub, bunun məsrəfini mərkəzin ödəyəcəyi, hər iki tərəfdə olan əsirlərin və məhkumların azad olunacağı haqda razılıq əldə edildi.

Bu anlaşmaya görə Birləşmiş hökumət rəhbəri Canq Cı Cunq, onun müavinləri isə Buhhan Şəhidi ilə Ahmətcan Kasimi təyin olundu.[18, s.619-626] Onbir Maddəli anlaşma imzalandığı vaxtda orda-burda "Ali Xan Töre arasana(Arasan, Şərqi Türküstanda istirahət yeri mənasındadır.) ketmiş" şayiəsi dolaşırdı. Sonra öyrənildiyinə görə o, ruslar tərəfindən Sovetlərə İttifaqına qaçırılmışdı və bir daha geri dönmə bilmədi. Artıq Ali Xan Töre Şərqi Türküstan Cümhuriyyətində istənilməyən, ruslar üçün zərərli bir kimsə olmuşdu.[5, s.79] Sovetlər İttifaqı II Dünya Mühərribəsindən sonra işçi qüvvəsinə olan ehtiyacını təmin etmək üçün Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin torpağında Sovet vətəndaşlığına qeydiyyatata götürərkən bu barədə Ali Xan Töre belə demişdi: "Əgər əlacları olsa, ruslar İli çayının balığını da qeydiyyatdan keçirdər".[5, s.79]

Ali Xan Törə qaçırıldıqdan sonra onun vəzifəsini Ahmədcan Kasimi öz üzərinə götürdü. Beləliklə o, Urumçidəki Birləşmiş hökumətin prezidenti oldu.[5, s.79] Üç vilayətdə böyük bir dəyişiklik görünmürdü, yenə də “Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin” adı yaşayır, yenə də ay-ulduzlu yaşıl bayraq dalğalanırdı. Ancaq diqqət edilərsə, dəyişiklər heç də yox deyildi. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin ali baş komandanı olaraq, general Polinovun yerinə general İshakbey təyin edildi. Polinov Sovet İttifaqına 11 maddəli müqavilə qəbul edildiyi 2 fevral 1946-cı ildən sonra çağırılmışdı.

Sovet əsgəri mə'murları ilə bərabər Sovet silahları da yığışdırıldı. Sovet əsgəri sənədini daşıyan heç bir iz saxlanılmadı. Elə o zaman bir amerikalı müxbir əraziyə dəvət edildi. Həmin müxbir yazırdı: “Burada Çinin günahlandırmasına dəstək ola biləcək Türküstan qüvvələrinin müasir rus texnikası ilə silahlandırıldığına dair bir sübut yoxdur”. Elə o zaman Türküstan ordusu tamamilə əldə edilən Çin silahları ilə təchiz edilmişdi.[15, 1984, No:2]

Əslində on bir maddəli müqavilə sülh niyyəti ilə bağlanmamışdı. Həqiqətdə bu, vaxt qazanmaq və Şərqi Türküstan xalqını bir-birinə qarşı qoymaq niyyətilə düzəldilən Sovet-Çin arasındakı bir oyun idi. 22 fevral 1947-ci ildə Urumçidə Sovet konsulluğunun himayəsindəki qüvvələr fəaliyyət göstərdilər. Buna cavab olaraq çinlilər tərəfindən “25 fevral hadisəsi” adlanan bir hadisə törədildi. Urumçidə çinlilərin ən çox olduğu bir küçədə, vilayət hökumət binası önündə sırayla düzülən çinlilər: “İli bölgəsindəki öldürülən çinlilərin qanı üçün intiqam alacağıq, bizi sərbəst buraxın”, - deyə bağırdılar.[15, 1984, No:2] Tələb qoymaq istəyilə toplaşan bu çinlilərin sayı 10.000-dən artıq olub, onlar Ahmədcan Kasimi axtarırmışlar. Bu hadisə zamanı onun mühafizəçisi ilə sürücüsü öldürülərək, avtomasını sındırılmışdır. Bu hadisə vaxtında general Canq Şərqi Türküstanda yox imiş, hadisə axşama doğru əsgərlərin müdaxiləsi ilə sona çatmış[18, s.658-660-661], lakin bu hadisədən sonra Ahmədcan Kasimi on bir maddəlik anlaşma icra edilmədikcə Urumçidə

qalmayacaqlarını bildirib, Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti hökuməti vəkillərini Birləşmiş hökumətdən ayrıldılar. Onlar İliyə dönerkən Manasdaki Türküstan İttifaqını səs-küy halına gətirmişdilər.

1947-ci ilin aprelində general Canq qısa bir ziyarət üçün Gulcaya gəldi. O, Gulcanın Tuğru Köpür (Doğru körpü) deyilən böyük küçəsindəki mühafizəçiləri ilə bərabər gedərkən, küçədəki gənclər onun üstünə qarpız qabıqlarını atıb, onunla zarafat etmişdilər.

Canq Urumçiyə döndükdən sonra, Mayda, Ahmətcan Kasimiyə uzun bir məktub göndərərək, bölgədəki sülhün pozulmasını, böyük siyasi əməllərin arxasındakı bir ovuc insanların qəsdən gördüyü iş, deyə izah etmişdir. Bu məktubdan bir az sonra Canq vilayət hökuməti prezidentliyini Məsud bəyə lütf edərək, özü dörd əyalətdən təşkil olan, Çinin şimal-qərb bölgəsinin başçısı olaraq Çinə getmişdir. Bu yeni hökumətin baş katibi İsa Bey idi. Çinin məqsədi Türküstan hökumətinə millətçiləri gətirmək adı ilə burada Sovet hökumətinin tə'sirini azaltmaq və özlərinin Türküstandakı hərbi nəzarətini qorumaq idi. Çinlilərin bu tədbirinə, indi də Sovet hökuməti qarşı çıxdı. Məsud bəy evinə gedərkən, evdən işə gələrkən "Şincangdakı Amerika casuslarının yuvası" zənn edilən Mə'sud bəyin evinin yerləşdiyi məhəllə daha çox Sovet hökuməti tərəfindən mühafizə edilməyə başladı.[15, 1984, No:2] Məsud bəyin Amerika köməyinin olduğu düşünülürdü, çünki o, Amerika səfirliyi ilə yaxın təmasda olurdu. Amma bir anlaşmanın olub-olmadığı bilinmir. Bu barədə Mə'sud bəyin İstanbulda yaşayan Kivılcım adlı oğlu belə nəql edir: "Atamın Amerika konsulluğunda "Siz Şərqi Türküstanın yeraltı sərvətlərindən istifadə etməkdə bizə yardım edin. Biz bunun hesabına bütün Şərqi Türküstanda yol düzəldək, rəbitəni asanlaşdıraq. Siz də xərclərinizin müqabilində pul qazanarsınız", - dediyini eşitmişdim.[5, s.81] Urumçidə çinlilərin Gung En Ting dedikləri polis müdirliyində işləyən, 1958-ci ildə "Yerli milliyyətçi" kimi günahlandırılmış və mənimlə "bəyin təmizləmə" iclasında bərabər olmuş bir dost, "Məsud bəy haqqında mənə bunları söyləmişdi. "Hökumət bizə, Məsud bəyi yaxalamaq

göstərişi verərəkən bu cür təlimat vermişdir:

“Bu adam əyalət hökuməti başçısı olaraq Amerika konsulluğu ilə sıx münasibətdə olmuşdur. Evindən silah çıxma bilər. Özünüzün və onun həyatına diqqət edin. Onun Amerika konsulluq ilə olan söhbətlərini izah etmək son dərəcə vacibdir. Amma Məsud bəyin evindən silah çıxmadı, onu həbsxanaya apardıq. İlk sualdan sonra, o, ciddi xəstələndi. Onun həyatını qurtarmaq üçün xəstəxanaya apardıq. Fəqət, o nə sağaldı, nə də bir cavabı eşidildi.[5, s.81] Şərqi Türküstan, kommunist işğalı ilə qarşılaşdığı zaman, Məsud bəyin “vətenimdə ölməyi üstün tuturam” fikri ilə qaçmadan Urumçidə qalması onun güclü vətən sevgisinin ölümsüz bir ifadəsidir.

Sovet hökuməti Məsud bəyi ardıcıl olaraq günahlandırmaq və ona lə'nət yağdırmaqdan doymurdu. Məsud bəy Gulcaya gələndə, Gulca polis idarəsinin düzənlənməsi ilə, Sabit adlı birisinin, Məsud bəyin qapısına həqarət dolu bir yazı yapışdırdığı bilinmişdir. Məsud bəy bu adamın cəzalandırılmasını istəmişdi. Məsud bəy Gulcada ikən, bu adam göstəriş üçün yaxalanmış. Məsud bəy getdikdən sonra isə azad edilmişdir. Nəticə olaraq Sovet hökumətinin çağırışı ilə əyalət məclisində Məsud bəyin əyalət başçısı olması barədə tə'yinatına qarşı bir ə'tiraz ortaya çıxmışdır. 1947-ci ilin iyulunda Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin Vəkilləri Urumçidəki məclisdən çəkilib getdilər.[15, 1984, No:2] Məsud bəy haqqında Burhan Şəhidi yazır: “Məsud pantürkist idi. Pantürkizm Türkiyədə meydana gəlmişdir. Onun tə'siri Rusiyadakı tatar, özbək millətləri vasitəsi ilə Şincanga keçmişdir. Pantürkizm Türk dilində danışan bütün millətləri birləşdirib “Böyük Turan dövləti” qurmağı istərdi. Məsud Türkiyədə təhsil alarkən bu fikri qəbul etmişdir. O, tam Yanq Zinq şin, Şincangda idarəçi olduğu zamanda İliyə dönmüşdür. O zaman, İlidə türkiyəlilər çox idi. Məsud onlarla birləşib bir məktəb açaraq, pantürkistlik fikrini yaymış, türk mahnılarını oxutdurmuşdu. Onlar Məsudun ətrafında Pantürkizmi yayan bir təşkilat qurmuşdular.[18, s.618] 1947-ci il iyunun birində əyalət hökuməti damğasının Məsud bəy hökumətinə təslim edilməsi, yaqin ki, Rusların

xoşuna gələn bir iş deyildi.

Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin get-gedə Rusiyanın tə'siri altına girməsindən xoflanan Osman Batır, Məsud bəy hökuməti ilə razılığa gələrək, Urumçi vilayətinə bağlı Beytik dağında yerləşmişdi. Osman Batır başlanğıcda İlidəki hökumət ilə birləşib, Altay vilayətin çinlilərdən qurtarmaq üçün, çinlilərə qarşı mübarizə etmişdir. İndi Çinlilər ilə anlaşma yolunu izlədiyi üçün, İli hökuməti onu "xain" e'lan etdi. 1948-ci ilin yayında Osman Batır, Məsud bəy hökuməti ilə görüşmək arzusunu bildirmiş və bu təklif Məsud bəy tərəfindən xoşluqla qarşılanaraq Urumçi şəhərinin xaricindəki Şüy Mo Gu (Dəyirman dərə) deyilən yerdə Osman Batır gecə çadırlarda qəbul etmişdir. Bundan sonra, Osman Batır, hökumət evinə gəlib, Məsud bəyi ziyarət etmişdir.[9, s.514]

Şərqi Türküstan kommunist işğalı ilə qarşı-qarşıya qaldığı ciddi bir vəziyyətdə, Osman Batır, təkrar silaha sarıldı və kömək almaq ümidiylə Amerika konsulu ilə təmasa girdi. Amerika səfiri Maknan 1949-cu ilin 20 sentyabrında Osman Batır ilə vidalaşaraq: "Sən bütün qazaqlarını özünə apar və Tibet tərəfdən Pakistanın Teycinur deyilən yerinə çatmağa çalış, orada Amerikanın köməyinə nail olursan demişdir.[18, s.742-743] Təəssüf, Osman Batır, Maknan'nın dediyi yerə çatmadan yolda 1951-ci ilin fevralın 17-dən 18-nə keçən gecə, Çin birləşmələri tərəfindən ani hücumla mə'ruz qalmış və 1951-ci il aprelin 29-da Urumçidə e'dam edilmişdir.[25, s.101-103]

4.3. Şərqi Türküstanın çinlilər tərəfindən istilası və Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin süqutu

Milliyyətçi Çinin kommunistlərə get-gedə məğlub olmağa başladığı bir dövrdə, ruslar Xankində Burhan Şəhidi vasitəsilə general Çanqa: "İdarəndəki 4 əyalətin daxil olduğu Çinin şimal-qərb ərazisini savaşızsız

təslim edərsənsə, biz sənə sahib çıxarıq” deyə onun həyatına və mövqeyinə zəmanət vermişdilər.[9, s.519] Təbiidir ki, Çanqın ruslarla belə bir danışıqlara getdiyini Nankin hökuməti bilmir. Çanq bu sۆzləşməni yerinə yetirmək üçün Çanq Çi Şını ziyarət edərək bu təklifi irəli sürmüşdür: “Biz Çin kommunistlərinə qarşı bütün gücümüz ilə bir ölüm-dirim savaşına başlamaq məcburiyyətindəyik. Ruslar bu fürsətdən istifadə edərək, İlidəki üsyançıları təkrar qaldırmaq məqsədilə öndə İlidəki milli ordu, arxadan isə Rus ordusu digər vilayətləri də işğal edə bilirlər. Bu hadisəni qabağını almaq üçün Şinqanqda rus əleyhdarları güdməkdə olan baş komandir Sun Çi leni geri götürərək, onun yerinə, bir az daha yumşaq təbiətli olan general Tao Si yunun tə’yin edilməsi, hökumət başına Məsud bəyin yerinə Burhan bəyin gətirilməsi milli mənafeimizə daha uyğundur”, - demişdir. Çanq Çi Şı bu təklifi eynilə yerinə yetirmişdi.[9, s.520] Beləcə rus istəyinə uyaraq 1948-ci ilin 17 iyulda Məsud bəy vəzifəsindən kənar edilib, yerinə Burhan bəy tə’yin edilmişdir.[9, s.541]

Burhan bəy iqtidara gələn kimi, Çin-Sovet dostluğu vurğulanan “Bütün Şincang Xalqına Müraciət” nitqini söyləmişdir.[9, s.541]

1949-cu il sentyabr ayında Burhan Şəhidinin Şərqi Türküstanı Çin kommunistlərlə qəyd-şərtsiz və savaşıqz təslim etmədəki rolunu açıqlamaq üçün onun öz kitabından aşağıdakı önəmli bir sənəd eyni ilə belədir.

“Sentyabrın əvvəllərində, əyalət hökumətində və əyalətdəki ordu arasında, sülh yolu ilə təslim olmağı qəbul edənlər ilə təslim olmağa qarşı olanlar arasında mücadilə şiddətləndiyi bir vaxtlarda, biz yoldaş Ding Li Çunun Urumçiyə gələcəyindən xəbərdar olmuşdur. Yoldaş Ding Li Çun bundan bir az əvvəl Çin kommunist partiyası mərkəzi komitəsinin sədr müavini olan Li Şao Çi ilə bərabər Moskvaya getmişdi. İş qurtardıqdan sonra partiya mərkəzi komitəsinin əsiri ilə, Sovet İttifaqından birbaşa Gulcaya gəlib, üç vilayət hökuməti (Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti hökuməti) ilə hərtərəfli görüşmələr edib, Şinqanqın (Şərqi Türküstanın) vəziyyətindən tamamilə xəbərdar olmuşdur. Yoldaş Ding Li Çunun

bizə qədər gəlməsi, şübhəsiz bizə böyük bir ilham mənbəyi oldu.[5, s.85]

Əvvəlcə, əyalət hökuməti tərəfindən Dinq Li Çun üçün xüsusi bir ev hazırlanmışdır, sonradan azsaylı xalqın vəkili arasında Şinçanqın sülh yolu ilə azad edilməsi xidmətini yaxşı bacarmaq: kommunist partiyası və Azadlıq ordusunu qarşılamaq işləri e'tibara alınaraq, onun mənim evində qalması daha məqsədəuyğun görülürdü. Bu halda, ayrıca təhlükəsizlik işləri ilə məşğul olmanın lüzumu yoxdur. Xaricə nisbətən gizliliyin qorunması üçün də faydalı idi.

Beləcə yoldaş Dinq Li çun Gulcadan təyyarə ilə gizli olaraq Urumçiya gəldikdən sonra, mən və Lui Minq çun, Çu Vu, Liu Zi runq, dördümüz onu hava limanından bizim evə gətirdik.

Yoldaş Dinq Li çun gəldikdən sonra, əvvəlcə partiya mərkəz komitəsi və nazir Maoya vəkalet ilə bizdən hal-əhval soruşdu. Ertəsi günü, mən yoldaş Dinq Li Çuna sülh yolu ilə həqiqətə dönmənin (təslim olmanın) hazırlıq işləri haqqında xəbər verdim. Sonra general Tao Şi yu da mənim evimə gəlib, onunla görüşdü. O, yenə partiya mərkəz komitəsi və sədr Maoya vəkaletlə general Tao Şi yuda hal-əhval soruşdu. Ona ilham verdi. Başqa gizli vəzifədə olanlar da arxa - arxaya mənim evimə gələrək onunla görüşdü. O, qısa bir zaman içində çox işlər gördü.[18, s.759-760-761]

1949 - cu il 26 sentyabrda Tao Şi yu ilə Burhan Şəhidi, Çin kommunistlərinə təslim olduqlarını e'lan etdilər.[20, s.130]

Çin Kommunist Partiyası və Maonun istilaçı əsgərləri 1949-cu ilin oktyabr ayında Şərqi Türküstana hücum edərək, onu işğal etdi.[29, s.9-46] Çinlilər bu günlərdən e'tibaren tədricən Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti və onun 140 mindən çox modern milli ordusunu və təhlükəsizlik təşkilatlarını dağıdaraq, aradan qaldırdılar. Mao və onun Çin kommunist Partiyası ilə onun əsgərləri 1949-cu ilin oktyabr aylarından e'tibaren Şərqi Türküstanı sülh yolu ilə işğal etmədən əvvəl bütün hiylələrindən istifadə edərək

bildirirdilər ki, Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti mühafizə ediləcək, yeni qurulan Çin xalq cümhuriyyəti onu dəstəkləyəcəkdir. Qurulacaq Xalq hökumətinin bütün vəzifələrini yerli millət (Şərqi Türküstan uyğur xalqı) hakimiyyəti daxilində idarə edəcəkdir.”

Buna inanan Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin təcrübəsiz rəhbərlərindən Seyfəddin Azizi və o zamankı Şərqi Türküstan əyalət hökumətinin Burhan Şehidi kimi Türk Liderlər ilə Çin Cümhuriyyətinin Gomindanqin şimal-qərb bölgəsinin əsgəri və mülki işlər komandiri general Çanqi-Çi Çunq Urumçi Qarnizon komandiri general Tav Luyu kimi hərbi liderlər kommunist partiyasının əsgərlərinə təslim oldular. Nəticədə Mao Zedunqun kommunist partiyası və onun vəhşi əsgərləri Şərqi Türküstanda heç bir müqavimət ilə qarşılaşmadan az bir müddət ərzində (1949-cu ilin noyabr və dekabr aylarında) Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin bütün orqanlarını, hətta bütün mətbuat orqanlarını belə bağladılar.

Bütün xalqın dəstəyinə sahib ittifaq cəmiyyəti ləğv edildi. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin milli ordusu, Çin xalq ordusunun 5-ci diviziyası olaraq dəyişdirildi. Bu dəyişikliyi qəbul etməyən Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti ordusunun yüksək rütbəli zabitləri əmirlərindəki 70-80 min əsgər ilə müxtəlif yollarla Sovet İttifaqının himayəsinə girdilər. Onların bir qismi Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti komandirlərindən general Zünnün Tayyibovun komandanlığı altında Vətəni qurtarma ordusu adı ilə Sovet İttifaqı tərəfindən təşkil edildi. Çin ordusunun 5 diviziyası olaraq qalması qəbul edən milli orduya mənsub olanlar isə Çin kommunistlərinin xaincəsinə qurduqları planlarla zaman keçdikcə dağıdıldı. Bunlara müxtəlif kalpaklar geydirilərək əmək düşərgələrinə apardılar və tədricən bu şərəfli adamlar yox edildi. Şərqi Türküstan tamamilə işğal edilib Çin hakimiyyəti yerləşdirildi. Əsgəri güc Çin qurtulmuş ordusunun əlinə verilərək Şərqi Türküstan cümhuriyyəti tamamilə yox edildi. Ay-ulduzlu göy bayraq səmalarda dalğalanmaz oldu.

1950-ci ildə Mao Zedunqun başçılığı altında böyük bir Çin xalq

cümhuriyyəti hey'əti Sovetlər birliyinə getdi. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin heyatda qalan liderlərindən Seyfəddin Azizi də bu hey'ətə daxil idi. Bu hey'ətlə Sovet diktatoru Stalin arasında aparılan görüşmələrin sonunda məşhur "Çin-Sovet Dostluğ" müqaviləsi imzalandı. Çin Kommunistləri Seyfəddini də bu sözləşməni imzaladımaqla Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin varlığını onun öz nümayəndəsi vasitəsilə yox edilmiş sayaraq Şərqi Türküstanı Çinin müstəmləkəsinə çevirmək imkanına malik oldular.[91, 1992, No:34-35] Sonradan bildiğimize görə, Stalin Şərqi Türküstan Cümhuriyyətini (Maoya) ABŞ-a qarşı çinlilərin Koreyaya kömək etməsi qarşılığında satmışdır. Stalin Seyfəddin Azizi ilə bir danışığı əsnasında Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin tarixi missiyasının tamamlandığını söyləmişdir. Seyfəddin Azizi Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti və bu səbəbdən öz xalqına xəyanət edib keçmişdə mübarizə apardığı Çinlilərin əsirliyində bir mə'mur olaraq çalışma şərəfsizliyini qəbul etmişdir. O, Şərqi Türküstana döndükdən sonra, yeni ağalarına verdiyi sözü təcridən yerinə yetirməyə, öz soydaşlarının qanının tökülünə səbəb olaraq xalqının kölə edilməsi siyasətinə xidmət etmişdir. Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti ilə bağlı danışmaq, nə işə yazmaq tamamilə qadağan edilmişdi.[29, s.9-46]

Təyyarə qəzası, 1949-cu ilin avqustun 26-da Ahmədcan Kasimin rəhbərlik etdiyi hey'ət Gulca hava limanından bir Sovet təyyarəsi ilə qalxaraq Sovet torpaqları üzərindən Pekinə yol aldılar. Çindəki doğma torpaqlarda isə hələ də vətəndaş müharibəsi davam edirdi. Bir neçə həftə onlar haqqında heç bir xəbər verilmədi. Bir ara gözlənilməz bir xəbər gəldi. Onları aparan təyyarə 1949-cu il avqustun 27-də Baykal gölüne yaxın bir dağa çarpılmışdır.[5, s.86]

Bu "təyyarə qəzası"ndan sonra, Seyfəddin Azizi qurultaya iştirak etmək üçün rəhbərlik etdiyi 5 nəfərlik bir hey'ətlə Pekinə gitdi.[98, No.38 1993] O, Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti adından bütün milli məsələlərdən vaz keçildiyi.[91, 1992, No.34-35] bildirilmiş və beləcə sağ-salamat

Gulcaya gəlib çıxmışdır. “Təyyarə qəzası” xəbərini də ilk dəfə Seyfəddin Azizi gətirdi. Sentyabr ayı idi. Gulcadaki bütün müəllimlər, tələbələr, məmurlar və s. ibarət böyük bir xalq kütləsi hökumətin əmrinə görə hava limanına yığılmışdı. Gəlməsi ehtimal olunan təyyarəni gözləyirdik. Təyyarə gəldi. Təyyarənin trapından başdan ayağa ağ paltar geyinmiş Seyfəddin Azizi bir matəm tövründə təyyarə qəzası barədə danışdı. Hava limanından dərin bir qayğı içində dönməyimizi xatırlayıram. [94, c.2, s.53]

1950-ci ilin aprelində “təyyarə qəzası”na düşən 8 nəfərin cəsədi Sovetlərdən Gulcaya gətirildi. Cəsədlər əvvəlcə Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti dövründəki şəhidlər xiyabanına qoyuldu. [15, 1984, No:2] Sonradan 1958-ci ildə Gulca şəhərinin xalq parkında basdırıldı. Dəlilxanın cəsədi Altaya gətirildi. Cəsədi qohum və yaxınlarına göstərdilər. Görenlərin söylədiklərinə görə cəsəd çox yanmış, tanınmaz hala gəlmişdi. Təyyarə qəzasına uğrayanlar bunlar idi:

- Ahmedcan Kasimi, 1914-cü il təvəllüdü. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin prezidenti.

- General İshaq bəy Munun, 1902-ci il təvəllüdü. Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin baş qərargah komandiri.

- Abdülkərim Abbasi, 1921-ci il təvəllüdü. Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti hökumətinin baş katibi.

- General Dəlilxan Sügürbəy. 1919-cu il təvəllüdü. Altay vilayətinin valisi.

Qani Kerim, 1922-ci il təvəllüdü. Ahmedcan Kasiminin qoruyucusu.

- Abdülrəşid İşin. 1922-ci il təvəllüdü.

- Osman Kasimi, 1930-cu il təvəllüdü. Ahmed Kasiminin qardaşı.

- Lu Zi bir çinli.[5, s.86]

Dəlilxandan başqa yuxarıda adı çəkilən 7 nəfərin məzarının yerləşdiyi Gulca şəhərinin xalq parkında, onlar üçün Mao tərəfindən söylənmiş bu xatirə sözləri ayrıca bir daşa yazılmışdır. “1945-ci il. Çin xalq inqılabı qalib gəlincə Şincangdakı hər millət xalqı adına, Çin cümhuriyyətinin quruluşunu

təmsil edən, Pekində açılması gözlənilən Çin Xalq Siyasi Məsləhət Qurultayının açılışına gəlmək üçün yola çıxdığı sırada, üzücü bir təyyarə qəzası nəticəsində aramızdan ayrıldılar. Bu qurbanların göstərdiyi xidmət inqilab tariximizdə yer tutacaqdır. Onların ruhu əbədiyyətə qədər yaşayacaqdır. Mao Zey dunq”.

Beləliklə, bu Seyfəddin Azizi vasitəsilə eşidilən “təyyarə qəzası” xəbəri və Seyfəddinin vəkilliyi ilə Çinə tabeçiliyi nəticəsində Şərqi Türküstan Cümhuriyyətinin ömrü sona çatmış oldu. Amma 5 illik istiqlal və azadlığın dadını duyan xalq üçün, xüsusi ilə ziyalılar ilə milli ordu tərkibindəki zabitlər üçün, kommunistlər tərəfindən tətbiq edilən bu yeni işğal, heç də qəbulu asan bir iş deyildi. Dirənmələr uzun zaman davam etdi.

Əllibirlər: Seyfəddin Azizi Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti naminə Çinə şərtsiz olaraq tabe olduğunu e’lan etdi. Ahmədcan Kasimi 1962-ci ildə Pekində öldürüldü. [15, 1984, No:2] Bu işlər nə qədər üstü örtülü və gizli tutulsa da, həqiqətlər və gelişən hadisələr ortada idi. Ahmədcan Kasiminin ətrafında çalışan, uzaq gören ziyalılardan Memtimin İminov, Abdürəhim İsa, Ziya Salid, Seyfullayev, İbrahim Turdi, Eshad İshak, Polad Elimi, Nimşehid Armiya, Damolla, Nur Sadiruf, Abdulla Zakir, Yasin Xudaverdi, Abdürəhim Mehsumlər başda olmaqla 51 nəfərin imzasını daşıyan bir tələbname Mao hökumətinə təqdim edilmişdi. Bu tələbnaməyə görə Şərqi Türküstan heç olmazsa Sovet İttifaqındakı kimi bir birləşik cümhuriyyət hüququna sahib olmalı idi.

Bu tələbname kommunistlərin iqtidara gəlməmişdən əvvəl və ya yeni iqtidara gəldiyi vaxt her zaman təbliğat aleti olaraq istifadə edilən ‘Millətlərin öz talelərini özlərinin müəyyən etmə hüququ’ şüarına və bir də ‘əlli birlər’in özlərini müdafiə işində siper ola biləcək, Maonun, **“Çindəki çinli olmayan millətlər istəsələr Çin dövlətinə qatıla bilərlər, istəsələr Çin dövlətindən ayrılaraq müstəqil bir dövlət qurma hüququna malikdirlər”** [99, s.1222] sözlərinə söykənirdi.

Bu hüquq tələbin əvəzi olaraq, 1957 və 1958-ci illərdəki, “Stil düzəltmə hərəkatı” adıyla yürüdüən çox geniş ölçüdəki Beyin təmizləmə iclaslarında və son olaraq, mədəniyyət inqilabında “əllibirlər” başda olmaqla milli qayə sahibi olan Şərqi Türküstandakı bütün ziyalılar qəddarcasına cəzalandırıldı. Abdürəhim İsa toplantıda bıçaqlanaraq öldürüldü. Memtimin İminov, Eshat İshak, Nimşəhit Armiyə, Damollalar həbsxanada döyülərək öldürüldü. Başqaları həbs və həbs düşərgələrdə, öldürücü şəraitdə saxlanaraq məhv edildi. [5, s.46]

NƏTİCƏ

Ən qədim mənbələrdən mə'lum olduğu kimi, Türkiстан xalqı daim azad və müstəqil olmuş, yaşadığı tarixin heç bir dövründə bir əsr belə başqa bir millətin hökmranlığı altında yaşamamışdır. Türkiстан elinin mərd və mübariz oğlu Ali Xan Törə Saguni də dünyanın ziddiyyətli bir dövründə yetişmiş, millətinin azdalığı, müstəqilliyi uğrunda çarpışan liderlərdən biridir. O, həyatını xalqının azadlığı və tərəqqisi uğrunda mübarizlərlə keçirmiş və bu yolda məqsədinə nail olmuşdur. Lakin dövləti qüdrətləndirib-genişləndirməyə başladığı bir məqamda min hiylə və yalanlarla Vətəndən uzaq salınaraq Özbəkistanın paytaxtında passiv bir həyat keçirməyə məcbur edilmişdir. Lakin o heç bir zaman fəaliyyətsiz qalmamış, bütün qüvvə və bacarığı, istedadı ilə həm bir həkim, həm də bir dini xadim kimi xalqına xidmət etmişdir. Dinsizliyin hökm sürdüyü bir ölkədə yaşayaraq elmi, dini və milli ruhda kitablar yazmış, tərcümələr etmişdir.

Ali Xan Saguni Türkiстан Milli Azadlıq hərəkatının liderlərindən biridir. O həyatını rus imperializminə qarşı mübarizələrlə keçirmiş və bu azadlıq mübarizələrində qısa bir müddət də olsa, böyük uğurlar qazanmışdır. O, mübarizələrlə və çarpışmalarla dolu parlaq bir ömür yaşamış, lakin zəngin və maraqlı həyatı hələ öyrənilməmiş şəxsiyyətlərdəndir.

Həyatını ən güclü sosializm dövlətinə, SSRİ və Çinə qarşı mübarizələrdə keçirən Ali Xan Törə Şərqi Türkiстан dövlətinin başçısı olmasına baxmayaraq digər silahdaşları Osman Batur, Yusif Aleptekin qədər tanınıb şöhrətlənməmişdi. Tarixi mənbələrdə də onun adına çox az təsadüf olunur. Məsələn, 1985-ci ildə çap olunan Ötügen yayınları arasında "Yeni Türk Ensiklopediyası belə Şərqi Türkiстанın tarixini günümüze qədər işıqlandırsa da, Ali Xan Törə haqqında heç bir mə'lumat verilmir. Orada göstərilir ki, "10 may 1947-ci ildə Milli Hərəkatın başına Osman Batır keçdi. Altay Dağlarından amansız bir partizan savaşına başladı və böyük

ərazilərə hakim oldu. 1945-ci ildən sonra Şan Kau Şek Şərqi Türkistana bir türkün idarəsinə muxtariyyət verdi. Kommunistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra - 1951-ci ilin aprelin 29-da Osman Baturu e'dam etdilər. Daha 77.706 nəfər türkün qətli bu hadisədən sonra oldu. 150 min türk isə çətinliklərlə Hindistana keçdi".

1991-ci ildə Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra Ali Xan Törə kimi kommunist sistemine qarşı mübarizə aparan lider və şəxsiyyətlər milli qəhrəman kimi tanınıb-sevildilər. Həmin dövlətlər öz müstəqilliklərini onları omuzlarında yüksəltməyə çalışırlar. Ali Xan Törə Özbəkistanın azadlıq carçısı, müstəqillik simvolu, sayılaraq milli qəhrəman adına layiq görülmüşdür. Ölkənin paytaxtı Daşkənddə onun adı bir çox məktəblərə və küçələrə verilmiş muzey və sərgilər onun şəxsi sənəd və əşyaları ilə daha da zənginləşmişdir.

Şərqi Türküstan İslam Respublikası dövründə orada ilk orta texniki-peşə məktəbləri açılmış, istehsal artmış, 1944-48-ci illər arasında büdcənin 33 faizi təhsilə və xalq təsərrüfatına xərclənmişdi. Verginin miqdarı 50 faiz azaldılmış, ucuzluq olmuşdu. Lakin belə bir inkişaf yolu keçmiş respublikanı Sovet İttifaqı öz əlinə keçirmək arzusunda idi. Məhz bu səbəbə görə, həm də siyasi maraq baxımından bir müddət onu qorudu. Sonralar isə Türküstan Respublikasının SSRİ üçün də təhlükə doğuracağını düşünərək, cəhd göstərildi. Lakin Ali Xan Törə SSRİ-nin göstərişi ilə hərəkət etmək fikrində deyildi. O, Sovetlər üçün əngəl olduğundan onun aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanırdı.

II Dünya Müharibəsi qurtardıqdan sonra - 1945-ci ilin avqustun 14-də Çin-Rus Dostluq müqaviləsi imzalandı və ruslar Şərqi Türkistanı Monqolustanın əvəzində Çinin tabeliyinə verdilər, hətta bu türk dövlətinin dağılması üçün Ali Xan Törəni oğurlayaraq çox böyük bir xəyanətkarlıq etdilər.

Müxtəlif hiyləgər siyasətlə Şərqi Türküstan İslam Respublikasının ortadan yox edilməsi xalqı çox çətin bir vəziyyətdə qoydu. Ahalinin çoxu

qaçqın düşərək həlak oldu və ya çinlilər tərəfindən qətlə yetirildi.

Bu hadisələr barəsində Milton J. Clark, "How the Kazakhs Fled to Freedom" məqaləsində [11, No.39, 1995] yazılmışdır: "Xanımım və mən bir neçə qaçqın ailələrin ən yaxın dostu olmuşduq. Bu evsiz-eşiksiz adamların, Tibetin bir başından o biri başına köçmələri bir qələbə, həm də yenilməyi idi. Uyğur elindən yola çıxan 4 min ailədən ancaq 350 nəfər yaşlı adam Kəşmirə çata bildi..."

1949-1950-ci ilin payızında və qışında qazaxlar Moskva rəhbərliyi ilə görüşərək Uyğur torpaqlarında din sərbətsliyinə, milli adət-ən'ənlərin qorunmasına və Uyğur elinə gedib-gəlmə hüququna təminat istədilər. Ancaq yeni idarəçilər "Qəza Kooperativləri" qurmaqda qəti qərara gəlmişdilər.

Bir tək qazaxın bu cür qorxunc "səyahəti"ni sağ-salamat başa vurması mö'cüzə sayıla bilərdi. Odur ki, yaşadığına görə, ömür boyu çəkəcəyi iztirab və çətinliklər onun üçün elə sevinc kimi bir şey olmalıdır. Onların arasında özündən sonra bir ölü, dustaq və ya yoldaş qoyan heç bir kimsə yox idi

Qədim və yaxın tariximizin milli qəhrəmanlarımızı daha yaxşı tanımaq və layiqli bir şəkildə gələcək nəsillərə öyrətmək ən vacib bir işdir. Türkiyə və bütün türkdilli ölkələr üçün böyük bir maraq doğuran, lakin kifayət qədər tanınmayan Türkistanın son əsrinin tarixi və onun müstəqilliyi uğrunda mübarizə pərimiş Ali Xan Törə Saguni kimi, qəhrəmanların həyatı diqqətlə öyrənilib-araşdırılmalıdır.

Ali Xan Törənin necə bir şəxsiyyət olduğunu və Şərqi Türküstan İslam Cümhuriyyətinin xarici-daxili siyasətini 1945-ci ilin mayında Gulca şəhərində söylədiyi nitqindən də anlaya bilərik(Əlavələr 1).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Öztuna, Yılmaz, "İslam Dövlətləri", 1-ci cild, Mədəniyyət Nazirliyi nəşriyyatı, Ankara-1989, s.1044.
2. Dos. Şakirov, Qutluq Xanla (Ali Xan Törə Saguninin oğlu) 1993-cü ilin May ayında keçirilən görüş.
3. Prof. Dr. Öke, M. Kemal, Türküstan məsələləri, Doğu Türküstanın Sesi, sayı.33, İstanbul-1992, s.80.
4. Gültepe, Kazım, "Tutsak Doğu Türkistan ve bitmeyen Çin Mezalimi" 1, Türk Dünyası Tarix Jurnalı, Oktyabr 1996, sayı 118, s.66.
5. Doç. Dr. Kurban, İklil, "Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti" (1944-1949), "Türk Tarix Kurumu Yayınları" nəşr evi, Ankara, 1994, s.113.
6. Prof. Dr. Toğan, Zeki Velidi, "Ümumi Türk tarixinə giriş", III nəşri, İstanbul, 1981.
7. Doç. Dr. Yalçınkaya, Alaaddin, Türkistan, Timaş nəşrləri, İstanbul, 1997.
8. Buğra, Mehmet Emin, "Şərqi Türküstan" (Tarixi, coğrafiyası və indiki vəziyyəti), İstanbul, 1952, s.480.
9. İsa Yusuf Alp Tekin, "Əsir Şərqi Türküstan üçün", İstanbul, 1985, s.576.
10. Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya (Tərcümə: Sadrettin Karatay), Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yükses Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları:527, Ankara-1986, s.362.
11. Clark, Milton J., "How the Kazakhs Fled to Freedom", Türk Dünyası Araştırmaları 39, İstanbul-Dekabr, 1985.
12. U.H. HSU (Tərcümə: Cevdet San), Gizli Mücadələ (Komünistlər Çini nasıl ele geçirdi), 3. Baskı, Ankara 1976.
13. Doç. Dr. Kurban, İklil "Şokan Velihanoğlu", Kardeş Edebiyatlar, Erzurum 1982, sayı:2.
14. Koropatkin, A.N., (Tərcümə: Hekime Erşidin), Keşkeriye, Urumçi, 1983,

kitabın hepsi.

15. Roostam Sadri (Rüstem Sadri), Islamic Republic of Eastern Turkestan: A. Commemorative Review, Journal Institute of Muslim Minority Affairs, London İyul 1984, c:5, nu:2, s.294-319.
16. İkul, A. Kemal, Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar, İst. 1995.
17. Nyman, L. E., "Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interests in Sinkiang, 1918-1934, Sviç 1977.
18. Burxan Şehidi, Şincangning 50 yili, Pekin 1986, s.800.
19. Doç. Dr. Taşağıl, Ahmet, Geçmişden günümüze Hoten, Doğu Türküstanın Sesi, sayı. 34-35, İstanbul- İyun- Sentyabr 1992, s.120.
20. "Uygurların kiskicə tarixi", s.282.
21. Colduoğlu, Tangcarıq, Tangdamlı Şıgarmalar, Cild:1, Urumçi 1985.
22. Grena Brinton "1453-cü ildən bu günədək Dünya Tarixi və Çağdaş Uyğarlıq" (Tərcümə: M. Tuncay), cild III, İstanbul, 1982.
23. Kutlukov, M., Natsionalno-osvoboditelnoe dvijenie 1944-1949 gg. V Sintzyane kak sostavnaya çast narodno-demokratiçeskoy revolyutsii Kitaya, Taşkent 1963.
24. Sevn Hedin, İpek Yolu (Tərcümə: Ahmet Arpad), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974.
25. Gayretullah, Hızır Bek, Altaylarda kanlı günler, Ahmet Said Matbaası, İstanbul 1977.
26. Polat Kadiri, "Ölkə tarixi", Urumçi, 1948.
27. Buğra, Mehmet Emin "Yurd və millet hakidə kələm güreşi", Urumçi, 1944-1948.
28. Frans von Schwarz, Turkistan die Wiege der Indogermainsch en Volker, Freiburg 1900.
29. Mahmutoğlu, M. Niyazi, "Şərqi Türküstan: Əsarətdəki ölkə", Net Ofset, İzmir-1987, s.158.
30. Bekin, Mehmet Rıza, 25-29 Yanvar İslam Birliğı Konferansı Tebliğı,

- Doğu Türküstanın Sesi, sayı.33, İstanbul-1992, s.80.
31. Bekin, Mehmet Rıza, "Şərqi Türküstan Həqiqəti", "Yeni Türkiyə" jurnalı, Türk dünyasına həsr olunmuş xüsusi nömrə, II cild.
 32. Prof. Dr. Güngör, Erol, "Tarixdə Türklər", Ötügen Nəşriyyatı, İstanbul, 1993.
 33. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Uygurlar, Türk Dünyası elkitabı.
 34. Yaman, Abdullah, Çin'de İslamiyyət və Doğu Türküstan, Doğu Türküstan'nın Sesi, sayı:5, İstanbul-May 1985.
 35. "Yeni Türk Ensiklopediyası", Ötügen yayınevi, İstanbul-1985.
 36. Alder, Gary, British India's Northern Frontier, 1865 Londra 1963.
 37. Henze, Paul B. Kaşgariyadakı böyük oyun Yaqub Beg nezdindəki ingilis və rus təmsilçiləri, Doğu Türküstanın Sesi, sayı:19, payız 1988, s.82.
 38. W. Radloff, Sibiryadan, (tərcümə Prof. Dr. A. Temir), İstanbul 1954, cilt II.
 39. Roderic H. Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876 Princeton,1963.
 40. Prof. Dr. Saray, Mehmet, Rus işğali dövründə Osmanlı Dövləti ilə Türküstan Xanlıqları Arasındakı Siyasi Münasəbətler (1775-1875), İstanbul 1984.
 41. Tsing Yuan, Yaqub Beg (1820-1877) və Çin Türküstanındakı Müslüman üsyanı, Central Asiatic journal volumn 2 (İyun 1961).
 42. Dr. Hayit, Baymirza, Türküstan Rusiya ilə Çin arasında, İstanbul 1975.
 43. Friedrich Hellwald, Centralasien, Leipzig, 1879.
 44. Göktürk, Hamit, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti nasıl kuruldu?, Doğu Türküstan Sesi gazetesi, özel sayı:1- İstanbul,11. 1993, s.15.
 45. Abdurehim Ötkür, İz (tarixi roman), Urumçi 1985, s. 416.
 46. Okyar, Fethi, Üç Dövrde bir Adam, yayınlayan Cemal Kutay, İstanbul 1981.
 47. Şərqi Türküstan məsələləri, Yaş Türküstan, sayı-106, 1938 s.5-6.

(4280-4281) Bir isimsiz risalenin içyüzü, Yaş Türküstan, sayı-116-117, 1939 s.50-51. (4785-4786)

48. Günümüzdeki Şincang Meselesi və Bizim görüşümüz, tutumumuz, Urumçi 1947.
49. Prof. Dr. Halaçoğlu, Yusuf, "Minbaşı İsmayıl Haqqı bəyin Qaşqara dair əsəri". İ.Ü.E.F. Tarix İnstitutu jurnalı, N 13, 1987.
50. Baykara, Tuncer, Prof. Dr. Zəki Velidi Toğan, İncəsənət Nazirliyi 1989.
51. BOE, YEE, I-156-XXV-156-; A.Çetin və R. Yıldız, Sultan Abdulhəmid han, "Dövlət və məmləkət görüşlərim"; BOE, YEE, 8-2625-77: M. Hocaoglu, "Abdulhəmid Hanın memorandumu".
52. Eraslan, Cezmi, "İslam İttifaqı Siyasəti Çərçivəsində..."
53. Carl M. Kortepeter, "Ottoman İmperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century" journal of American Oriental Society, LXXXVI-2. Aprel-İyun, 1966.
54. Karl Marks, "Nyu-York Tribuna". 4 Yanvar 1856.
55. Prof. Dr. Saray, Mehmet, Türküstan Xanlıqları, Baş nazirlik Osmanlı Arxivi, İradə, Hariciyə. 2206-1.
56. Public Record Office. F.O. 65-868.
57. Public Record Office. F.O. 65-868, Confidential, India Office-29 iyul 1865.
58. Public Record Office F.O. 65-869, 2 iyul, 1866.
59. Parliamentary Debates, III-192, 28 May. 1868.
60. Public Record Office. F.O. 65-870.11 Avqust.
61. Parliamentary Debates, III-205. 18 aprel 1871.
62. Parliamentary Debates, III-225, 21 iyun 1875.
63. Parliamentary Debates, III-234.
64. Parliamentary Debates, III-206 - 11 iyun, 1877.
65. Wilhelm Filchner "A Story of Struggle and Intrigue in Central Asia" journal of the Royal Central Asian Society, 14, 1927.
66. Eraslan, Cezmi, II Abdulhəmid və İslam İttifaqı.

67. Mahmud Cəlaləddin Paşa, Mir'əti Həqiqət.
68. Parliamentary Debates, Üçüncü seriya, cild 229.
69. "Central Asia-Reported Russian Advance-Observations", Parliamentary Debates III-242, 13 Avqust, 1878.
70. Marx "England and Russia" The Eastern Question".
71. New York, Facts On File Publications, 1984.
72. "East Indian-Russia", Parliamentary Debates, 4-133, 13 aprel 1904.
73. "Forward Policy" Encyclopaedia Britannica, vol. 4.
74. "China Resolution" Parliamentary Debates III-230, 27 iyun 1876.
75. D. Naoroji, "The Moral Poverty of India and Native Thoughts on the Present British-Indian Policy".
76. Mayor Arthur Moore, "Britain and Islamic Asia, Journal of the Royal Central Asian Society, vol. X. 1923.
77. The Beelen - Nahle [Londra], 15 dekabr 1878. Nikki R. Keddie, Sayyid Jamal al Din al-Afgan.
78. Dr. Yalçınqaya, Alaaddin, Orta Asiya Gezisi, İstanbul.
79. The Eastern Question, New York Times'də nəşr edilən 4 Yanvar 1856 tarixini "The Russian Loan" başlıqla məqaləsi.
80. Çokay, Mustafa, 1917 il Xatirə Parçaları. Ankara. Yaş Türküstan Nəşriyyatı- 1988.
81. Dos. Şakirov, Qutluq Xan, məktubları, İstanbul 24.02.1998, - bkz: dissertasiyanın sənətlər bölümü.
82. Dos. Şakirov, Qutluq Xan, məktubları, İstanbul 13.05.1997, - bkz: dissertasiyanın sənətlər bölümü.
83. Dos. Şakirov, Qutluq Xan, məktubları, İstanbul 09.07.1997, - bkz: dissertasiyanın sənətlər bölümü.
84. Prof. Aydüz, Davud, Qafqaz Universiteti, İlahiyat Fakültesi, Bakı - Oktyabr 1997- ci ildə elədiyimiz söhbət.
85. Dos. Şakirov, Qutluq Xan, məktubları, İstanbul 23.05.1997,- bkz: dissertasiyanın sənətlər bölümü.

86. Mehmet Emin Buğra, Bildiri, Doğu Türküstanın sesi, sayı: 33, s.80.
87. Prof. Dr. Eröz, Mehmet, Esir Türk İllerinde Milli Uyanış, Doğu Türküstan'ın Sesi, İstanbul May 1985, sayı:5, s.150.
88. İltəbir, Abdulhəkim Bakı, "Marşal Ali Xan Törə qəlbimizdə, Mübarizə içində olan bir həyat", Doğu Türkistan Sesi Gazeti, Doğu Türkistan Dayanışma Derneyi Yayını, hususi sayı:1-11. 1993, s.15.
89. Prof. Şakirov, Asil Xanla (Ali Xan Törənin oğlu)1993-cü ilin İyun ayında keçirilən görüş.
90. Dosent Doktor Qaşqarlı,S. Mahmud, "İli də qurulan Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti və Rus-Çin İşbirliyindəki Aqibəti" məqaləsi, "Türk Dünyası" tarix dərgisi, Türk Dünyası Araşdırmaları Vaqfı, dekabr 1993, sayı: 84.
91. Borovoy, Yakov - Cudadeyev, Anatoly, Uygurların Dramı, Doğu Türküstanın Sesi, sayı. 34-35, İstanbul- İyun- Sentyabr 1992, s.120.
92. Çanq Da Çunq (Çincə) Şincanq (Şərqi Türküstan)ın 40 illik xatirəsi, Teybi mərkəzi tarixi yadigarlıqlar nəşriyyatı. 1954.
93. Genşin, Cihangir "Altı Batır" Gulca 1945, s.209. (Əlyazması çap olmayıb.)
94. İli tarix materialları II.
95. Genşin, Cihangir "Zaqovor", Gulca 1945, s.68. (Əlyazması çap olmayıb.).
96. "Noveşaya istoriya Kitaya", 1928-1949. Moskva, 1984, Nauka SSSR. İstitut Vostoka.
97. Sayrami, Musa Tarixi Hamidi, Pekin 1986
98. Tanrıdağlı, Erkal Doğu Türküstanın Sesi, Doğu Türküstan Araşdırma Mərkəzi, İyun 1993, sayı: 38, s.70.
99. Musabay, İlhan, "Doğu Türkistan" Türk Dünyası el kitabı, İstanbul 1968.
100. Ali Xan Törə Saguninin nitqi, Azad Şərqi Türküstan Cümhuriyyəti, Terbeqatay vilayətinin "Xalq avazı" qəzeti idarəsinin mətbəəsi. Çöçək şəhəri, 1945. (Tərcümə: Yılmaz Polat)

ƏLAVƏLƏR - SƏNƏDLƏR

Ali Xan Törə Saguninin nitqi:[100] (Tərcümə. Y. Polat)

“La İlahə İllallah, Məhəmmədən Rəsulallah.

Allah Rəbbimiz, Məhəmməd (s.ə.v.) peyğəmbərimiz, İslam dinimiz, Şərqi Türküstan vətənimizdir. O yanaq, oyanmaq zamanı gəldi.

Qarandaş (qardaş) və vətəndaşlar!

Hər bir Adəm (ə.s.) uşağı əsl yaradılışında mədəniyyət - maarif hüner sənətinə malik olmaq qabiliyyəti ilə yaradılmışdır.

Gün çıxanda doğulan bir uşağın vücudunda gün batan insanların qabiliyyətinin varlığı şübhəsizdir. Fəqət bu qabiliyyəti ortaya çıxartmaq üçün elm oxumaq, tərbiyə görmək lazımdır.

Elmsiz, tərbiyəsiz olanlar öz vücudundakı qiymətli mə'dənlərdən faydalana bilməzlər və eyni zamanda bunlar heyvanlar kimi yaşamaq məcburiyyətindədirlər. Bu həqiqəti heç kimsə inkar edə bilməz.

Şanlı Şərqi Türküstanda yaşayan neçə milyonlarca vətən övladı bu günə qədər vücudlarındakı qiymətli gövhərlərdən faydalanmağa imkan tapmadan gəldi. Mədəniyyət-maarifdən məhrum qalıb neçə yüzillər heyvan səviyyəsində qulluqda, əsarətdə yaşadı. Elmsiz, mədəniyyətsiz zalım Karahıstaylıların (çinlilərin) qara siyasəti altında əzilən bütün müsəlmanların bütün qabiliyyətləri yox olmağa başladı. Müsəlmanların gözəl əxlaqları pozulmağa başladı. Dini, milli, vətəni hissiyyatlarından yoxsul olmağa başladılar. Bunu gören mektar-tamaxor (zalim, tamahkar) - Kitay (Çin) hökuməti fürsəti qənimət bilib dinimizin, millətimizin və həm də vətənimizin qəsdinə düşdü. Bu istiqamətdə plan düzəldərək üç cəhətdən hücumla başladı:

Qarındaş və vətəndaşlar!

Daha xatirələrdən, ağıllardan çıxıb getmədən, bu zalim kitaylar (çin xalqı) biz müsəlmanlara öz vəhşiliklərini göstərdi. Başımıza olmazın qara günlər gətirdi. Bizlərin böyük üləma, dini liderimiz, zəngin tacirlərimiz ulu

yaşlı Hacı Həməyn atalarımız ziyalı, açıq fikirli vətənpərvər uşaqlarımız, qiymətli Xanlarımız, bəylərimiz haqsız yerə haqsız uyetsiz - namussuz, vicdansız zalım Kitay hökumətinin sallaqxanalarında vəhşi kitayların öz könülləri kimi qaranlıq, pis qoxulu rütubətli zindan həbsxanalarında göz yumdular, öldülər. İnsanların ağına gəlməyəcəyi və xəyal etməyəcəyi müxtəlif işgəncələr altında əzab çəkdirilərək öldürüldülər.

Bax, bu həqiqət hər kəsin ürəyində dərd olub, gözündə görünüb qalsa, daim gözləri önünə gəlsə - Zalım Kitay hökuməti bunu necə gizli tutsun, tuta bilər?

Bu biçarələrin bütün mal-mülkləri, ev-baxçaları, əraziləri müsadirə edildi. Qadın və uşaqlar evsiz-eşiksiz, məkansız, ac-yalavac, geyimsiz qalıb, küçələrdə avara oldular. Kitay vəhşiləri bunlardan doymayıb günahsız qadın və uşaqları öz yurdlarından çıxarıb, uzaq yerlərə sürgün etdi. Həbsxanadan çıxarıb sərgərdan saldı.

Bununla bərabər bu qana susamış, qan içən zalımların xalqa etdikləri əzab-əziyyət həddən ziyadə artdı.

İş bu hala gəlincə bütün xalq artıq boğaza yığılaraq, cana gəlmiş vaxtda "Zalımın cəzasını verərəm deyən Allahın" pozulmaz və'dəsinə inanıb, biz Külçə xalqı bütün vətəndaşı ilə birlikdə nə tapdıqsa, bütün silahlarımızla zalımlara hücum etdik. Camaat birlik şərəfinə nail olan, "çoxluğun gücü Allahın gücü", - deyərək qısa bir zamanda zalım Kitay hökumətini yıxaraq İslam hökumətini qurduq.

Kitay qansoranlarını, zülüm, istibdad bayraqlarını ayaqlarımız altına alıb, tapdalayıb-yandırdıq. Ata-babalarımızdan miras qalan ay-ulduz nişanlı dini şüarımız Kəliməyi-Şəadət yazılan ədalətli ağ bayrağımızı yüksəklərə qaldırdıq. Kəlməyi-Tayabə bu müqəddəs tuğ bayrağımızın namusunu, hörmətini, ululuğunu səbirlə əbədi qorumalıyıq", - deyib, bütün müsəlmanlar əhdi-peyman edib, əllərimizə silah aldıq.

Həzrəti Məhəmməd (s.ə.v.): “Zalımlara qarşı mal və canları fəda edərək savaşın, Allahın (c.c.) yardımıyla düşmənlərimizə qalib gəlib, dünyada rahat axirətdə cənnət tapınız”, deyən mübarək sözlərini amala keçirib, onun gözəl nəticələrini gördük.

Modern silahlarla silahlanmış zalım Kitaylıların çürümüş əsgərləri guruldayan təkbir səslərimiz ilə etdiyimiz hücumlar qarşısında taqətləri qalmadan qaçmağa başladılar. Vətən evladları, qəhrəman əsgərlərimiz zalım Kitay əsgərlərinin qalanlarını qovlayaraq, bir qismini çaylara tökərək, bir qismini də əsir aldı...

Kitay vəhşiləri biz müsəlmanlar üçün qazdıqları məzarlara, çuxurlara özləri düşdülər, basdırıldılar.

Düşmənlərimizi - yeni zalım Kitay hakimiyyətini İli torpağından təmizləyib çıxartdıq.

Ədalətə əsaslanan İslam dövlətimizi qurduq.

Hər yaxşılığın qapısı xalqın üzünə açıldı. Dini işlərimiz üçün Dini Nəzarət idarəsi açdıq. Müsəlmanların bütün davalı-mübahisəli işlərini Ədliyyə şəriət hökmlərinə tapşırıdık. Möhtərəm Zərif Karı Hacı (Hacı Hafiz Zərif) cənablarını Məhkəmə-i-Şəriyyə'də üləmalardan ibarət üzvlərin üstünə reis seçdik.

Əbdül-Mütəali Halfəmi Dini Nəzarətə nazir tə'yin etdik. İslam açıldı, şəriət hökmləri qüvvəyə girdi. Tutqun könüllər açılmağa başladı. Həqiqət ortaya çıxdı.

Əziz qarındaşlar!

Agah olunuz. Qəflət yuxusundan göz açıb, oyanma vaxtı gəldi. Aldadıcı və daha onların çirkin yaltaqları (xidmətçiləri) özlərinin çirkin, çürük məqsədlərinə çatmaq üçün başqa çarə tapmadan sadə, saf könüllü müsəlman qardaşlarımızın arasına fitnələr salması mümkündür.

Qarındaşlar və başqa vətəndaşlar!

Vəhşi düşmənlərin, vətən xainlərinin hər cür, müxtəlif, hər şəkildə ola biləcək zərərli qara, qarışdırılmış hiylələrinə aldanmayın. Biz müsəlman və başqa vətəndaşlar bir ittifaqda olub müstəqil Şərqi Türküstan hökumətini qurub, bütün millətimiz və nəsil övladımız üçün azadlıq yolunu açdıq. Günahsız quzunu yeməyə alışmış ac qurd kimi neçə yüzillər boyu müsəlman qanını sorub-əməib, onun dadını dadmış zalım Kitay hökuməti buna, əlbəttə, razı olmayacaqdır. Dinini, millətini, vətənini öz şəxsi mənfəəti üçün qurban edən xəyalpərəst vicdansız, xeyirsizlər bu işi yaxşı görmürdü.

“Şinçan neçə yüzillərdən bəri Çinin ayrılmaz bir ölkəsi olub gəlmiş deyə utanmadan bu kimi yalan sözü uydurmuş. Tarixin üzünü qaraldan qara üzlər aşağıdakı həqiqi gerçəkləri, höccətli sözləri yaxşı anlasın və könlündə tutsun!

Şərqi Türküstan xalqının qəhrəman əcdadlarının savaşı çığıışıları ilə etdikləri hücumlara, aramsız vurduqları zərbələrə dözməyərək Çin əməldar, bürokrat padşahları öz vətənlərini qorumaq məqsədilə 3500 km. uzunluğunda olan Çin səddini düzəldərək, dovşanın şahindən (yirtici quş) qaçdığı kimi qala içinə gizlənərək güc-bəla ilə zorla canını qurtardığını unutmasın. Bu həqiqəti Kitay hökumətinin namussuz yazarları gizləsələr də, kitablarda yazmasalar da, bütün dünya tarixi bu həqiqətə şahidlik edib və bundan sonra da edəcək.

Güneş palçıqla suvanmaz. Zalım Kitay hökumətinin fəlakətli uğursuzluğu qədəmləri Şərqi Türküstana gəldiklərindən bəri Şərqi Türküstan xalqları üç qara dövr yaşadı, başlarından keçirdi:

Xanlıq, Canconluq dövrü, Şen Şu Şey dövrü, birinci Xanlıq dövründə müsəlmanlar qaranlıqda, zülmət içində, qara qan içində neçə yüzillər incə can təlaşında elmi hünər, din, ədəb və əxlaqdan tamamilə uzaqlaşdı. Bu dəhşətli günlər, müdhiş əsirlər yalnız Şərqi Türküstan torpağında olmadan bəlkə bütün Kitay torpağında hökm sürməkdəydi. Belə qara dövr hökuməti

olan zalım vəhşilər müsəlmanlara nələr etmədilər.

Hansı mədəniyyət, hansı hünər sənətini yaşatdı. Şərqi Türküstan xalqının baxt səadətini Çinin qoluna təslim edən özünün və bütün millətinin təqdirini Çankay Şi "cənablarının iltifatına bağlı" deyə bilən din və millət xainləri buna cavab verə bilermi?

Şəhər şəhərdəki köhnə səfirlər (heç bir əhəmiyyəti və dəyəri olmayan adamlar, hər yurdda pozulan köhnə qalalar, hər yurddakı pis hakimiyyətlərinin qaldığını utanmadan söyləyir. Onlar əxlaq, dindarlıq baxımından biz müsəlmanlara yasaq olan qumar oynamaq, yalançılıq, narkomanlıq, fahişəlik, qorxaqlıq, pislik və bütün bu əxlaqsızlıqları öyrətdi. Bax, bunlara bənzər həyatımız üçün zəhər olan pislikləri vətənimizə və xalqımıza yadigar verib getdi.

İkincisi, Cancukluk (Cinko-Mindolun) dövrü, Çin dövrüdür. Cinqo-mindo Çin dilində cümhuriyyət mənasındadır, - Cümhuriyyətin qanununda bütün xalq bərabər hüquqlu olaraq, kimin qabiliyyəti varsa ona qulluq verilməli olsa da, hökumət dairələrində çinlilərdən başqa heç kimə yer verilməzdi.

Yalnız özümüz deyil, bəlkə hətta xəttimiz, qələmimiz belə zalım Çin hökuməti idarəsində ayaqlar altına alındı. Bu müddət əvvəlki dövrün qaranlıq günləri, qaranlıq gecələri olaraq keçdi. Bu dövrdə zalım Kitay hökumətinin etdiyi işlər Xanlıq dövründəki müsəlmanlara etdikləri zülmü artırmaq oldu. Bununla birlikdə bu dövrdə yaşayan müsəlmanlar can təlaşına dözərkən üçüncü müddət girdi.

Üçüncü dövr. Şin Di Ben istibdad dövrü, aldadıcılar dövrü, yaxud hunhar vəhşilər dövrü desək hətta olmaz. Çünki müsəlmanlar və başqa vətəndaşların başlarına bu üç müxtəlif və dəhşətli hadisələr açıldı. Bu dövrün gətirdiyi faciələri, dəhşətli günləri, zülm və istibdadları, aldadıcı qansoranların etdikləri vəhşiliklər hər kəsin gözünün qabağında baş verdiyindən, könül səhifələrinə yazılmış silinməz xətt olduğundan,

təkrarlamağa ehtiyac yoxdur.

Müsəlman qarındaş və vətəndaşlar!

Bax, bu qədər işlər gözümüzün önündən keçib getdi. Başımıza gələn dəhşətləri görüb duraraq yenə aldansaq, vəhşi düşmənlərə aldanıb yenə onların tələlərinə düşsək, vicdansız xainlərin yağlı sözlərinə inansaq, özümüz və övladlarımızın bəxt və səadətini biz müsəlmanların həlakları üçün quyu qazıyaraq gözləyib duran din düşməni, Xuda düşməni, xalq düşməni olan Can Kay Şinin ixtiyarına buraxsaq, öz əlimizlə zəhər içmiş, öz ayağımıza balta vurmuş olarıqmı?

Döşəkdə ilan görüb əl-qol atmayınız. Ən yaxşısı Çin hökuməti Şərqi Türküstan üzərində hakim olmaq fikrini başından çıxardıb, özlərinin ana vətəni, əsl vətənləri olan Quzey Çinqoyu yapon cahangirlərdən qurtarıb alış çarəsini tapsın! Özlərinin ən zəngin, ən gözəl yerlərini, bağ-bostan bağlarını Yapon cahangirlərinə verib, Şərqi Türküstan xalqının əsl vətəni, ana məkanını işğal etməkdən utansın, utansınlar.

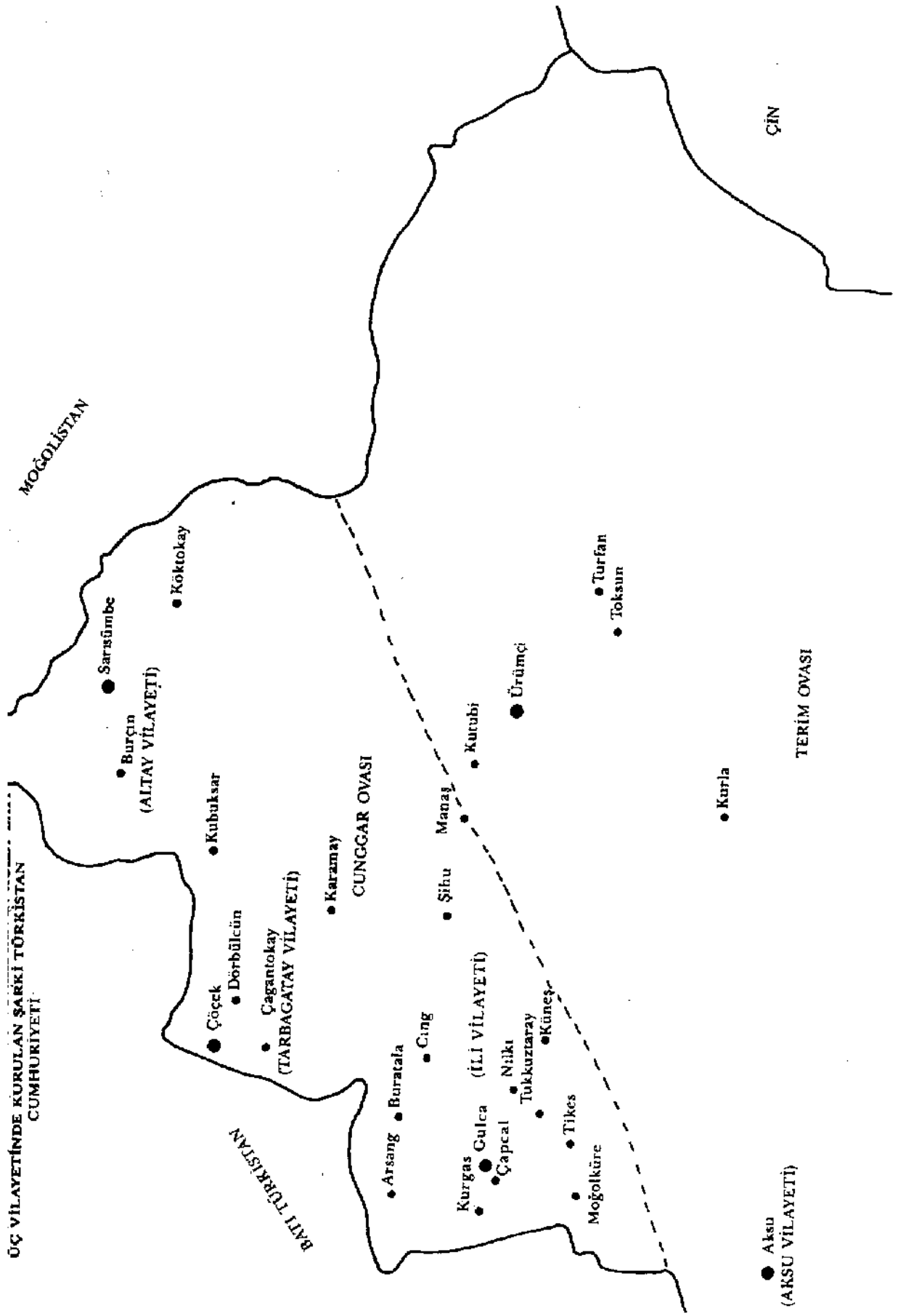
Elmsiz, mədəniyyətsiz Çin hakimiyyətinin istibdadı altında neçə yüzillər əzilib, basılıb, gələn bu zamana qədər əzilərək gəlmişdi. Şərqi Türküstanın 95%-i xalqının öz azadlığı uğrunda etdiyi mübarizəni hər bir mədəni xalq sevir. Xalqçı, insanpərvər, cahan hökumətləri haqsız, yersiz deyib, tanımazlığına, inamımız kamil, Kitay hökumətinin başçısı Can Kay Şi bir çox güc tapmış olsa, öz vətənlərinə girən düşmənlərinə qarşı savaşıb, öz vətənlərini boşaldıblar.

Biz, Şərqi Türküstan xalqı, öz vətənimizə özümüz sahib ola bilərik. Əsl ana məskənimiz çox ne'mətli, bərəkətli torpağımızı son damla qanımıza qədər müdafiə edəcəyik. Özünü, bu millətinin həyatını, səadətini "Cena, Şinq, Pu Cunq Şenqlər" iltifatına verici ümitsiz, xeyirsizlərə heç bir vaxt yol vermərik, verməyəcəyik. İslam dininin haqlılığı, düzlüyü üçün, tutduğumuz yolun doğruluğu üçün, əlbəttə, düşmənlərimizə şəksiz-şübhəsiz qalib gələ

bilərik. Allah bizə yar olsun!

Müsəlmanlar, din qardaşları, aqah olunuz! Mərd olunuz. Çox yaxın zamanlarda qalibiyyət şəxsiyyətin ən son həddinə çatıb, zalım Kitay hökuməti hakimiyyətini ana məkanımız, əsl vətənimiz Şərqi Türküstan torpağından ağac kökü ilə qoparıb atar. Bütün Şərqi Türküstan xalqı qul olmaqdan, əsirlikdən, azad olduqdan sonrakı nəsillərimizi, övladlarımızı azadlığa çıxarıb mədəniyyətli insanların sırasında hüququmuza, vətənimizə sahib olub, İslam dinini qoruyub bu dünyada da cənnətdə yaşayacağıq və o məqsədlə Əs Səlamun Əleyküm.

**Şərqi Türküstan xalqının rəhbəri,
İslam hökumətinin rəisi Ali Xan Törə.**

1944-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan'ın Kuzeybatı Üç Vilayetinde Kurulan Şarki Türkistan Cumhuriyeti

Ali Han Töre

Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Askeri Nişan ve Madalyaları :

- 1- Azatlık-1
- 2- Azatlık-2
- 3- Sadakat
- 4- Bahadırlik
- 5- Istiklaliyet İçin Mücadele-1
- 6- Istiklaliyet İçin Mücadele-2

Handwritten header text: 13. 0. 13...
 21. 10. 13...
 13. 0. 13...
 13. 0. 13...

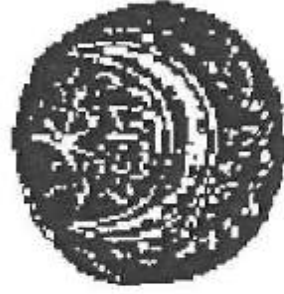
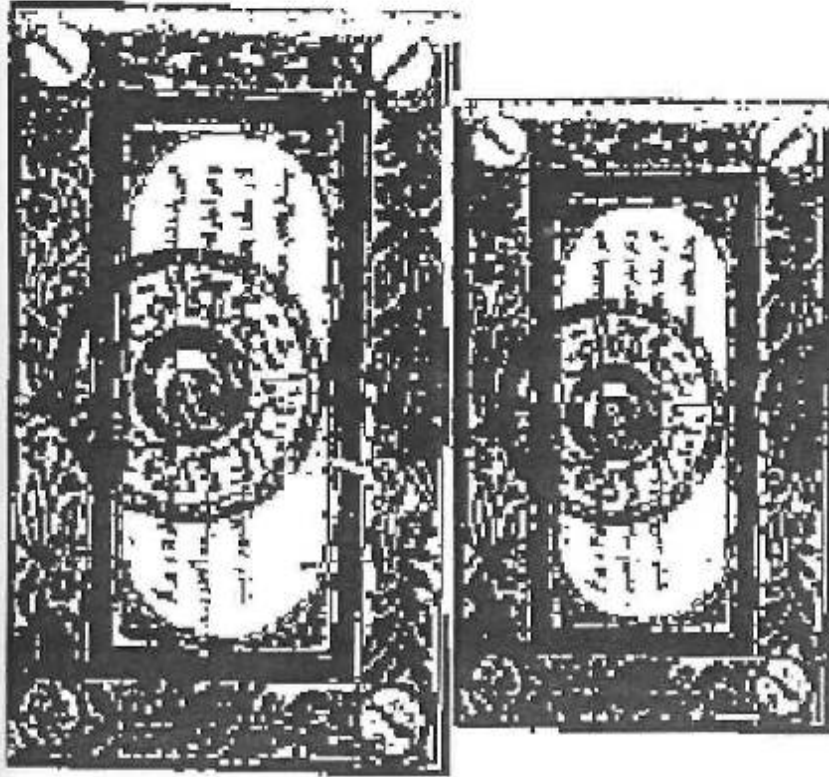
Passeport No.....

Description: Identite	Nome	اسم	محمد
	Nom de père	اسم آباءى	محمد
	Patrie	مىملىك	ئىستانبۇل
	Profession	ھىرى	تاجارت
	Lieu de naissance	تۇغۇلغان جايى	ئاستانا
	Religion	دىنىيەت	ئىسلام
	Destination	بېرىلىدىغان جايى	ئىستانبۇل
	Age	ياشى	30
	Sexe	جىنسى	ئەركىن
	Weight	كۈزى	70
Build and complexions	سەلى ۋە رەڭ	ئورۇن	
Special data	ئۆزگىچە مەلۇمات		

Le présent passeport délivré à son porteur pendant son voyage et son séjour...
 Fait à ...

Handwritten text in Uyghur script at the bottom of the form.

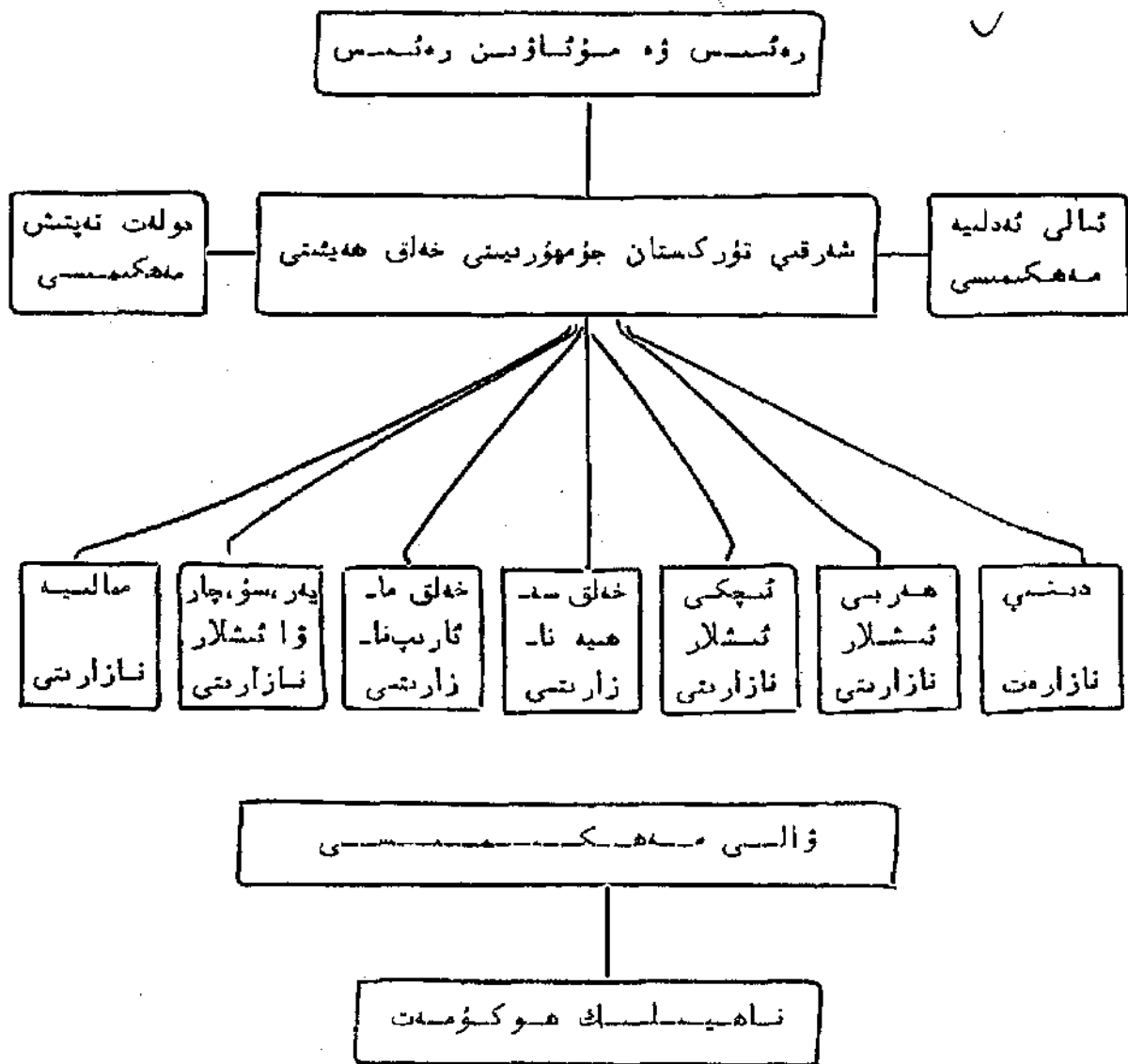
Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Dış Ülkelere Çıkmak İçin Kullanılan Pasaportu

Doğu Tarihî'nin İslam Cumhuriyeti'nin Kağız ve Metal Paraları

Kağız ve Metal Paralar.

يىلەر، 20 - كۈنى بورتالا، ئارشاڭ، 30 - كۈنى موڭغۇلكۈرە، 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كۈرە ئارقا - ئارقىدىن ئىشغال قىلىندى. 1945 - زىلى 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئىلى شەھرى تېشىدىكى ئايروودرومدا نۇرۇشلۇق گومىنداڭ قالدۇق باندىتلىرىنىڭ ھەم - ئىسمى يوقۇتۇلدى. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەممە ناھىيىلىرى پۈتۈنلەي قۇ - راللىق قوزغۇلاڭ قىسىملىرىنىڭ ئىشغالىيەتكە ئوتتى. 1944 - زىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، يەنى ئىلى قوزغۇلىڭى غىمالىيەت قازانغان كۈننىڭ كەتسى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاخىتلىق ھوكۇمەتنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى. ھوكۇمەتنىڭ رەھبىرى ئىرەپەللىرى ئىچىدە بىر قىسىم ئىلغار ئىنچىيدىكى ياش زىيالىلارنى، بۇنىڭ تېشىدا يەنە پومېششك بۇرۇۋاتىپ سىنىپنىڭ ۋەكىللىرىگە ۋە دىنىي ئادەملەرمۇ بار ئىدى. ۋاخىتلىق ھوكۇمەتنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمى توۋەندىكىدەن ئىبارەت.

گورسەتکچ

شرفى نوركىستان ئىلى ولايتى خوجا ناھىيە ... كىچىك باشلانغىچ ئوقۇش مەكتەپى
 مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى خىيالىي گورسەتکچ 1948-49 - ئوقۇبىلىدىغان قاتناشمىسى
 ئىسمى: (ياشى) ... دەرىجە: ئونبى بۆلگۈچى ئوقۇدۇرغۇچى
 ئوبدانلىقى: ئىجتىمائىي ئىش بۆلگۈچى

№	دەرس نامى	ئوقۇغان دەرس سانى					
		بىرىنچى	ئىككىنچى	ئۈچىنچى	تۆتىنچى	بىنچى	ئالتىنچى
1	قران	4	4	4	4	4	4
2	دىن	4	4	4	4	4	4
3	تارىخى	4	4	4	4	4	4
4	سەنئەت	4	4	4	4	4	4
5	ئالگېبرا						
6	فىزىكا						
7	ھىمىيە						
8	گېئومېترىيە						
9	تەبىئەت	4	4	4	4	4	4
10	جەغرافىيە	4	4	4	4	4	4
11	تارىخ	4	4	4	4	4	4
12	روس تىلى	4	4	4	4	4	4
13	رەسەم	4	4	4	4	4	4
14	موزىكا						
15	گېئومېتىرىيە	4	4	4	4	4	4

ئوقۇتقۇچى: ...
 مەكتەپ مەسئۇلى: ...
 1949 - يىلى

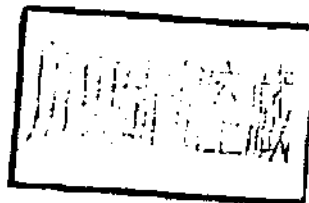
مەكتەپ مەسئۇلى: ...
 مەكتەپ مەسئۇلى: ...
 1949 - يىلى

BELGE 7 : Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin Okul Karnesi

كۆپچۈرلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى

(دەسلەپكى لايىھە)

ئىچكى ماتېرىيال، ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن قارى-
تۈرۈۋېلىنىدۇ. زۆرۈر ۋە تەلەپكە باشقىلارغا ئېيتماڭ.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئىنستىتۇتى شىنجاڭ ئىاز سانلىق
مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت تارىخىنى تەكشۈرۈش گروپپىسى تەرىپىدىن تۈزۈلدى.

ئىش: Uyğunların Kıskeçe Tarixi kitabının kapak

ئاساسەن جىزىملىك گەنشىن

ئالتى باتىر

ۋاقىتقا قاش دەرياسى بويىدا

ئىككىنچى ۋەلەپتى قولغا

يىل 1945

Cihangir Genshin "Altı Batır" kitabının kapak özü.

تاسەر جهانگیر گانتشین

زاگورد

واقیعه قاشق ده ریاسی بویندا

ئیایک وه له یه تی قو لجا

یل 1945

C. Gershinin "Atı Batır" kitabının iç kapağı ve Fatih Müslimin kitabı oxuyub təsdiqlədiyini göstərən, el yazısı və imzası.

ام تو قو لجا
قو لجا

: Cumhurbaşkanı Ahmetcan Kasimi (1914-1949)

Hükümet Genel Sekreteri Abdükerim Abbasi (1921-1949)

: Genelkurmay Başkanı General İshakbek Munun (1902-1949)

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin
Dış İşleri Bakanı Kasımcıan Beg

Doğu Türkistan Cumhuriyeti Ordusu Komutan-
larından Gani Batur

Mehmet Niyaz A'lem

Emir Nur Ahmet Buğra

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Liderleri

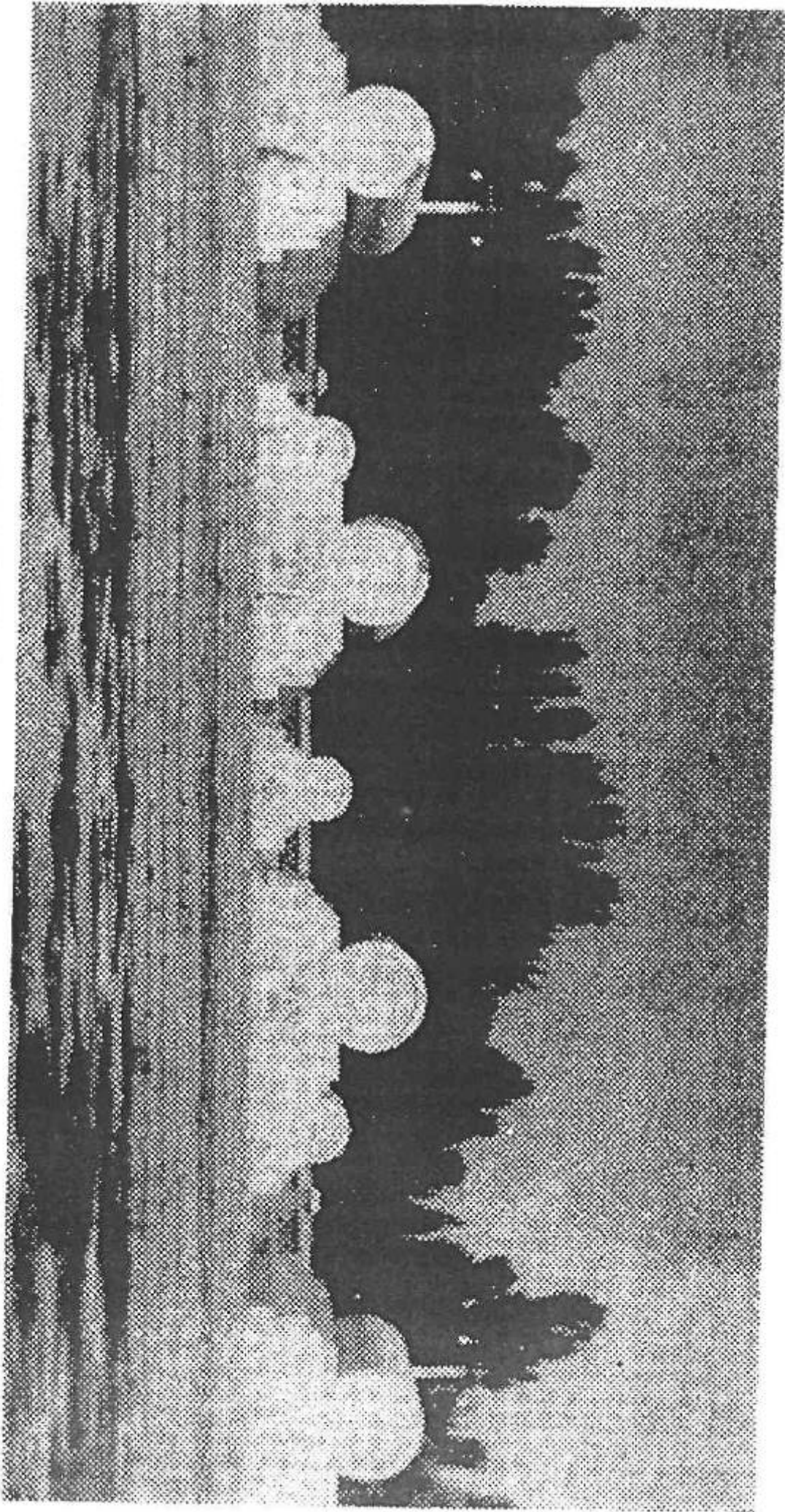
**Şerki Türkistan Cumhuriyeti'nin Son Lideri Ahmet-
can Kasımi Ürümqi'de İsa Yusuf Alptekin ve A. Abbas
ile birlikte**

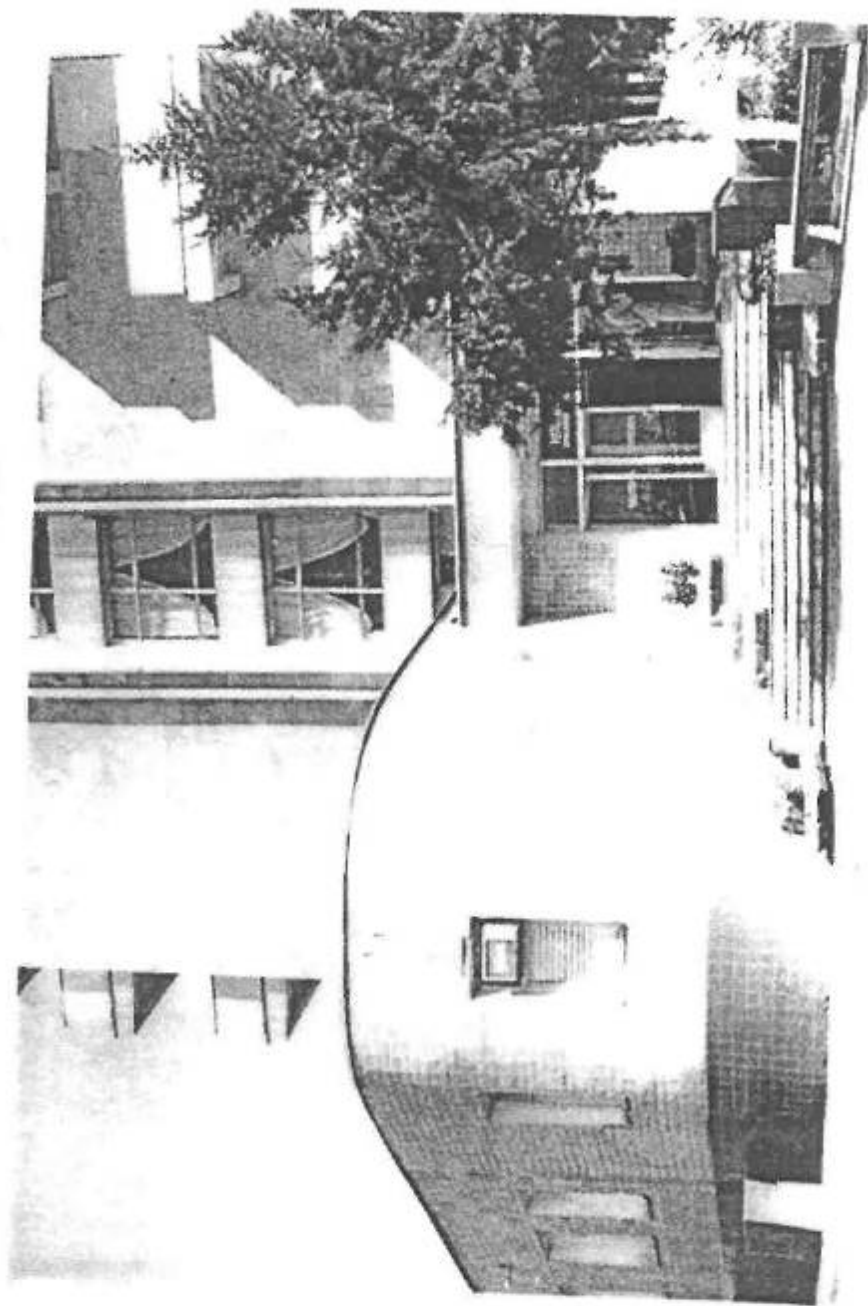
Altay Vilayetinin Valisi General Delilhan Sügürbay (1919-1949)

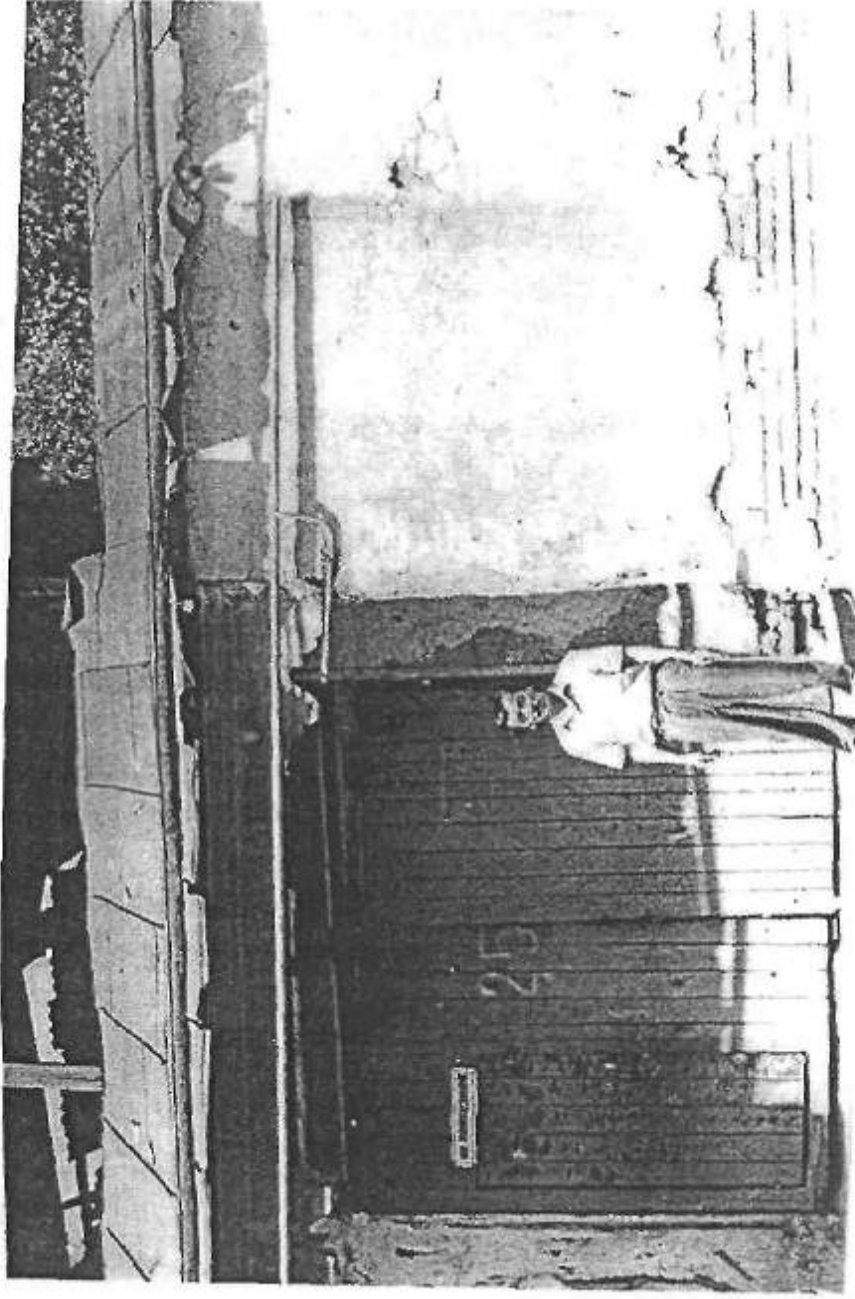
Emir Abdullah Buğra

Gulca Şehrinin Halk Parkına Yerleştirilen "Uçak Kazasına Uğrayanlar"ın Mezarı

Ali Xan Töre'nin
Daşkənddə qaldığı Dövlət qonaq evi

Ali Xan Töre'nin yaşadığı ev və oğlu Kutluk Xan Şakirov

SOGUTLU SUT A. S.
FAX - 6 sayfa

14/05 '97 14:23

PO1

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ
KAFKAS UNIVERSİTESİ

Istanbul
14.05.1997

B-n Yılmaz POLAT cemaatine

Salamün aleyküm mühterem YILMAZ BSG, nasılsınız.

Biz ailece hepimiz iğiyiz, bizler de sizleri çok özledik.
Gelinimize, UğurArif'e selamlerimizi iletmeni, M.Sait ve A. Saide
çocuklerimizi bizim adımıza öpmeni rica ederim.

Sanırmış olduğun bilgileri %70 hazırlıya bildiz. Matıfaceye
uygulama çalışma hızını düşürüyor. İşbu mektüple beraber 5 sayfa-
lık ilk kısmını gönderiyorum. Gramatik hataları var, belki boldur,
kusura bakmazsın.

Sag ol kardaşim, muvaffakiyetler dilegiyle

Kutluhan Çakır
Istanbul/Kadıköy

FAT - 5 34-1

Kutluhan Şakir

Alihanröre Sağuniş: "İbn Sina mirasına sahip
çıkmalıyız" derdi

En evvel "Sağlığımız" dergisi tahriiriyetine minnettarlığımı bildirmekle söz başlamak istiyorum. Çok hayırlı teşebbüs göstererek, Türkiye kamu ayını ata yurdu - Türkistandan gitmiş yetenekli hekim ve tabipler, onların dikkat çekici tecrübeleriyle tanıştırmaya başlamışlar. Biz, Özbekistanlılar şu halihazırda kendimizi dünyaya tanıtmaya, uluslararası cerayanlara geniş çapta ve âkılana tarzda entegre olma yolundayız. Bundan dolayı derginin teklifini cürudilimle kabul edip, mevzu kahramanı - merhüm babam hakkında, hususan onun tabiplik faaliyetinden bildiklerimi okurlara taktim ediyorum.

Hayatının en güzel yıllarını mezlüm Türkistan küzriyer yolunda düşmanla daksiz mücadelelerde geçirmiş, tüm ömrü Vatan, millet, din uğruna sarf olan, defatarca ölümlü yüz - yüze gelen benim babam Alihanröre Sağuni dünyada en insanperver ^{mekke} ^{baş} süjlan hekimliği seçmiş idi. Mekke, Medina ve Buhana medreselerinde uzun süren tahsil sonunda geniş kâmusi bilim sahibi olarak yetişti; tıb ilminde ise ciddi başarılar eridi. O zamanlarda Çarlık Rusiyasında müstümanlara çağdaş bilim öğrenme hakkını tanımadığından dolayı, çok zorluklar geçerek Avrupa tıp ilmiden istediği payı alabilirdi. Onun sadece kendine ait ilim öğrenme metodu vardı. Dersleri mutlakâ şahur layın tekrarlama, ders ederken aş olma, zor konuları açıklamada yetenekli talebelerle münazere, mühakeme, mükemeleme kurma, dersleri mânevi pak, hâlis ustadiardan öğrenme, ilim verene tüm hayatı boyunca sâdik kalma, verilmiş ders vezifelerini içice bekimseden sıradekisine başlamama, konuyu kıyaslayarak deneme, tecrübe (eksperimen) ile kontrolde geçirme v.s. ler mezkûr öğrenme

Armişki, "Alihan-töre'yi Taurı durdurmazsa, Başka kimse durduramaz!" Böyle diyorlar ve hastalanınca bu (aslında âeiz) üst düzey komünist yöneticiler gizlice babamdan tedavi alıyorlardı. Aralarında parti liderleri, bakanlar, akademisyen, xpo profesörler vardı, ruslar, ermeni v.b. gayri müslümler de gelirdilerdi. Hepsine ilmi edep çerçevesinde müamele göstererek, hastalıklarına şifa bulmaya canı gönülden çalışırdı.

Babam otoritesinin temeli, tabiyki yüksek meslek maharetı, yani profesyonelizma idi. Bunun yansıma "hasta - hekim" ilişkilerine çok önem veriyordu. Tüm millet'e matûn idiki, Alihan-töre ~~tt~~ hekimlik hizmeti karşılığında ücret talep etmezdi. Ama verseler, veren eli geri çevirmezdi. Yumuşak, mülayim sesle konuşmaya başlıyor, hastaların derdini dikkatle ve sabırla dinliyordu. Siyimasından ruhu yağması, gözlerinin batışında derin bilim ve manevi pat. olduğunun yansıması hastaların kalbinde ilk dakikalardan itibaren ihlas duygusunu uyandırır. Ve, genelde, onlar derdlerini teferrüatle anlatmaya çalışırlardı. Nabzıya göre içi teşhis koyuyordiki, buna gören hastaların babama ihlasi dâha artardı. "İbn Sina nabzını 20 tan fazla şeklini zikir etmiştir. Ben sadece 23 ünü öğrene bildim", dediğini hatırlıyorum. Tabiyki, teşhis koymada başka usullardan da istifade ederdi.

Yine en önemli ^{başka} husus vardı: "Babam devlet hastanelerinden "tedavisi yok", "bu hastalık düzeltilemez" diye çıkartılmış hastaları güler yüzle karşılar idi. Bunların içinden şifa bulanları da az olmadı. Hastaların tedavisinde babam sonuna kadar mücahede verirdi dersem, yanlışım. Onların ırkı, yaşı, cinsı, dini, mülki durumuna hiç de önem vermezdi. Şöyleki, bir gün evimize gözleri kıp-kırmızı, yüzü ^{çok} ağladığından tabak gibi şişmiş bir ~~bir~~ bayan gelerek "Doktorlar 60 günlük ömrüm kaldı dediler. Beş çocuğum var. Ben ölürsem, çaresiz eşim bu kadar çok ufaklarla ne yapacak? Tüm vassımın Sizde, atan" demişti. Bu müthiş kadını hâlâ unutamam, bakan, ~~ve~~ böyle iyi aylık ömrü kalmışken, çocuk-çocukunu, eşini düşünüyöz, kendini değil. Babam, "yürük kusuru hastalığı, tedavi edilebilir, korkmayın" dediği zaman hastamın vassımın canı ~~...~~

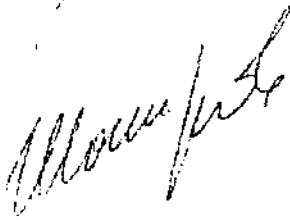
-5

lahana, kayısı, psoriaz'de ceviz'in yeşil kabuğu, kirpi'nin
 etü sefrası, akrep-arı ~~ısırdığında~~ akrepli yağ, bağ yaprak
 bitkisi, ^{erken} kelliğe & soğan suyu, piring yıkan ^{miş atık} suyu ~~suyla~~
 kullanarak tedavi yapıyordu.

Cinsel kuvvetsizlik, mastit, istiskā, çocuksuzluk, redi-
 kulit hastalıklarında ² başarı kazanmıştı. Çocuk tüberkülozün-
 de kimiz, imkan varsa egek sütü istimalını tersiye ederdi...

Kuşak mahalede, elbette, babamın tedavi usullerini
 güzelce anlatmak benim için zor bir işti. O 60 yıl evvel
 "Şifaül ilal" (Hastalıklar şifası) risalesini yazmış idi.
 Bu eserde söz konusu usuller teferrüatlı bir ~~ş~~ tarzda anlatıl-
 mıştır. Kitap hâlâ tab edilemedi, el yazısı durumundadır.

"İbn Sina mirasına sahip çıkmalıyız. Modern görülen Avrupa tıbbiya-
 tında da bir süre takım ilkel eksiklikler mevcuttur: insan'a organlar
 memnû gibi bakıyorlar, sadece hastalık üzere konsantre oluyorlar,
 halbuki insan tedavi edilmeli, micazının farkına varılmalıdır. Bizim
 eczanemiz tüm çevre, tabiattır. İmkan olduğula zaman benim eserimi
 türk ulusuna kavuşturacaksınız. O, hususan pehali ilaç satın almaya
 zorlanan, eczaneler yok yörelerde yaşayan, kimyasal ilaçlara
 alerjisi var kişiler için çok lazımdır" şeklinde konuşmalarını
 aslâ ve aslâ unutmadım. Mühterem "Sağlığımız" dergisi, onun
 okurmanları, babam işini devam ettiren Muhammedyarhan Töre,
 Abdullah Babaoğlu, A Ben Sarıbaşlı gibi gençlerinin desteği, zürriyetim
 imin gayretiyle Alihan Töre Sağuni eserini gerçekleştireceğiz diye
 ömüycorum.

Hüttülsan Töre Şakir
 İstanbul
 13.05.1997

SOGUTLU SUT A. S.

23/05 '97 12:45

P01

Istanbul
23.05.1997AZERBAJCAN CUMHURİYETİ BAKI
KAFKAS UNİVERSİTESİ

A-B Yılmaz POLAT cenaplarına

Selamün aleyküm mühterem YILMAZ BEĞ,

Size sıradaki materyalleri göndediyorum. Çok bir karışık dilde yazılmıştır. Özbekçesini anlamamış zor olacak diye böyle yaptım. Telefon veya fakela kendinizden haber verin.

Kutluhan Şakir

Adihantöre Sağuri'yn yemek kültürü

Milyonlarca insanlar gibi biz de, hususan, onun gövükları olarak babamızın yaşam tarzını kendimize ideal görürdük. Onun taam kültürü de yüksek bir seviyedeydi. Sülalemiz, belki tüm milletimiz için örnek olduğundan eminim.

Gıda insanlar için sadece beslenme unsuru ^{olmanın} yanı sıra ~~sağlığı~~ ^{sağlığı} korumanın en önemli ~~etkendir~~ ^{etkendir} altına çizerdi. Doğu tıbbi bilmece ^{özellikle} ~~özellikle~~ ^{özellikle} daha etkileyiciliğini, bin bir hastalığa engel olacağını tüm ömür boyunca propoganda etti. Babamın böyle taam kültürü siyasetinden (tabii caiz olursa) yansıması onun hekim olduğundan kaynaklanırdı. Hüküm sık-sık "Bu bedbaht çin komunistleri Doğu Türkistanda kutuphanedeki tüm kitaplarını müsadere ettiler. İçinde diyetoloji konusunda çok kıymetli bir sürü tarihi tıp eserleri vardı, onları sanım acıyor", diyordu.

Babamız bize şöyle öğrettiki, yemek kültürünün en önemli gıda memullerinin islami noktai nazardan helal olmasıdır. Kuranda adı geçen Lukman Hekimin vasiyetini nazm'a çevirip bunu her kes'e anlatıyordu, yani şöyle:

"Namazda - könglingni, sözde - tilingni,
Yemek, içmekte asra keltumingni" (Namazda gönül'e,
konuşarken dil'e ve yemekte boğazından helal taamler
geçmesine dikkat et). Onun fikrine göre ibadet ruh
için ne kadar önemli olsa, helal yemek de insan vücuduna,
temiz nesil yetistirmede aynı önemde ~~dir~~ ^{taşıyor}

istimal kılıyordu sourslarına gelelim.

İvvalâ şunu demek istiyorumki, sofranın ferâsâtle düzenlenmiş olması önemli idi. Sofra âdatâ kısa ayaklı (35-40 sm) masa üzerine yazılırdı. Bunun dört çevresinde ~~iki~~ iki veya dört katlanmış körpeşe (yorğan) salınmış olurdu, arkasına yastık koyup, rahat-rahat yastanarak otururdu Sofradaki nimetler: - çeşitli ve yetecek miktarda olmasına ;

- Bolluktan işaret verip, israfı inkar etmesine ;

- dış görünüşleri nazar'a hoş gelmelerine ;

- iştah'ı, rağbetlendirici olmalarına itibar verilirdi.

Yemekhanede çam veya elma kokusu olmasını beğenirdi.

Babamızı sofrâ'ya davet etmeden evvel çam yongaları veya elma (meyve) kabuğunu yakardık ve bunlardan hoş bir koku tüm odayı sarırdı. Geldiğinde mutlaka "Hay-hay, çok güzel olmuş ya" diye ta'kid edip, bizi de tatdirilatarak, siymâsı murlanıp masa başından kendi yerini alırdı. Sofra çevresinde bir bicak havâ meydanı. gelirdi, tatir edemem. Bunun "yaşam güzelliği duygusu" demek istiorum. Sanki bir sırlı ve tantanaver ritüel yapıyoruz gibi velilerimizden sonra ekmeği usatırdık, say'ı yuduular idik.

Babam merhum günde 3 defadan fazla taâm yemezdi. Sığır veya akşamda iyi yemek yenmiş olursa, diğere 3 defasında kufif bir seylente yalınırdı. yemek yemede ki genel kural şuydu: Çok açılmadan başlıyorsun ve mide dolmadan durduruyorsun. Matümkî bu kaide Paygamber Ependimizin kadîsterine uygundur. Yemekten evvel mutlaka "Bismillahir-rahmanır-rahim" denmesi ve yemek nihayesinde "Şukur" fatihâsının okunması ailemizdekî yuvulükte olan taâm âdabının ayrılmaz kısmı olduğunu da zikir etmeden geçemem.

Evimizde pişirilmiş taâmlardan komşu, yaru-akrabâlara nesibe ayırmak babamıdaki küthürüve başka bir özelliği idi. Keramethân annemin hazırladığı yemekleri essiz görürdü ve tam bunlardan dostlarına nesibe ayırıp, yaşlı olmasına rağmen, bizzat kendisi götürürdü bazen. Ahşapları güzel sofrâ nimetleriyle ismarlamam onun iç dünyasının taleplerinden kaynaklanırdı. Dostluğu "fi sabillâh" olduğundan çok yüksek

3 "Yemek" yerken musik, şarkı dinlemez, yüksek sesle konuşmayı, hatta mutfak eşyaları "tingir-mingiri"ni beğenmezdi. Her hangi bir sohbet taam kabülü sonuna yakın veya
3 fatihadan sonra başlardı. Ama bazen yemek esnasında eski totaliter sistem döneminde olup geçmiş açlık zamanlarda
hadsiz-hesapsız insanların dut gibi döküldüklerini, sovyet
hapishanelerinde tutuklu olanların açlık azap-ükübütlerini
hatırlayıp, derin oylara daldırırdı. Bir olayı bizlere anlat-
mıştı, burada kendisi ^{konuşuyor} şöyle dedi: "gibi getirsem caiz olur
sanıyorum:" 2011 yıllar, Sovyetler yeniden kuruluyor.
Bizler bişkek hapishanesinin umumi koğuşunda yatıyoruz.
Her gün sorgulanıyoruz ve bir işlenemediğimiz suş teknola-
rını bekliyoruz. Hifzissihneye çok berbat, üstelik açlık,
aza-sıra suşa ve auz misir emeği gibi bir şeyler verir-
diler. Durumu bilen akrabalar ve dostlar sık-sık yemek
getirirdiler. Bilhassa benim durgan şagirtlerim her
gün bir suval doldurup güzel yiyecekler getirirlerdi.
Neden bu kadar çok, çünkü ben başkalarıyla paylaşaca-
ğımı bilirdiler. Koğuşumuzda bir rus papaz da
bulunuyordu, orda, kimse haber almazdı. En evvel
ona pay ayırırdım. "Svyatoy ates" (yani, "peder")
dediğimde hemen "Ya!" "(Benim) diye yanıma koşardı.
Peygamber Efendimiz (sav) bu gibi insanlara şafketli
olur, demişlerdi, buna göre yapardı. Böyle, yani,
bir zamanlar hükimiyeti elinde tutanlar veya bir
karım'a önderlik yapanlara rahim - şafketli olma-
mız gerekir. Sözün kısası, uzun zaman peder
açlık ve tenhalık belasından zahmet görmedi."

Babam yemeği, adette belli vaktlerde yirdi.
Sabah, öğlen ve akşam namazlarından sonra. Hemen
sofra'ya buyuruyorlardı. Üç defadan fazla yemek
yemeği kabul etmezdi, aksi halde zehirlenmeden hiç fark
yok diyordu. "Öldürürse pilav öldürsün, yemeği yemek
basar, hazm ettirecek" gibi millet arasında söylenenleri inkar
eder, "mide kütelerinin felsefesi" diye değerlendirdi. Kayıt
ettiğimiz gibi taam lezzetli pısrılması, güzel şekilde taktim

yi tavsiye edip "kakar qayiq - qayer qayiq" uyarılarını verirdi.

4 Kafevaltında daima 2 kase süzqay ve 7 tane kurma kayısı (suda tutulup yumuşatılmış) tenarvül ederdi. Şirqay, yani bu süzqay'i mümkün olduğunda preslenmiş k'qay'ı kaynatıp kakarlanırdı. Ona birazcik tuz, karabiber, tereyağ ekleyip, "şirman nan" (özhek ekmeğ şesidi) toğ uşakları batırıp ıcerdi.

Yumurtta suda 1-2 dakika pişirilmiş, katmamış olmalıydı. Kafavaltı sofrasında şeker'e basılmış limon, macun hâlinde ceviz-kıymış, saf dağ balı, pişirilmiş süt kaymağı da k'olurdu. Babab tander ekmeğini tercih ederdi. Özbekler güzel hazırlanmış qay'a "Beşakela keserek içilecek qay olmuş" diye demek adabları var. Bababın da içi yapılmış ekmeğ'e nisbeten "Kebab gibi olmuş" ibaresini kullanıyordu.

Yemek sırasında olsun veya başka susadığı zaman olsun hic de Bez gibi savruk su, madden süş, ismevdi. Bilhassa, zebek, pilavı, narın, kavurma benzeri yemeklerden sonra su içilmesi yanlış iş, çünkü midede huzmı zorlaştırır, bunu İbn Sina'ya göre, yapmamulidir, şeklinde konuşurdu. Aynı zamanda onun değerlendirmesine göre Taşkent'in suyu dünyada eşî yok tatlı su idi.

Maizetki, tüm Türkistanda ekmeğ'a büyük bir saygı gösterilir. Bu münâde bababın milletinin tam bir temsilcisiydi. Ekmeğ hakkında geniş bilim sahibi olmanın yanısıra onu yetiştirmesi, yapılması konusunda uzman olduğunu iddaâ edebilirim. Çünkü hayatında sanatarca çiftçilik (ziraat) yapmışdı, buğday ekmiş, ^{patlı}dam yetiştirmişti. Ekmeğ konusunda bitmez-tukenmez ilmi, nakli, efsanevi bilgi ve trivayetleri bilirdi, ekmeğ'in cennet nimetlerinden olduğunu tekrar-tekrar anlatırdı. Ekmeğ ekermiyetini bir tarihi gerçek vaka nüsâlinde anlattığını sanki dâin eşitmiş gibiyim. Şöyleki, "Makedonyalı İskender Çin'i fath etmek amacıyla sefer'e atlanmış. O zamanlar Çin nadişaki bir kadınmuş, bu haber ona ulaştığında gereken tedbirleri almış. İskender'in bazen fetih edilecek ülkeye bizzat kendi gizlice girip, zayıf noktaları öğrenme adeti varlığını

5 tarafı güzerken ayakları altına tüm hazine altın-cavahir-
terini döşemişler. Göçlerinin nuru sönmüş, ahvâlî çok berbet
işkâder hiç bir yana bezmeden kenarda masa üzerindeki
bir parça kara ekmeğin elini uzatmış., Ekmeği yeyip bitirilince
buna bakan melikeley cinangir İskender! Ustadınız Arastu
size ~~bu~~ insan hayatının hedefi, zenginliklere erişmek
dememişydi? Sizin şimdiki bu davranışınız bildiğiniz o şeyleri
inkâr ediyorsunuz, değil mi?" demiş. İskender bu âkile melike'ye
manevi teslim olmuş, serbest bırakılınca Çin seferlerinden vaz geç-
miş ve geriye dönmüş". Ne zaman bu vaka'nı hatırlasam
soğraların gözdesi olan ekmeğin ümümbeseri taritini ^{da} ayıtlamaz
kısmı olduğuna kafamı mühürleyen babamı duâ ederim...

Siz ve ekmeğten sonra çay'ı da dile getirelim. Ekseriyyet
millet gibi babam hint, saylon ve 96 nolu yeşil çayleri (ni)
efzel görürdü. Çay'ın titizlikle demlenmesine dikkat ederdi.

Melik çaydanlık ve piyale kullanırdı, aksi halde, önce, çay
işme nefesi bozulurdu. Beğendiği çay demleme usulü şöyleydi:

1. Çaydanlık (çini, fayans) kaynatık suyla çalkatırdı;
2. Belli ölçüde ya kuruy çay atılıp kaynamakta olan su çaydanlığın
3/5-2/3 hacmine dek doldurulup dem yedirirdi;
3. 5-10 dakikadan sonra çaydanlık 1/100 doldurulup, biraz

"dindendirilirdi". Bunu da sonra çay istimal'e hazır olurdu.

Çay aşık ve acı otlarından şimuliydi. Bizim geleneksel üslupte,
az-az doldurup içmeyi severdi. Bazen ziyafetlerden ev
dönünce hemen çay koydururdu. "Gittim evde çay demlemesini
bilmiyorlarmış, bir piyale bile içmeden geliyorum" deşirdi.

Adetâi kara çayı yeşil çay'a göre daha fazla istimal ederdi.

Özbek pilavı hususunda da uzmandı diye bilirim. Bu emeğin
dört mevsim için uygunluğu tarifini, Emir Timur'un önemli savaş-
dan bir gün önce olduğu pilav yedirme adeti varlığı hikaye-
sini, pilavın nice çeşitleri (Buhara, Semerkant, Suid: Arabista-
nindeki gurbeteilerimizin, Doğu Türkistan, Batısağın-Tokmak
pilavları, gayhane pilav, "doppil" pilav v.b.) hakkında bir

6 gar. ilginç şüpheler uyarıyordu. Vainmisi vanağın... tutarak oşakbaşına beni getirip bizzat kendisi özbek pilavı hazırlanmasını bana öğretmişti. "Aslında aşılık bir mübarek meslektir. Er kişi ona sahip olmasında fayda var. Şu, en az bir kaç yemek aşidlerini pitirmeyi öğren, ilk önce pilavdan başlayalım. Baksana, ben medrese telebeliği yıllarımda böyle güzel pilavları gördüm ki...", diye beni teşvik etmişti canım kurbanım babam.

İmdi beyanımın üslubüne müvafık olarak babamın hayatında pilavla ilgili olan vakalardan kendi ağzından söz yürütürken, müsavvâlanizle: "3011 yılları, mühtacir olanak Doğu Türkistan'ın Güneya ta şehrindedeydik. Suoyet hükümeti sadece kendi ülkesinde değil, belki bizim gibi yurt dışında olanlara da acımasız zulmetmeye başlamıştı. Onların eline düşmemek için, abin Asikhon ile Kaşgar vilayetine doğru yürüdük. Yolculuğumuzun esasında "Mus davan" denilen tehlikeli soğukluk ve karlık hüküm süren dağlık bir yerden geçmemiz gerekiyordu. Yolculuğumuzu sürdürmek için hava durumuna bakmadan yürüdük ve berber soğuk kar fırtınasına uğradık. Gideceğimize yolu kaybettik ve soğukta donmuş kervan atlarımız dikkatimizi çekti. Birde artık kayıptan ümidimizi kesmeye başlarken birden bire yol göstermek için bir ihtiyar yanıımıza geldi ve bizi geri çevirerek gerekli yere götürdü. Öküm ile karşı-karşıya gelerek, Hızir dede ile karşılaşma heyecanından ve soğuk havanın ve yolculuğun yorgunluktan bir kervanların istikahat etmek için da durdukları yere ulaştık. O yerde Uyğur, Kazak ve Özbek kervanları bize iyi göstererek yardım ettiler. Bakıtki ateş yakılmış, ateşin üzerinde tencere ve tencerenin içinde güzel bir pilav pısmekte. Birardan sonra koyun kuyruğundan karırtanmış ve biber de kakılmış bir pilav getirdiler. Ah, unun tadı! Canımız girdi, damadlarımızda kantar yürüdüğümü hissettik. Gözlerimiz yıldırlar gibi açıldı. Yemeklerin aızıdır pilav, Çünkü dünyanın en büyük dağları da ele geçirdiğine biz şahid olduk".

Ama başka, kisini gerçekten düşüncelere daldiren bir olayı unutmıştık. Arabistan'da eğitimimizi bitirip, babamın emrini yerine getirerek, evimize dönmeden önce Buharayi şerife abim ile (QAlimhan Töre) eğitimimizi devam ettirmek için yola çıktık.

Taşkent'te iki gün kalma zorunda kaldık. Yatağı olan bir müf musafirhaneye benzeyen bir yerde kaldık. O yerin insanların dan bir kaçı koplanıp musafirhanede söhbet ettiler. İster-istemez sohbetlerine sahird olduk. Bir az ~~ya~~ çok zaman geçtikten sonra büyük bir tavaya koyulmuş pilav getirdiler. Her kes pilavı yemeye başladılar. Pilavı yedikten sonra "kara dağrı" (afyon) içmeye başladılar. İşlerinden birisi, bençe başçılarını olsa gerek, oturanların genel fikrini bildiriyor gibi konuşmaya başladı ve "Allah'a şükür, öğlüm pilavı yeriz, neşemsi (afyonumuz) içeriz. Bideden mutlu insan varmı? bu dünyada insana yine ne lazım?" diye gerçeküstündekilere hitapta bulundu. Bu olaydan çok etkilendim. Ey durumu karab olmuş, müstemlele olmuş aşhorlar! (pilav severler). Yaerk size olsun, bu vatan size kaldımı, din size kaldımı diye sınırlendim. Sözün kısı, babam hayataın ciddi meseleleri, özellikle vatan menfaati antada olığı zaman işgücü olmayanlar pilavı ^{başone} ~~ernek~~ olarak gösterdiklerine çok kızdı. Yaşamak için yiyeceksin, ama yemek için yaşamıyacaksın antamı ortaya çıkma kretadır.

Başka yemek çeşitlerine olan munasebetlerini de yazmaya çalışırız. Söylemek gerekirkı, hangi yemek olursa olsun bir az sanat ile yapılmış yemeği hoş görürdü. Şavla, pilav, maşkiçini,, yemeklerini kıymeli, nâhutlu olmasını, mantarlı, "ismalak otu", semiz ot kaktılmış veya küçük "çuçvaralı sayni" (saynini uygular iyi biliyorlar), dunganlarca pıstırılmış balığı, "hoşong" (kavrulmuş et mantısı) baldurgan mantı, yemeklerini çok severdi. Kuru yada nemli narin, şilpildak, besparmak gibi yemek yok olmasa bile ^{mintezen} ~~baş-sita~~ yenilirdi. "Bu yemekler bize ecdadlarımızdan miras, çok eski, Türk kadim yemekleridir" diir nî

meden / bespirmak yemeği hazır olurdu. İki m...
ile (et ve kamur) karıştırılarak bu kadar koflu yemeği
(düşünüp bulan) edebatları o zaman bir defa bravo
bizim çok ağır günlerimizde, bu yemek sabuk pishiliyor ve
nefiste ^{çorba} yeniliyordu

Narin yemeğini iyice köpürtürdü. Kav-kartırı yeterince
yenilirdi. Kimse çok severdi ve onu da köpürtürüp tepirdi. Hem gıda,
hem deva, "Ba niyeti şifa" diye içiniz, sık-sık öğretilip söylerdi.

Et çorbası, kavuk çorba, "ugra", "saylar", "Ladman" et,
kabak mantıları (özbek kabak mantıları) "çuçvara" "fundir
samsa", iyi pişmemiş ciğer kebab, et-etmek (Pide'ye benzer), kuy
mak, "samsa", çarpan, suncuların (keli çimli müstaman) "zi
yemeğini ve aşlarıpur" yemeğini seviyordu.

Mejve, sebzeler = yerbisek, "Ladup", "paljom", "rediskoi",
çok kullanırdı. Ayva, nar, elma (özellikle Hocand kızı
elması), hüseyr üzümü, dut, kavun-karpuzu herkese
keusiye ediyordu. Kavunculuktan çok, iyi anlıyordu. Çünkü
bir zamanlar Tokmak şehrinin Sortepe köyünde bir süre
kavunculukla uğraşmıştı. Kavunun Türkistanlı, bir insanın
iç dünyasında kendisine has bir yeri olduğunu, bir tarihi
otayla örnek vermişti. Bir zamanlar Muhammed Zahiriddin
Babur'un Dekli'deki sarayında dostlarından biri gelip, geri
vaktinime ulanmek için izin sormuş. Babur ise Hindistanda bir
devlet kurulduğunu, çaba gösterilen bunca işlerden sonra, bunur
fadini çıkarmasını rica etmiştir. Eğer isterse Budcarad ve
Pancarab gibi büyük vilayetlere vali yapacağını söylemiş.
Dostu buna razı olmadığını görünce, devletin yansını ona ver-
ceğini söylemiş. "Yansını değil, oakti kepsini verseniz bile. Meşku
din bir kavununa deşimem" diye cevaplandırmıştır. Babur, bu
bundan çok etkilenip, bu dostuna gitmesine izin vermiş. Sonra
kendini onu hediyelerle uğurlamıştı. "Rahmetli babam Allah"
ın başka nimetleri hakkında ilmi, tarihi, edebî bilgilere
sahip olan ve çok etkileyici şeyleri söylerdi. (3)

- 9 -

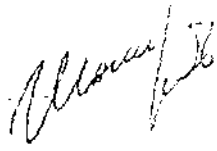
Zamân zaman ilk bahârda 2-3 defa balıklı, 6-7 defa "ismalâk", "yağ beko"^{yağ yeme} ve humun gibi yeşil otlu et yemekler hazırlardı.

Yaz aylarında çorba yemeklerini, "sayları", "Lağmanı", meyveleri, "malina", "davuço" (ekşin pişmemişi), incirleri reçet yaptırırdı. "Kımız" (ot sütü), yoğurtu çok seviyordu. Bazı zamanlar dondurma alınırdı.

Kış aylarında enenevi pilav, "norin", "sitpildak", ve şunta benzer yemekler yenilirdi. Babam genellikle mutfak isterine karışmazdı ama sık-sık mutfakı kontrol ederdi. Çünkü bulasıkları tertemiz olmasını isterdi. "Mutfak her zaman tertemiz olması lazımdır, çünkü müslümanlık birinci sıradada temizlik demektir" derdi.

Yine, "manta", "semiz ot sayıları", "pisirilmiş ayva" (buhane kabakları hoş görüldü. Hurma ile kuyarı beraber yeşile yenilirdi) söylerdi. Çünkü Peygamberimiz öyle yapmış. Kırmızı gülden püskeler yaptırıp yerdiler. Şeftali ve armutlarda sık-sık yerd. Müslüman fıstığını (antep fıstığına benziyor) küçük çocuklara verilirse, dili erken çıkmasına yardım vereceğini söylerdi. Zeytin yağı, "Devzira gurus" (pirinç), karnurku yemeğini, "suzma" yı hoş görüldü. Buz tutmuş et yemezdi, av etini severdi. Salatalarını dikkat etmezdi ama ^{demet} ^{Usulata} süpünü içerdi. Yeşil çayı az, karkuayı bolân kullanırdı, "kazi", "sirt", "navat"ı hoş görüldü. Tavuk çorbası, "kuyamak" pişirip tatarlar ile dunpanları alkışlardı. Ama annem hazırlamış yemekler hiç kimserinkine benzetmezdi. Hiç pasta yemezdi. Arapların pilavı elle ezip yemeklerini ve bedevileri çekirgeyi kavurup yemeklerini söyleyerek beni hayretler içerisinde bırakırdı.

Yemek medeniyetini kendi hayatlarında gösteren babam k hakkında, gelintiri (erküçük) Merhametay ile ancak şunları hatırlatmaya bilelik. İnsanlık faydalı olacak diye ümid ediyordum.

Alihan Öre
Alihan Öre oğlu

23.05.97. Kadıköy/İstanbul

Bu konu geniş kapsamlı olduğuna göre, özel incelemeler gerektiren bir konudur. Bu konunun en önemli yeri saygılarımla "uyku rejimi" hakkında konuşacağız.

Alikan Töre'nin en önemli yeteneklerinden biri "kelimelerin insan hayatına ve vücuduna gerekli olan "uyku rejimi" hakkında en iyi bilen bilimlerde biri sayılırdı.

İslam kültürünü iyi bilen ve Doğu Tıp ilminde uzman olan babam, kendisi de mübarek hayatını "uyku rejimine" uyarak geçirmişti. Uymadan önce karnını deşürmürdü. Allah'ın kullarına, hayata boyunca, "uymadan önce karnınızı deşürmeden yatın" diye önemle söylemiştir. Bu söyledikleri insan sağlığı için ne kadar önemli olduğunu sabırla ve en iyi bir şekilde anlatırdı. Şöyle ki:

"İnsan öğle uykuya daldığı zaman, bütün organları dinlenmeye başlar. Ama insan uykuya katılabilmesi için dinlenirken hareketler ise bu fabrika gibi çalışan organların hareketleri de azalır. İşte o zaman mide ve bağırsaklar da hareketlerini azaltırlar. Eğer yemek doygunca yerilirse uzun süre mide ve bağırsaklarda sorunlar çıkar. Böyle olaylar sık sık tekrarlanırsa, bunun sonucu mide ve bağırsak hastalıklarına yol açar. Yemeği doygunca yererek uyumayı katılaben insan kötü rüyalarla karşılaşarak uyuyamaz ve sinirleri bozulmaya başlar.

Yutulmuş bir kuruksakıdır Ayukter Kakte tarafına çevirilmeydi. Yastık ve yorganların yumuşaklığı, büyüklüğüne küçüklüğü normal olması gerekir Özellikle gençlerin yatağı ve yastıklarına biraz sert olması gerektiğini söylediyim hatırlıyorum. Yastıktan önce yorganlar serinletilmesi gerekir. Eğer bir insanın uykusuzluk hastalığı varsa, bunu kişiselleştiren doktorla görüşmesini önemle şartlı kendisi ise bir hekim olarak, uykusuzluklarla karşılaşan insanların "günlük rejimi" uygulamalarını söyledim. Gece yatmadan önce hafif yemekleri yemeyi yada hiç bir şey yemeden uymayı gerektirse uyku getirici olan süt veya yoğurt gibi şeyleri yemeyi tavsiye ederdim.

BAKU, KAFKAS ÜN
S-0 Yılmaz Polat'a

Fax 45.

ispakı olarak Tıp ilminin sultanı İbn Sina'nın kitaplarından deliller getirirdi. Bu konu açıldığı zaman "sovyet hükümeti" mahkeme ve ceza idarelerinde günahsız hapsedilen insanları nasıl uyutmadan ezilip ettiklerini söylemeden geçemezdi. Dardı ki; "Sorgulamak yöntemini konveyör şeklinde uygularlardı. Günahsız hapis edikentlerin göz yumurtalarında imkân yoktu. Sorgulamırken dimdik ayakta sorulara cevap verirdi. Odalarının dört köşesi ve taban-karvanı bekondan yerpilmüştür. Ula ile su karışımı yemekler her zaman ki gibi yukarıda sırası gelince lamba ve bazı kameralar da istenmeden arı şekerle haykırı. İnsanların sesleri duyulurdu. 1917 yılında bağımsızlık ilaneden, birinci Türkistan hükümeti-Kokan Mukhtariyeti reisi Ağayev'i bu şekilde işkence ederek orkil hastalığa kadar getirmişlerdir. Tabii ki bunu yazarlar katil bolşeviklerdir" diye- rek kendisine ait haykırış kitabına yazarak belirtmişti.

Babam gafflet gibi olan uzun uykuyu hiç görmezdi. Her zaman 23³⁰ - 24⁰⁰ de yatıyıp girerdi (kişilerinde bunları geç yatarı) Ve sabah namazına erken kalkardı. Namazı yerinde yaptıktan sonra Güce Allah'a kama ederek zikirle meşgul olurdu. Kötü haldeye kadar uyuduğunu hiç görmedim ama öğleyin 1-2 saat uyurdu. Uykudan kalktığı zaman genellikle ben babamı uyandırdım ve benim kalktım diye dua ederdi.

Babam şuurku müslüman olarak, zaman zaman Hz. Ebu Bekir Sıddık'ın geceleyin uymadan, uyusunu gerektirse canını feda ederek Peygamber Efendimize konuyuluk yaptığına hakir olarak göz yaşlarını tutamazdı.

Kendisi de olağanüstü durumlarda az uyumustur. Sözelimi: Doğu Türkistan Lincubaskarı Okulu zaman 1 oğünde 2-3 saat

Yıl mevsimlerinde yemekler değişip durduğunu görüyoruz. Uyku rejimi de mevsimlere göre bazı değişikliklere sahne olmaktadır.

~~Sözgelimi: Baharın kış aylarında geceler uzun diye geç yatarız.~~
Göz aylarında ise tam tersi görülmektedir. Günler sıcak olduğunda odaların pencerelerini açar yada bahçeye çıkarak istirahatini bulurdu.

"İlk baharda çok uyuyacağım nedeni olduğunu, çünkü kişi insan vücudü zayıftır, enerjisiz kalır ve ona vitaminler gerekir" dediğini iyi hatırlıyorum. "Genellikle çok uyuyan insan sağlığı için ne kadar zararlı ise, az uyumakta o kadar yararlıdır" diye bize öğretmiştir.

"Çok uyumak müslümanın ahiretini yok eder, uykudan geç kalmak ise onun çalışma yeteneklerini yitirir ve bereketini sıfıra düşürür" diye hayatını geçirirdi.

Allah hepimize ve özellikle benim gibi olanlara, bu ahlak kurallarına uyarak hayatımızı geçirmemizi ihسان eylesin.

Kutlukhan (Edikut)

Alihan Töre öğretmeni

Keceliköy / İstanbul

09.07.1997

Günlük rejim (yaz ayları için)

Saat	
4 ⁰⁰ - 5 ⁰⁰	Kalkış
5 ⁰⁰ - 5 ³⁰	İbadet
5 ³⁰ - 7 ³⁰	Zikir etmek ve hastalarla ilgilenmek
7 ³⁰ - 8 ³⁰	Kahvaltı
8 ³⁰ - 10 ⁰⁰	Hastaları kabul etmek
10 ⁰⁰ - 13 ⁰⁰	Ders vermek
13 ⁰⁰ - 13 ³⁰	İbadet
13 ³⁰ - 15 ⁰⁰	Öğlen yemeği ve aile işleri
15 ⁰⁰ - 16 ³⁰	Uyumak
16 ³⁰ - 17 ⁰⁰	İbadet
17 ⁰⁰ - 19 ³⁰	Ders vermek, hasta görmek
19 ³⁰ - 20 ³⁰	Akşam yemeği
20 ³⁰ - 21 ³⁰	İbadet
21 ³⁰ - 22 ³⁰	Sohbet (Ziyor-kızları ve kızları için)
22 ³⁰ - 24 ⁰⁰	Edebiyatla meşgul olmak ve icad, ibadet.
24 ⁰⁰	Kesin uyumak.

Günlük rejim (kış ayları için)

6 ⁰⁰ - 7 ⁰⁰	Kalkmak
7 ⁰⁰ - 7 ³⁰	İbadet
7 ³⁰ - 8 ³⁰	Zikir ve hasta görmek
8 ³⁰ - 9 ³⁰	Kahvaltı
9 ³⁰ - 10 ³⁰	Hasta kabulü
10 ³⁰ - 13 ³⁰	Ders vermek
13 ³⁰ - 14 ⁰⁰	İbadet
14 ⁰⁰ - 15 ³⁰	Öğlen yemeği
15 ³⁰ - 16 ³⁰	Uyumak (kaytule)
16 ³⁰ - 17 ³⁰	İbadet ve hasta kabulü
18 ⁰⁰ - 19 ⁰⁰	İbadet ve Akşam yemeği
19 ⁰⁰ - 20 ³⁰	Sohbet
20 ³⁰ - 21 ³⁰	Özel dersler vermek
21 ³⁰ - 22 ⁰⁰	İbadet
22 ⁰⁰ - 24 ⁰⁰	İcad etmek.

-1-
Fax 18 sayfa, İstanbul, Kütüphane dan

Baku
Kafkas Üniversitesi
S. N. Yılmaz POLAT'a

Alibantöre Sâgını ve İnsani İlişkiler

İnsan toplumu ve islami kültürün Alibantöre Sâgınına, R. N. Yılmaz Polat'a bu cümlede her bir insanın bir misal olduğunu ifade etmiş. Ben dünyaya sadece insan olarak değil, insan olarak da geldiğim diye yaşamış (kendisinin "Türkistan Kaygusu" adlı eserinde). Tabii babamın insanseverliği insan dünyasının dünyaya tüm mahkûm olan kişilerin yarattığına dair islam talimatları ile uyumlu olarak. Bu dünyanın tüm zenginlikleri ve makamları sadece insanın bir de mla insan kanına "başlı" diye kurulu değil, aynı zamanda, tehlike ve problemlerle dolu hayatının en zorlu ve en çetin hâllerinde dahil. Bu kurulu talimata uyumlu olarak gösterdi.

İlk olarak onun için birisi olduğunu sanıyorum. Babamın insanlık içinde akıllı-bakıcı ve dost-birader arasındaki münasebetlere sadakat ve vefadarklığı çok önem veriyor. İnsan ölüme döşersen, imanı kişiye inansla bakmak ona ciddi zararı değil, hükmüne ayılmaz hususiyeti. Kendisinin de inandığı insanlara, yakınlarına, melek melekâdîslerine, "Bismillah" yani Allah yolunda dostlaşan kişilerinine sadık olma konusunda tevessür ederler. Devede kuvveti. Bunu geçen bir olayla tarif etmeye çalışacağım.

Gine e horuzsuz günleri geldi. Bir yaz dönemlerinde Tabmak şehri "babamın" medrese arkadaşları. Bir misafir olarak Tokentten geldi. Ona iyice hizzet-ikram gösterip, 100-200 bahçeleri gezdirerek, gönüldü almaya çalışıyordu. Başka zaman geçtikten sonra babam arkadaşını uzatma için gelmiş gibi doluyor. Ve babamı acılat bolca. Ve onun tarziğine uğradığını, bu bilini olduğundan, ağız derzaya maktum edildiğini, artık şehirden-kehice kaçacak. Bir gün sığınmadığını ve Doğu Türkistana hicret etme niyeti olduğunu söylüyor. Bu konuda

babamızdan, dostluğun yüzü hürmetine yardım etmesini istiyor. „Kesle ba durumu önceden söyleseydiniz. Casuslar artık haber dar olmalılar. Bolunuz. tutmuş olabilirler. Geç olsa dahi himmet edelim, inşaallah işiniz düzelecek” diye kendisinin üzerine bir tehlikeli mesüliyeti aldı.

Hemen bir plan yaparlar. Ona göre dostunun Çin sınırından geçirebilecek kişilerle istişare ederler. Onlar kaşığı götürmeye biray elvarında gelmeye anlaşıyorlar. Bu zamana kadar dostunu her 2-3 günde katarak yerini değiştiriyor.

Çok geçmeden muhafazasız nüfusleri yakalayıp, hapse atma işinin ustası olan (Moskova'nın kızı celladları) babamızı hapse atıyorlar. Çok istençe yaparak aynı suali veriyorlar, „Arkadaşını sen saklamıyorsun, söyle nerede”.

Çok istençlere rağmen anlaşılan gün gelmediğine kadar babam hiç bir şey söylemedi. Sonradan arkadaşının sınır dan sağ-selamet geçtiğini gizlice öğrenen babam;

“O hapiste geçirdiğim tehlike dolu günlerim, hayatımın en bahtiyar ve mutlu günleridir. Çünkü Cenabı Hak benim gibi bir kuluna, bir müslümanın aziz hayatını rezil düşmanın elinden kurtarma şerefine muvaffak kıldı. Ölüm. Buna layık olma mesüliyetini his etmeden öyle mübir lezzet aldım ki, o, ikinci defa hayatımda tekrarlanmadı. — demisti.

Babam asla dor luya girmeyen milliyetçi olmadı. Belki medeniyetimizin temelini teşkil eden insanperverlik gayesinde yetişen insan idiler. Bu konuda çok-sok misaller getirmek mümkün. Geliniz, insanperverlik insandan cesâret talep ettiği hallerde insanlık vezi felerini nasıl yerine getirdiğini hatırlayalım. Kırgızistanın merkezi olan Bişkek'e yakın olan Sökölük diyar ilçe de 1918 yılında yerli bolşevik hükümeti kırmızı terör bayrağı altında çok müslüman duşmanları helak edilir. Bu üzüntülü haberi duyan-duymaz babamızı damlatlarından kurbanların ailelerine şerh tulu yardım toplama-

Yarak, yakın dostlarıyla beraber yola düşüyorlar. Herkes evine çekilip, korkudan titriyerek oturan bir zamanda kırımızı askerlerce kusatma altına alınan, girilmesi yasak olan terör sınırına hayatlarını tehlikeye atacak olsa dahi işleri görüyorlar. Orada vahşilece kırım netiselerinin Sâhidi oluyorlar. Ölülerin gamıyorsa, adettimize göre cenaze-duaları yapıyorlar ve yardım dağıtıyorlar. Görüşüklerinden çok sert olarak tesirlenirler ki, bunları ömürlerinin sonuna kadar hatırlarında saklıyorlar. Sonradan başkalarında da ibret, ârnek olsun diye „Türkistan Kavgusu“ diye eserlerini yazıp bıraktılar. „Hasiye: Buna benzer olaylar Doğu Türkistan da dahil olmuştur. Savetlerin kâtibiyle hakim çin memurları yurtli ahâlinin bir-birleriyle aralarında kavgagalar çıkartarak savaşlar oluyordular. Bundardan en dehşetli olanı, 30 yılların başlarında meydana çıkan rus-dungan kavgası karşılığı olmuştur. O zamanlarda dahil haksız dökülen kan, gönahsız insanların başlarına gelen belalara engel olmakla beraber göstererek, yüziarca masum-mazlumlara evlerinde koruyarak hayatta kalmıştı rahmetli babam.

Malum olduğu gibi, babam hayatda iken son 30 yılını Taşkentde yaşadı. Başkalarına göre dervişâne havlümıza sabah-akşam ziyaretçiler gelirdi. Bunlar genellikle kendi yakalandığı hastalıklarına göre bula mayıp, zorluk içinde kalanlardı. Yakalandıkları hastalıkları için şifa bulmak arzusunda, eşit-eşit problemlerine âkilane istisareleri yolları öğrenmek için gelirlerdi. Hiç kimse nin eli boş döndüğünü hatırlayamıyorum. Dışarıdan misafir olarak veya hicret edip göç eden insanlar doğru bizim havlümıza gelirlerdi. Onlara gerekli yardımları göstermekte acil cabaları teşkil ediyordu.

Babamızın meşhûr tabib olduğunu tekrarla mak belki burada sanırım fazladır. Ama günları söyleyip göstermek caizdir ki, doğu tıbbiyatında başarı sahibi olmanın

• eseri olan insanı babamız imanının verdiği hesapsız harareti ile çok değerlendiriyordu. İki Türkistandada meşhur olan şifakârların asıl sırrı dahi bundadır diye sanıyorum. Onun için olsa gerek, vevatından bir kaç seneler geçmesine rağmen, hâlen insanlar onu sarsarak söylüyorlar...

Babam en umutsuz zamanlarında dahi hüsusen hüdâsizlik ruhu genişleyip, emiyetimizde eismâni-mânevi değerlerin yiprandığının eserleri görünmeye başlayan dönemde, iman-ittikadlarına dayanarak halkımızın kudretli imkanlar ve ferahletler sahibi olarak tarih meydanlarına çıkma coşğuna güveniyordu. Sosyal çevremizde devamlı ortaya çıkan özücü deyişiklerden gönlümüz çökererek, bazen de kızarak konuştuğumuzda "Nâümit şeytandır, sen zannediyorsun, bu halkın hatta çoruk süreni dahi silahlılandığında, aslanlar gibi harp yapar" demisti. "Şimdi halk ot-turayı tanımaz hale getirildi. Beni halk tanımasa'da, ben halkımı tanıdığım için kendi yolumda (yani ona hizmet etmekte, fâurlandırılmada) devam edeceğim" diyordu ve hayatının son anlarına kadar bu vügrunda sâbit kalde.

Hanımlara son derecede saygı ile bakıyordu, onları müdafaa ediyordu. 1947 li yılları Taşkent kenarında hükümet evinde övünçlü (fahri) esir gibi bir veziyetde imiş, bir grup bayonların sanına kırılmaya başladığı kaşerat giriyor. Artalarından bôğuce-bôğuce gelen cilek rehberin önüne çıkarak elindeki sopayı sert çelerek lendisine bir-iki tokat atıyor. "Kadın ve kızlara zülm etmeye ne hakkın var, bu nosil haddine sığdı," diye heybet sallıyor. Şu olay sebep olur ve bu köyde kadın-kızları ağır işlerde mecbûren gâlistirmek durdurulur.

Kafkas Üniv.

S-n Yılmaz Polat'a

→ *yapı*

amıyan insanın vama emirliğini ne kes bilir. SOVET hükümeti, Taşkente yaşamaya başladığı dönemde kendisine emretti maası targin ediyor. O paranın bir kısmını alma- dan çocuk evine gönderir. Borç isteyenler de olurdu, onların hiç birisini eli boş göndermezdi. Borcu olanların kim olduğuna her türlü maddi zamanı geldiğinde kendileri getiriyorlardı. Bu kişüsizyetlerini suistimal edenlerde bulunurdu.

Borçunda çoklık olanlara çok değer veriyordu. Bu konuda söz anlarsa ölü sair Süfi Allah'ın su boyutlarını ortaya koyardı:

Les ile kılma hiç andu peymân,

Serun bozan insan, bozma'ni imân?

Babam tüm hayatını yömürak, şefikatte insan olarak yaşa- di. Buna delil olarak geçen bir olayı anlatmak yeterli olma- lı:

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra insanlar babamızı 1937 yılında Çin celtotlarının eline tutup vermiş cāsüsü yakalorlar. Onun ismi mahkeme de gör- rüldükten sonra, ölüm cezasına sevk edilir. Babam- ız cümlececeis olarak onu aaf ediyor. Genel sebep olarak onun ismi Muhammed olduğunu göster- diyorlar, bu aaf edilen kişi sonradan savaş meydanlarında kan dökerak, kendi kusurlarını yitirir.

Hülles babamızın insani ilişkiler dünyası çok geniş olmuştur. Onu küçük mehalaya sığdırmak imkansız. Bundan dolayı, sonradan bu konuya tekrar dönmek umuduydu. İki boyanımıza nokta koyuyoruz.

5. Alihantöre Sâguni ailesi.

Babam hayatı boyunca dört defa evlenmiştir. (Sorraki sayfaya tablaya bakınız). Bunlardan 12 çocuk gördü, 4 tanesi küçük yaşta iken vefat etti. Uzak müddet yaşayan ve şimdi hayatta olan 8 erkek, kızlardı. İlk annemiz Hanâyim babamızla beraber 3 yıl yaşadıktan sonra vefat ediyor, vesiyetine göre onun üç kardaşı, Tarihan ana ile ikincisi olarak evlendi. Sonradan üçüncü keçe hanımı, benim annem Keramethânla evlendiler. Annem babama okra badır, erken öksüz kaldığından dolayı, babam kendi nişanına aldığı için ne denide budur. Küçük annemiz Fâtima hanım uygur asilli olduğundan, ailemizin uygur halkı ile birleştiğinin timsalidir.

Büyük abim harbi zabıt olarak, Albay ünvanına sahipti. Sonraki abim Asilhân da hem zabıt hem binbaşı oldu, sonradan unlu iş adamı olarak yetişti, şimdi emeklidir. Üçüncü abim Muhammeddiyâr da zabıt olarak kaptan makamında diğer abileri gibi Doğu Türkistan Milli Ordusunun saflarında istiklâl için cephe de düşmanla savaşan cesurlardan. Sonradan Taşkent Tıp Üniversitesini bitirip, kan hastalıkları boyunca iktidârlı uzman olarak yetişti.

Dördüncü abim Ahmetyar ekonomî sahasında profesör doktor, Taşkent Köy İşletmeleri Üniversitesini bitirdi. Şimdi Taşkent İktisat Üniversitesinde ders veriyor.

Beşinci Abim Ekremhân, Pekin Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin 4. sınıfına kadar okudu. Babam Taşkente sağirdikten sonra, burda iş adamı oldu, şimdi emekli.

Pahmetli ablam Azize üniversite okuyamamış olsa bile, malûmatlı, bilgili bayandı. Kendi zamanında Doğu Türkistan bayanlar ve kızlar cemiyetinin başkanı olmuştur.

-7-

İkinci ablam Taskent Yüksek Eğitimcilik Üniversitesini bitirdikten sonra tüm ömrünü öğretmenlikle geçirdi. Şimdi oda emekli.

Ablam ve bacılarımın hepsi en azından 1-2 tane yabancı dil bilmekte, kendi uzmanlıklarıyla ilgili gösteren hizmetleri ve başarılarından dolayı takdirlenmişler ve bir kaç defa ödüllendirilmişler.

Ben Kullöhan, ailenin en küçüğüyüm. Taskent Ekonomi Üniversitesi mezunuyum. Çok süre Devlet Plan Kurulu Sistemide ilmi memur olarak çalıştım, iktisat feneri adayım. Son yıllarda Taskent Maliye Üniversitesinde doçent görevinde ders verdim. Bağımsızlık başlarından sonra babamın İslam ve istiklal konusundaki eserlerini neşre ederek türk âlemine sunmak, Özbekistan ve Türkiye iş adamları birliği derneğini kurmak ve faaliyetini genişletmek, Özbek-Türk okullarını açmakta neşgöl oldum. Özbek dilinden başka diğer 3 dil bilmekteyim.

Çocuklarının eğitim ve talimine babamız çok büyük önem veriyordu. Hepimizin kuranı kerim okumamızı sağladı, farssa, arapça, türkçe dillerini öğretti, dini bilgilerden, tıp, tarih, edebiyat ve siyasetten ders verdi. "Her bir müslim ve müslimeye ilmi almak farzdır, Besikten tâ kabre kadar ilim izle, Gençlikte alınan ilim, taze bitilmiş nağış gibidir" gibi mukaddes fikirleri çok-sok hatırlatarak, hepimizi ilim almaya sevk ediyordu. Alınan bilime amel etmeyi her zaman eiddi telit edirdi. "Amelsiz âlimi üzerinde kitap taşıyan eşekten farksızdır" diyordu. İlimlerin afdalı ahirete faydalı olanı olduğunu çok söylüyordu.

Biz çocukları yetişmemizde babamızın aldığı bilimne amel etmesinin sonucu, geçimindeki islami hayat tarzları canlı nümüne olarak, gözümü sağlaya bilen rol oynadı diye biliyorum. Bu özellik henüz kadar kendi tesirini devam ettirmekte ve zannediyorum, bu tesir gücü gelecekte dahada artacak.

-8-

6. Ahiyanöre Sâgırnızın istikbal gösürleri ve ideâlları

Babamın zengin hayetü tecrübe esastan geleceğini göre bilme kabiliyeti ile ilgili kısıca sunları söyleye bilirim

1. Sovetler Birliği yıkılacak ve komünizm sistemi yok olacak. Çünkü bu devlet ve gaye insanıyet tarihinde sönü görölemeyen zölmüze kurulu muştur. Bu olayın geçeceklesmesini maalesef ben göre maye çağım ama sizler şahid ola caktınız diyor du

2. Bağımsızlık ele geçtikten sonra Türkistan halkları hemen kendi devletleri kurarak hükümetleri percesinde birleşmeler yine Rusyanın eline düşerler

3. Doğu Türkistan'daki müstümmler kendilerini koruyamazsalarsa onlara yardım edilmezse Çin devleti onları edderhâ gibi yutacak ve assimileşer yaracak

4. Batı devletleri Sovet ve Çin zölmü hüküm süren bir zamanda seyirci olduğu işin yaradının önünde hesap verecek ve bu dünyada da büyük hatalarla karşılaşacak

5. İslam dini 80 yıllardan itibaren bütün dünya ortamında kuvvet olmaya başlayacak

6. Türkiye de körün yükselişi görülecek

7. Özbekistan ve diğer Orta Asya halkları Türkiye ile güçlü ittifak kurmaları ve İslam aleminde sağlam pozisyon almaları gerekir

8. Yeni nesli hür olarak yetiştirme gerekir. Onları gelişen ölkelere okumaya göndererek eğitme, dândüklerinde de rehber materyallerini yetiştirme gerekir.

9. Milleti'nin cengavetlik ruhunu, vatan perverlik hissini terbiye etmek lazım.

10. Milli bağımsızlık konusunda bir kimse ile kompromisyon-
lere varmamak, uluslararası diplomatik oyunlara aldan-
mamak gerekir. "Kör buse konumu bu kere kaybeder"

11. Milleti ezitimi islam manevi değerleri sinüsünde
götürülmesi gerek. Dini ehalat ve hüca fete engel olmamak
gerekir.

idealleri misalında bir takım mübarek zât ve tarihî
şahısları göstermek mümkün:

1. Peggam berimiz Muhammed (S.A.V.), Ebubekir, Sıddık, Ali,
Ömer, Osman ve diğer sahâbiler.

2. Kutaybe bin Müslim bâhilî - Orta Asya'da İslamın yay-
ılmasına vesile olan arap serkardesi (komutanı).

3. Sultan Sultuk Buğrâhân

4. Karun, Musâ Kacaher

5. İbn-i Sina, ec-Razî, Fecâbi gibi âlimler

6. Fâtih Mehmet Sultan, Kanunî Süleyman, Abdülhamid hân

7. Amir Temür, Şeyh Samel (Kartos), İmar Mahdi (Sudan)

8. Ahmet Yesevi, Bahaüddin Nâsîkî bendî, İmam Buhârî,
Hoca Ahırac Veli, İmam Gazzâlî

Stalin ve Gergil - güçlü nâtik ve devlet
adamlarıdır. gergil ibsîde türk kanını içen do-
lar olsalar bile dedisi de hatırlıyorum.

-10-

9. Allhanı töre Sağuniyin kıymet verdiği ve sevmeyeceği şeyler.

İlk başta babamızın bu dünya hayatında hangi hususiyetlere önem verdiği, nelere değer verdiği konusunda söz yürütelim. Evvela dindârlık, ve tabii ki müslumanlığı seviyordu. İmanlı insana kıymet verirdi. 60. yılların birinde, babamla bir konuşma geçmişti. "Baba, Afrikada yeni bağımsız olan devletlerden bir kaç tanesi sosyalizm kuracakmış. Kasıl yani işler hep böyle mi devam edecek?" "Dünya nüfuzu ne kadar şimdiki?" dedi. "3 milyar" dedim. "Dediki, "Ey oğlum, eğer 2 milyar 999 milyon 999 kişi komünist yoluna girsede, tek kendim kalsam dahi yine "La ilahe illallah, Muhammedur resulullah" diye yolumdan dönmeyeceğim."

Hürriyet ve vatanperverliği çok seviyordu. "Vatan - sana ak süt veren annen den de azız, çünkü öldüğün danda seni kendi başına alır. Onu düşmana aldırmak, erkek kişi için ar-nâmüs meselesidir." diyordu.

Cesür olmağa çağırırdı, çünkü "Allah cesaret sahiplerini sever" diye öğretirdi.

Galistan, gayretli insanları sevdi.

"Himmatür ricâl, taktaül eibâl", yani Erkeklerin himmeti doğ-ları param-parça eder" adlı arap atasözünü her zaman tekrarlıyordu. Kendisi de halka tıbbî hizmet göstermekte sabah-akşam bilhassa Doğu Türkistanda inkilabi yıllarda günde 11-20 saat ayakta çalıştığı mālüm.

Akıllılığa büyük ehemmiyet verirdi. İslam - akıldır diyordu, amma insan aklının dahi sınırı olduğunu hatırlatıyordu...

İnsanların nesil-nesabi ne de dikkat ederdi. Bu hakta bana düşünce verirken şöyle misâl getirirdi. "Genç, güzel kız var, amma ailesi câhil, hırsız-gavür veya tenbel, ahlaksız. Bu gübre üstünde yetilen kırmızı gül gibidir."

-11-

İlimler - meslek, ilim ve becerikliliği çok seviyordu. „Japonya'da oluşan „Mejdzu inkılabı"nın ilk sebebi şudurki, Mikâdo (memleket padişahi) altınları harcayarak gençleri öneü ülkelerde okutup, onlara rehber makamlarını teslim etti. Peygamberimiz (S.A.V)de Halid bin Velid'e onun geçmiş kusurlarına bakmadan başku-mandanlık görevini verdi, çünkü o kendi işinin uzmanı idi." di-yordu.

Diğer sevdiği hüsüsîyetlerini sayarsam onlar şunlardır: sadakat, samimîlik, fohm-ferâset, âdab, mütavazîlik, teşebbüs-kârlık, sözünde durmak, insanperverlik, hayâ ve ür-namüslulüt, şefkâtlilik, doğru sözlülük, ve âli himmetlilik. Yüksek him-meti ile babamız tüm rakiplerini geçmişti. „Bütün İslam âlemini ayâğa kaldıracığım, 50 yılda kurdukları devleti 5 saat ta, yok 50 dakikada alt-üst yapacağım, sadece fırsat gelirse yeter," diye bir kaç defa eöstüğünude hatırlıyorum.

Şimdi babamın sevmeydiği alışkanlıkları sayıyorum; bunlar: dinsîzlik, baskıncılık, korkaklık, tenbellik, ihânet, riyâkarlık, sahtekârlık, adaletsîzlik, eehâlet, âdabsîzlik, ferâsetsîzlik, sâvnu bozmatlık, ırkçılık, milletçilik, hayâsîzlik, gîybet, akıba-kâidelik arasında sağuktuk, çok konuşan, apağı himmetlilik, oyun-dansa fazla önem vermetlik v.s. hüsüslerdir. Babam rahmetli câhil insanı kör'e, âdabsîzi öküze benzetirdi. „İtler âdaletsîzlikte hakimiyet'e gitti, bu sonunda onun kendi başını yedi. Sovetlerde yıkılacak, siz göreceksiniz. Japon harbîleri gâş olsada, hakimiyete sahip oldular.

-12-

Dostla dushmanın farkına varamadılar. Aklsızlık ettiler ve
 çipek gibi vatanlarını helâket'e soktular. Batı medeniyetinin
 mahiyetinde insana karşı nefret var. Fırsatı gelince II. dün-
 ya savaşında mesele, "milyanlarca sâkin ehâliyi kirgin
 ettiler," diyor ve bu gibi yerli fikirleri çok bildirmisti,
 amma ben maalesef zamanında kaydedememistir. Belki,
 bu eksikliği sonradan devamlı çalışmak ve araştı-
 rarak müvaffak olmamıza Allah nasib eder.

Yazılarımı burada bitirmek isterdim, amma yine bir
 takım hatıralar toplu geldi ve bunları da ilave edersen
 faydasız olmas.

-13-

7. Alihantöre Sağiniyin cevür insanlık yönleri.

Babamız fıtrîyetinden cesâretli idi ve aldığı terbiyesinde bu faziletlerini işiklere götürmesinde büyük rol oynadı. Kâhraman olarak yetişeceğinin ilk işaretleri çocukluktan belli olmuştur. 10-12 yaşlarında, bir gün silahlı rus askerleri babamın çok severek büyüten tayrığını evden zorlukla götürüyorlar. Türkistan sömürge yapıldığı dönemde zulüm çok artmıştı, bu gibi zorbalıkların yanında ahâli âciz ve çaresiz halde idi. Dede-ninelerimin "bırak gitsin" dediğine bakmadan babam o estiyaların yanına koşup dayak zarbeleri altında, kafesinde sızan kanlara batmadan afını geri almış.

Buharada, telebelik yıllarında sunni mezhepte olan telebelere rehberlik yaptığı, bunların kamusal çıkışlarında baş teşkilatçılardan olduğu bellidir. Babam aslında şii-sunni zıddiyetinin ilerlemesine, müslümanların aralarındaki meseleleri hal etmede kan dökülmesine kat'iyen karşıydı. Ama, Buhara âmiri âyanlarıyla birlikte büyük bir grubun şii'lik bayrağı altında haksızlık, adaletsizlik yapmasında diğer taraf razı olmaması sonucu hareketler başladığında olaylar süresi babamızın bu savaşın ön saflarında olması icâb etti. Gerçektende bunun için dahi bayrağı cesâret sahibi olmak gerekirdi.

Asrımızın başlarından itibaren rus büyük milliyetçiliği çoğaldı, müslümanların bundan gören maddî-mânevî zulümleri yinede arttı. Öyleki, rus padişahı Nikolay I'in fotoğrafı câmilere asılması hakkında kanun çıkarıldı. Ama Tokmak şehrinin merkez câmisine rus'un fotoğrafı asıldıktan hemen sonra onun iki gözü çıkartıldı ve delik kaldı, buna, tabii ki babamız cür'et etmişti. Rus memurları bunu isbat edemezselerde

-14-

Babamızdan sübhelenerek, mânevî taraftan cezalandırmağa karar verirler. Bir gün evimize boyu dev gibi rus polisi gelir, babamdan milletin gözü önünde sokağı süpürmesini emrediyor. Kesinlikle kabul etmeyeceğini döyan polis, dayağını kullanıyor, bununlada bir iş başaramadığından tabancaasını kullanmak ister. Bu zaman babam çok kızar ve siddetle bir yumruk atar ki, ağaç gibi duran polis yere düşer. Hiç kendine gelmiyor, bir tokatla canı sıktığı belli olur. Bu olaydan sonra uzak vakit gizli rus polisi takibi-nden kaçak olarak dolasmaya mecbür kalır.

Bu arada I. dünya savaşı dolaysıyla Çar hükümeti müslumanları da askerliğe alınmağa başlıyor. Türkistanda birinci olarak bu işe perisi fetva çıkarak, milletin çoğunluğu tarafından padişah kararının iptal etmeye erişirler. İşbu fetvanın metni elimde yok, ama onun kısaca manası şöyle: „kim kâfirler ordusunun saflarında durarak, Osmanlı Türk askerine kurşun atarsa, muhakkak cehenneme gider.“ Böyle hüküm çıkarmanın yalnız Allahtan korkan kişinin, ilmine amel eden âlimin elinden geleceğini tekitlemek fazla olabilir.

Babamız bolsheviklerin yıkılmasına kadar ülkemiz halkının ayaklanmalarında faal iştirak etti. Kırgızların 1914 ve 1916 yıllarındaki silahlı sikişlerinin teşkil edenlerin biri idi. Bu ayaklanmalar kanlı olarak saldırdıktan sonra Kaşgıra hicret etmek zorunda kaldı. lâtin inkilaptan sonra geri döndü. Önceki lerinden daha beter zulüm, terör, çaresizlik ve dehşetlere karşı-karşıya gelerek, bazen açık, bazen gizli savaş yolunda devam etti. Türkistan vatan perverlerinin mâhiyefi kadroleri ele alma yönüyle hakimiyetten rusları yıkmaktan ibaret olan „Kasım oğulları hareketi“nde aktif rol oynadı. Babamız işbu teşkilatın Kırgızistan boyunca

- 15 -

sorumlu baskanıydı. Bu yönelmelerde elde edilen başarılarından, maalesef iyi bilgim yok. Ama bolsevıklar bütün dünyaya meydan okuduğu bir dönemde sadece Yaradanın kudretine yaslanan halde böyle eşitsiz, amaçsız müradeleğe girmenin de tek özü büyük cesaret talep ediyordu.

Ve sonra... sonrası devamlı takip, hapse atmalar, sorular, zulüm ve sitem. Hapishanelerin ağır imkanlarında dahi rahatlık vermiyorlar, hatta yabancı ülkedeki ceza evinde olsan dahi. mesele, peşinden cäsüster gönderilir. Çin'in ceza evinde kaldığında böyle oluyor muşki, cäsüsterin yüzünden mahbüsler gördükleri rüyalarını da bir-bilerine anlatamaz olmuşlar, iğne-ip, makas gibi eşyalarını üzerinde taşıyamaz olmuşlar. Sas-satal uzunus, elbiseler yırtık-yamuk, bunun üzerine kimse ile dest octağı olamazsın. Kimse „hey“ diye, kısıklık bildiremez. İfte bunun gibi dayanılmaz bir halde babamız mangal yurdulluk nümunesini göstermiştir. Bir gün cäsusun teki yalnız kaldığı zaman babam nübetçi olarak durur ve şahidlerin olmadığından yararlanarak onu geçirecek kadar cezasını verir. Bunun basına yukarıda söylediğimiz rus polisinin günü gelir, ama canı sıkıyor. Kendine geldikten sonra gövltü kaldırmaya başlar. Cezaevi idaresinin gözü önünde kağanın sebepsizi olarak görünür. İyi hizmet edemedi diye, cäsusun kendisini cezalıyorlar. Şundan sonra mahbüsler rahat nefes olmağa başlarlar.

40. yıllarda başlayan Doğu Türkistan halklarının milli - bağımsızlık hareketine rehberlik yapması, Gülce kuallı ayaklanmasını hazırlamak ve başarıyı elde etmek, şehrin Gök kısmında sotak savaşlarının devam ettiği bir zamanda Çin devletinin sembolü olan Pödarha heykelinin üzerine çıkarak, sömürgeci lerin

-16-

Menfur bayrağını ayakları altına olarak bağımsız Doğu Türkistan cumhuriyetini ilanı etmesi, 80 bin askerden ibaret olan düşman ordusunu toprak etmesinde fedakarlık göstermesi ve yüzler kadar saldırılara bir vasıta iştirak etmesi bize malum olan cesaret nümunelerindenendir..

Bir sual ortaya sığıyor, peki, bu gibi canını cebbâra verecek çalışmalarının sebebi nedir? Sahsi arzu-istek mi, grup veya komünistlerin düşüncesine göre sınıflı menfaat mi? İhtisninde olmadığı kesindir. Allah yolunda hizmet ve yüksek mesuliyet dersek hakikata yakın olur. Hatta devlet başkanı olurken cumhurbaşkanlık için şen andında, Ben Alihan töre, Allahın âciz kulu, cumhurbaşkanı görevini üzerime alırken Yaradandanın irâdesi ile Peygamberimiz yolundan gideret halkıma sadâkatla hizmet etmeye and işiyorum" gibi cümlelerle başlanması bunu tasdik ediyor. Gene bir gün babamdan Doğu Türkistan hareketi çok büyük müzkül iş olduğunu önceden bildiğiniz halde siz neden bu işe girdiniz, diye sormuştum. Cevap şöyle olmuştur: "Allah nasip ederse, bağımsız bir türk devleti kurulmasını, nasip değilse en azından fazla müslüman kanı döktülmesine engel olmağa vesile olacağım diye, bu işe canımdan vaz geçerek kesinlikle girdim"

Belli olduğu gibi, ilâhi takdir insan oğlunu sadece Savaş meydanlarında değil, belki ehemmiyeti bundanda az olmayan hayâtın diğer sahalarında da sınava tutar. Babamın son 30 yıl ömrü Özbekistanda geçti. Burada Siyasi faaliyetlerden men etmelerine rağmen milli medeniyetimiz ve dini değerlerimizi koruma konusunda büyük çalışmalarını başardı, bunun için akl, ilim ve tedbir ile bir sırada büyük vatandaşlık cesareti talep ediliyordu. Bunlardan bazıları

-17-

Soyacađımı:

1. 1957 yılında 1000 sayfadan ibaret 2 ciltli „Tarihi Mühümmedî“ eserini gizli şekilde yazarak bitirdi. Kitap varisleri tarafından „yeniden toparlanma“ dönemine kadar saklandı ve 80 bin adetle 1990'da basılarak halka dağıtıldı. O zamana kadar küçük dairedeki meclis, toplantılarda gizli okundu.
2. „Esasol İman“ makalesi de gizli yazılarak, halk arasında elden- ele geçirilerek okundu ve belli oldu.
3. „Timür tüzükleri“ kitabını farsça metnini Özbekçeye tercüme ederek „Golistan“ dergisinin 2, 3. sayılarında (1967 yıl) işlettirdi ki, bu cemiyette sensasyon yenilik olarak kabul edildi. Bu işe yardım eden bir takım yazar, alim ve sairler sürgüne uğradılar.
4. Ahmet Daniş'in „Mevâdir-ül-vekai“ ve Derviş Ali Çengiy'in „MDSika risalesi“ (600 sayfa), Herman Valiborin'in „Buhara ve Mevârâü'n-nehr tarihi“ (1000 sayfadan fazla) kitabını Özbekçeye çevirdi. Bu eserler kısmen basıldı ve ilmi eser olarak arşivlerde saklanıyor.
5. „Türkistan kaygusu“ eseri 60-yılların sonunda gizli yazılarak bırakılmış, bitirme yollarını göstererek varislerine yayınlamayı vasiyet ederek bırakmış.
6. Meşaid, cami, medreselerin bozdurulmasına karşı bazen başarılı, bazende sonuçsuz olsa dahi ahali arasında karşılık kampanyaları teşkil etmeye devam etti.
7. Milli-dini terbiye yörelerini eski mektepler binasını diñiltirme yönüyle saklanıp kalmastıca işitti.
8. Ateistlik devlete hizmet etme zorunda olan Orta Asya ve Kazakistan Dini Yönetimi tarafından İslama uygun olmayan fetvalar çıkarılmasına ömrünün sonuna

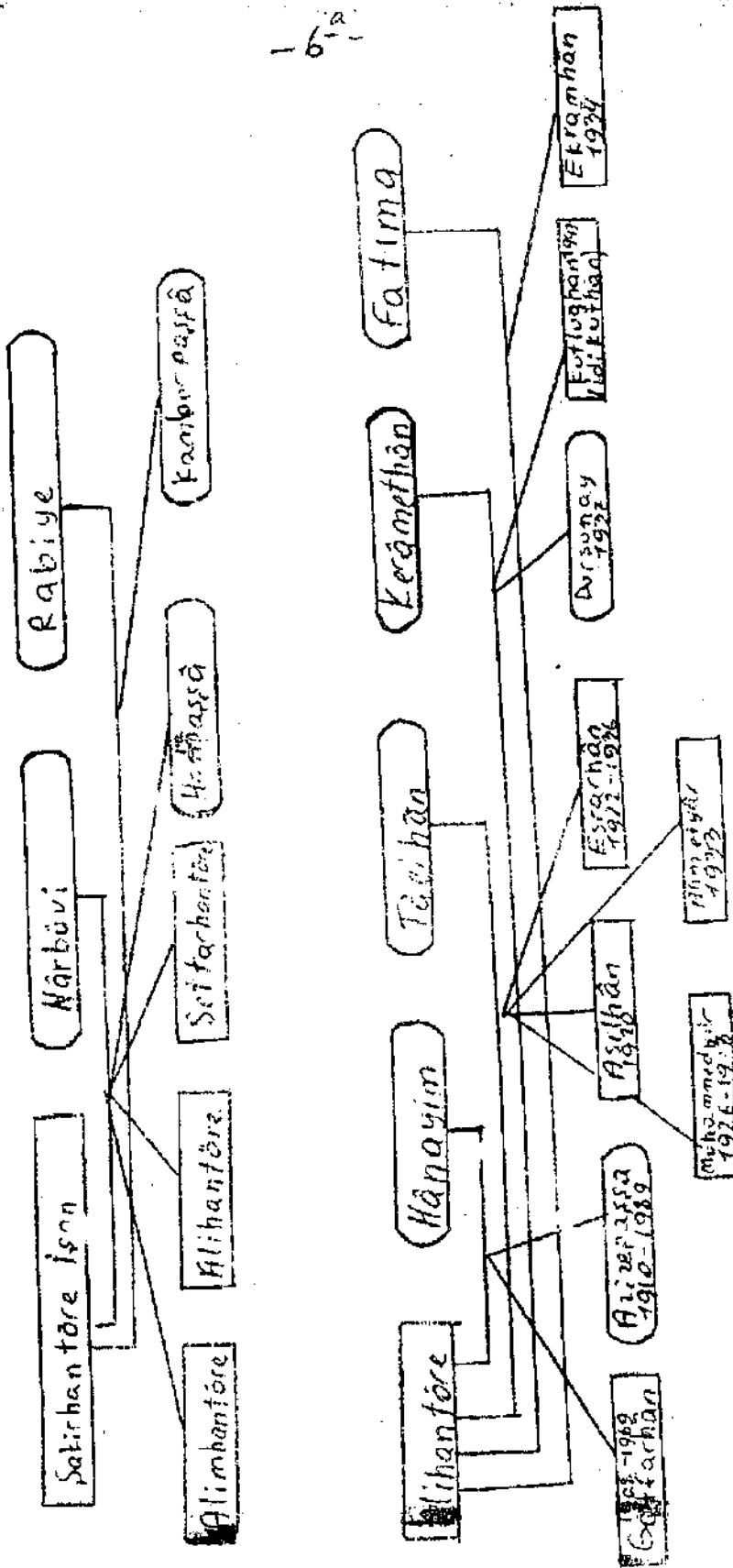
-18-

Yine bir konu üzerinde durmayı lazım gördüm, Babam fazla arzu-heves, dünya hirsından uzak insan idi. Hayat aleminden servetsiz, hususi mülksiz, sermayesiz geçti, tam manasıyla XX asrın son nakısbendilerinden idi. Tokmak Şehrindeki baba miras havlı yerlerini sovet memurleri musadere bildi, Gulcedetiside Çin komünist hükümeti elden aldı. Tashkentte ömrünün sonuna kadar hükümetin ayırdığı basitcik havlı ve iki oda bir ayvan evde kiraçı olarak yaşadı. Şöyle bir olayı hatırlıyorum. 1966. yıl Hindistan Başbakanı Lal Bahadur Shastri vefat etti. Bu kişi helal ve okadar mütevazî yaşamış'ki, onun ailesi ölümünden sonra çok zor duruma düşmüşler, hüsusen ölüm törenlerinin merasimlerini geçiremeden, hükümetten maddi yardım istemişler. Bunu bütün dünya medyası yazdı. Babamızın vefatından sonra bizde aynı şu duruma idik. Tabii ki Taraliter^R tüzüm imkanlarında bu hakta hiç bir yerde doğru-dürüst haber verilmedi bile. Ama biz babamızın ruhuna ve gayesine zıd gelmesin diye kâfirlerin hükümetinden baş eğerek yardım isteyemedik. Ne demiş ve yapmış olsa bunun altında bir hikmet var dedik, fakirlik konusunda Peygamberimiz (S.N.V.) yolundan kalmayan pederimizi Allah rahmet etsin.

Kutluğün Şakir
23.02.98
Kadıköy / İstanbul

vî zülâm üzere kurulan,

-6^a-

Ali Khan Toranin aile şeceresi.